

D R. T E C H N. T Ó T H J Á N O S

A MAGYAR FALU ÉPÍTŐMŰVÉSZE

Varga István építészattanár

örökbe adta

1953. 4. 9.

székely

S Z O M B A T H E L Y 1 9 4 5

A képek, illetve rajzok egyharmada a Dunántúli Tudományos Intézet támogatásával készült. Úgyanilyen mértékben segítette elő a könyv megjelenését Grósz József kalocsai érsek úr a Vigyázó alapból. Támogatásukért ezúton mondok hálás köszönetet.

A szöveghasárok közötti számok a rajzok, illetve képek számaikat jelzik.

Azokat a rajzokat és fényképeket, amelyek alól a rajzoló vagy a fényképező neve hiányzik, szerző készítette.

Tóth Kálmán, illetve v. Nászay Miklós fényképeit: Tóth Kálmán: A Balatonvidék népének építészete c. munkájából (A Balatoni Intézet Bizottság kiadása Bp. 1936.);

Padányi Gulyás Jenő fényképeit szerző: A Fertővidék népének építészete c. munkájából (A Magyar Ház Barátainak kiadása Bp. 1937.);

v. Kiss Tibor fényképeit szerző: A Szigetvidék és Ormányság népének építészete c. munkájából (A Magyar Építőművészet kiadása Budapest 1943.);

Miskolczi László ill. Vargha László fényképeit szerzők: A Nagykunságvidék népének építészete c. munkájából (A Magyar Ház Barátainak kiadása Bp. 1943.) vettem.

Az angol nyelvű összefoglalás szövegét Döbrössy Lajos, a francia szöveget Kocsis Gyula s a német szöveget dr. Bariska Mihály fordította; fáradozásukat hálással köszönöm.

Felelős kiadó: Dr. Tóth János Szombathely, Kálvária-u. 46.

A könyv a Martineum Rt. nyomdájában készült Szombathelyen. — Felelős: Maitz Ferenc.

BUILDING ART OF THE HUNGARIAN VILLAGE

BY JOHN TÓTH DR. TECHN.

Illustr. | Illustr.

The research work of the Hungarian Country Architecture is not yet complete and a great part of the material is not quite authentic, because no one has measured up till now the typical edifices and the development of space.

In spite of this incomplete search, Author attempts to summarise and systematise the Building Folk-art of the great Hungarian regions. He wants to introduce the characteristic marks of the Hungarian building-taste, in order to force our people to respect his own values and to encourage the Hungarian master builders to develop an up to date architecture. At the end of the XIX-th Century Mr. John Jankó searched the whole country, to be able to fix the types of the dwelling-houses of different ethnographical units. Later on further Hungarian architects explored the Hungarian regions. (e. g. Charles Kós.) In the Hungarian high Building art there were also efforts to develop the Hungarian Shyle (Edmund Lechner, Charles Kós, John Schulek-Sulyok) but their work had not the wanted result (except Charles Kós's) as it was not fed on folk-roots

To characterise the people's unerring sense of structure, Author presents the structural accomplishment of the truncated „top-knot” (cap) put upon the barn-gate, and of the props and stays without crossbeams. In Chapter 6. he proves, that in the buildings made by the people, the sound practical mind and the rich phantasy are in perfect harmony: the form derives from the structure.

I. Settlement: The Hungarian people chooses his settlement after sober consideration. The lowland settlements use gardens. In the center of the settlement are the houses, surrounded with stall-gardens. In hilly countries the pieces of lands are like ribbons, while on the cleared lands settlements are generally spread out. All the three forms of settlements have practical reasons: each of them is formed by the force of the region, still, all the three formations augment the beauty of the landscape.

II. House: The Transsylvanian pinnacled roof is steep enough to lead down the torrent of rain. The „top-knot” decorates the condensedness of the building. The forelock of the „Matyó”-house takes care of the „dikó” under it, at the same time hides the furcated beam, softens the rigid lines of the roof and decorates the house.

III. Gallery (or veranda): It is a connecting covered passage, a place for sun-bath, work and a spot where the children can play. Besides it has its sentimental motive: combines the house with the nature, the same time the most picturesque part of the house. (Illustr. 82—89, 109—161, 181—182, 193—194.)

IV. Summit. The star ornaments of the top-walls in the „Palóc”, Transdanubian and Lowland-part of Hungary, the shutters, the ornaments of the summit made of boards ventilate the loft and have their ornamental character. (Illustr. 76, 77, 82, 87, 89, 162—178.)

V. Details. The development of kilns, stoves is entirely structural, while their mass and the development of forms have artistic beauty. (Illustr. 184, 189, 190, 204—207, 209, 210—216.)

VI. Farm-buildings. The house with stories and the balcony of the chamber are structurally in perfect balance. The usage of the pillar, its proportions are pieces of jewelrv. (Illustr. 45, 47, 218—221, 242—244.)

VII. Church. The selfdefensive wars have changed the towers of Transsylvanian Churches into watch-towers. In spite of this the Church-tower with its four „kid-towers”, passages is full with artistic content. The horizontal ceiling of the Church was shaped by the abundance of the woods. Though the structure simple, its colouring is splendid. (Illustr. 257, 261—263, 265—276, 291.)

B. The antithetical soul of the Hungarian people is shown in his Building-art.

103. I—II. The huge frame of the fort-beam carries 73. tiny, little house. The little house has great, forward bending „forelock”. On the naked wall the 69. windows are small.

115. III. Before the houses, built from brick, 125. covered with rural ceiling, floored with earth, the 137. galleries (verandas) are striking.

162. IV. Above the simple, disjointed, white wall 166. the summit is richly carved and colourful.

195. V. In the rooms, while the walls are white, 204. the furniture, stove (so called „eyed stove”, or 210. „glazed tile”) are beautifully coloured.

222. VI. Before the simple Transsylvanian house 227. stand gates, worthy of sovereigns.

VII. The heavy body of the Church-tower is 257. by incredibly slender tower-top (called: helmet) 261. lifted up to the sky. The body of the Churches in 262. Transsilvania is simple, smooth block, while the 265. head of the tower is extraordinary rich: it has a 271. peripheral passage and a tower-helmet with four 266. adjoining „kid”-towers. In the interior coloured 270. ceiling covers the disjointed white walls.

C. The Hungarian people gathers the building- 66. ornaments into one place: the whole settlement is 125. decorated with the Church, the front of it simple, 142. white house with the summit, the court-yard with 163. the gallery, the story with the balcony, the interior 168. of the room with the „eyed” stove, with the crested 207. kiln, and furniture, the Church with the tower- 209. tops, the Church-interior with the ceiling, pulpit, 263. galleries. The same time the wall round the gallery 265. is unornamented white, just like the interior of 268. the rooms and Churches. Thus the decoration is more emphasised, noble and valuable. — If the smooth, white surface dominates, the decoration shines, it becomes more accented. The gathered ornaments suits best the antithetical spiritual structure of the Hungarian people.

45. D. The Hungarian people does not like the 47. story-buildings, though he understands it, as it can 218. be seen on the houses in Transsilvania, „Palóc- 221. region”, „Göcsej” and „Örség”. In the settlements

only the Church rises above the surroundings. The Transylvanian and „Palóc” house is only by first sight a story-house, because under the house there are only cellars, pantry, or summer-kitchen. The gallery of the house serves the level-tendency. This is manifested in all of the Hungarian farm-settle-242. ments.

E. His ingenuity and abundance of his imagination is characterised by the fact, that there are no two houses of the same kind in a village, no two identical Churches in the country. This ingenuity shows itself in every artistic manifestation of the people.

F. He does not care symmetry. The people looks at everything as being in space so he does not need even the seeming necessity of symmetry.163. The axes of the windows are independent from 167. the axes of ornaments or openings.

G. He likes the increased rhythm. The house-line of our settlements with its similar mass development appears accentuated in the street-view. The love of gallery serves the same desire of increased accent. (Illustr. 56, 65, 78, 82—89, 109, 161, 181—182, 193—194.)

H. He whitewashes the walls of houses and Churches, outside and inside. Practical reason: the lime is not expensive, it is clean. The white colour reflects the hot rays of the sun. Artistic reason: On

white ground the ornaments, the arcade-passages of the towers, the furniture inside the Church, the coloured ceiling have a wonderful sparkling.

I. The dwelling-house in the ancient settlements stands always alone; with the nature the gallery, with the road the foregarden connects it. 167. Thus the settlement roots on nature; it becomes a 168. beauty of scenery.

K. He does not like the stiff, plastered top-wall, because it drows aside the house from the nature. If he uses it, he cuts off the very top of it and so the stiffness is solved.

The Building-art of the people has developed undisturbed until the middle of the last Century. The social changes at the end of the last Century, and the bad influence of the confused town-architecture led the development on wrong lines and ominously spoilt the building taste of the people. The further way of development must be secured: the folk-architecture must be cleansed from every strange influence. The sound development of the village building-art must be helped with every effort.

The building-art of the Hungarian village was created by the Hungarian instinct, tradition and millennial building-practice. This type of art is beyond comparison as regarding to the building art of any people.

L'ARCHITECTURE POPULAIRE HONGROISE

PAR JANOS TOTH
DOCTEUR DE LA TECHNIQUE

Les recherches sur l'architecture populaire Fig. hongroise sont loin d'être complètes, d'autre part, une grande partie de la matière n'est pas authentique et définitive, car personne n'a, jusqu'ici, mesuré une foule d'édifices et de formations d'espace étranges. Malgré cela, l'auteur du présent ouvrage veut essayer de faire le système de l'architecture populaire hongroise selon les grandes régions ethnographiques du pays. Il montre les traits caractéristiques du style architectonique hongrois afin que le peuple ait la conscience de ses propres valeurs et que les architectes hongrois se sentent poussés vers une nouvelle architecture. C'est J. Jankó qui, vers la fin du XIXe siècle, avait parcouru le pays pour chercher les types de maison dans chacune des régions hongroises. Après lui, plusieurs architectes hongrois avaient continué à faire de pareilles recherches. (P. e. K. Kós.) Quelques représentants de l'architecture hongroise (Ö. Lechner, K. Kós, J. Schulek-Sulyok) avaient l'intention de réaliser le style vraiment hongrois. S'ils ne réussissaient pas le seul Kós excepté c'est qu'ils avaient négligé les racines populaires.

Dans quelle mesure le peuple possède le sens de la construction, il suffit qu'on regarde la construction du toupet tronqué au-dessus du pignon et celle de la charpente sans traverses. Chapitre VI.2. nous montre le sens pratique et sobre du peuple lié le plus heureusement du monde avec la fantaisie merveilleuse, quant à ses bâtiments; la forme est définie par la construction.

I. Etablissement.

Les formes d'établissement du peuple hongrois sont toujours choisies avec grande sobriété. Sur la Plaine hongroise, le centre du village formé par 3. les maisons est entouré de grands jardins. Là sont 4. les étables. Sur les pentes des collines, on bâtit la maison, la grange, l'étable etc., les uns

Fig. après les autres; car les terrains à bâtir sont comme un ruban mince. Sur les territoires qui 61. faisaient, autrefois, une partie de la ligne défensive à la frontière (en hongrois, ce périmètre s'appelait „gyepű”) les établissements semés ça et là de la garde forment la base de la plupart des villages. Toutes les trois formes d'établissement sont nées d'une nécessité pratique; le caractère du pays a fait sortir ces formes qui donnent au paysage une certaine beauté à la fois.

II. Maison.

En Transylvanie les maisons ont deux toupets tronqués à pente vive afin que la pluie puisse découler le plus tôt possible. En même temps, ces 62. toits rembellissent — surtout à l'aide du toupet — 63. la grande masse de la maison. Le toupet de la maison des „matyó” (ce sont les représentants d'un art populaire très intéressant) protège le toit placé au-dessous. Mais en dissimulant la poutre fourchée 90. ce toupet rend la silhouette du toit plus douce et 91. embellit la maison entière.

III. Corridor. (Fig. 82—89, 109—161, 181—182, 193—194.)

Il est couvert et ouvert vers la cour. Là, on peut prendre un bain de soleil, on peut travailler, les enfants peuvent jouer. En même temps, le corridor joue un rôle sentimental et psychologique: c'est ce qui lie la maison et la nature, c'est l'ornement principal de la maison.

IV. Sommet. (Fig. 76, 77, 82, 87, 89, 162—178.)

Sur la Plaine hongroise, en Transylvanie et chez les „palóc” (voisins des matyó) le mur en bois sous le sommet est orné d'étoiles et de différentes figures sciées, de petits trous, etc. Ce sont des ornements, mais ayant un but pratique à la fois; ils servent à ventiler les combles.

V. Détails. (Fig. 184, 189, 190, 204—207, 209, Fig. 210—216.)

La cheminée paysanne, les différents poêles bâtis dépendent rigoureusement de la construction de la maison, mais leur masse dans l'espace, dans la chambre, comme leur forme, sont tout à fait antiriques.

VI. Communs. (Fig. 45, 47, 218—221, 242—244.)

On voit souvent des granges à un étage. Celles-ci et les balcons sont construits avec un grand sens pratique de la construction. La console répond complètement aux exigences; elle sert à l'ornement de la maison, ayant une forme symétrique et de beaux détails artistiques.

VII. Eglises. (Fig. 257, 261—263, 265—276, 291.)

En Transylvanie, le clocher des églises qui ont souvent un balcon tout autour s'est transformé, pendant les terribles guerres, en donjon pour ainsi dire. Toujours est cette sorte de clocher-avec les quatre clochetons et le balcon pour le gîteur, très artistique. Le plafond simplement horizontal de l'église est déterminé par l'abondance en bois de ce pays. Les belles couleurs du plafond rendent cette construction bien délicate, voire féérique quelquefois.

B.

L'esprit antithétique du peuple hongrois se manifeste dans son architecture aussi.

I—II. La charpente immense sert de la base 103. d'une petite maison. La petite maison a un grand 73. toupet saillant au-dessus du mur. Les murs offrent une grande surface blanche, tandis que les fenêtres 68. sont trop petites. 69.

III. La maison bâtie de briques crues, couverte 115. d'un simple plafond et n'ayant pas de plancher, 125. a le corridor d'une beauté parfois surprenante. 137.

IV. Le mur sur la rue est simplement blanc, 162. sans être orné, mais la partie supérieure en bois a 166. une riche décoration colorée et sciée.

V. Dans les chambres, les murs sont blancs. 195. mais on voit dedans des meubles, des cheminées 204. richement colorés. 210.

VI. En Transylvanie, on voit devant les sim-222. ples maisons des portes on pourrait dire majes-223. tueuses. 227.

VII. Le corps trop lourd du clocher s'élève 257. vers le ciel, grâce à sa flèche svelte et élégante. En Transylvanie, le corps du clocher n'est qu'une 261. masse simple sans être décorée. La flèche, au 262. contraire, est très riche on y voit quatre cloches-265. tons et un balcon se dressant en avant tout autour. 271. A l'intérieur, les murs sont blancs, mais le plafond 266. au-dessus est richement coloré. 270.

C.

Le peuple concentre les ornements à un point. Au village, c'est l'église, sur le front blanc de la 66. maison le sommet, vers la cour le corridor, sur la 125. maison à étage le balcon, à l'intérieur la cheminée 142. et les meubles, au clocher la flèche, à l'intérieur 163. de l'église le plafond, la chaire, les chœurs qui 168. concentrent — pour ainsi dire — tous les décors. 207. En même temps, les murs voisins du corridor. 209. ainsi que l'intérieur de la chambre ou de l'église 263. sont tout blancs et nus. Ainsi les ornements se font 265. remarquer d'autant plus, ils sont plus distingués. 268. Au centre d'une grande surface blanche, la décoration a plus d'intensité. L'esprit antithétique du peuple hongrois aime beaucoup cette manière de concentrer les décors à un point.

Fig. D. (Fig. 45, 47, 218—221, 242—244.)

Le peuple hongrois ne préfère pas la maison à étage quoiqu'il s'y connaisse bien. Les maisons en Transylvanie, celles des palóc, en font la preuve, ainsi que les granges à étage à l'Ouest de la Hongrie. Au village, c'est l'église qui s'élève au-dessus des maisons. Ces bâtiments ont un étage en apparence; au fait, le rez-de-chaussée sert de cave, de cuisine d'été, etc. Le corridor ouvert vers la cour nous montre l'ambition de l'architecture populaire vers les lignes horizontales. Les villages n'en donnent que trop d'exemples.

E.

Au même village on ne trouve pas deux maisons qui seraient de la même forme, pas deux églises au pays qui se ressembleraient l'une à l'autre. Les décors du fronton sont partout très différents. Cete ingéniosité est fort caractéristique pour notre art populaire.

F.

Le peuple ne se soucie pas de la symétrie n'en ayant pas besoin. Il voit tout dans l'espace, ainsi, un simulacre de symétrie lui devient superflu. 163. L'axe des fenêtres n'est point influencé par l'axe des ornements et des ouvertures sur le fronton p. e. 167.

G. (Fig. 56, 65, 78, 82—89, 109, 161, 181—182, 193—194.)

Notre peuple se réjouit du fort rythme. La rue est formée par des groupes de pareilles maisons. Ces unités, ces groupes se répètent dans la rangée des rues on pourrait dire en rythme. L'attachement du peuple pour le corridor s'explique, en grande part, par l'ambition du rythme.

H.

Le peuple hongrois teint les murs de ses maisons et de ses églises à la chaux à l'intérieur comme à l'extérieur. Cela s'explique par la considération pratique: la chaux coûte peu d'argent, elle est belle, blanche et hygiénique; le nu mur blanc réfléchit les rayons du soleil. Tous les ornements, les décors du fronton, les corridors et les arcades du clocher, les meubles et le plafond coloré à l'intérieur de l'église se font valoir beaucoup mieux sur la grande surface nue des murs blancs.

I.

La maison se trouve primitivement toute seule et séparée. C'est le corridor qui la lie avec la nature et un petit jardin fleuri avec la rue. Ainsi, la maison se met aux formes et aux couleurs de la nature.

K. Au sommet du mur crépi, le peuple met 167. toujours un toupet pour rendre le sommet plus 168. souple.

Jusqu'au milieu du XIXe siècle, l'architecture populaire s'est développée sans être troublée. Vers la fin de ce siècle, le goût du peuple s'est gâté sous l'influence des grands changements sociaux et de l'architecture de la ville. Il est fort désirable que l'architecture populaire soit pure de l'influence étrangère et que l'art ancien — vraiment hongrois — soit conservé au village du moins.

L'art architectural du village hongrois était formé et déterminé par l'instinct du peuple, les traditions et le travail de longs siècles. Cet art si caractéristique pour notre peuple et si original est sans pareil en Europe.

DIE BAUKUNST DES UNGARISCHEN DORFES

DR. TECHN. JANOS TOTH

Die Forschungsarbeit des ungarischen Dorf-Bauwesens ist auch noch heute nicht vollständig und auch ein grosser Teil des ausgeforschten Materials ist nicht authentisch, da niemand die typischen Bauten und Raumgestaltungen vermessen hat. Trotz dieser lückenhaften Forschung versucht Verfasser die völkische Baukunst der grossen ungarischen Landschaften in ein System zu fassen. Er legt die eigentümlichen Zeichen des ungarischen Baustils dar, damit das Volk seine eigenen Werte schätzen lernt und damit sie die ungarischen Architekten zur Ausgestaltung der zeitgemässen Baukunst anspornen. Am Ende des XIX. Jahrhunderts hat Janos Jankó das ganze Land untersucht, um die Wohnhaustypen der ethnographischen Einheiten festzustellen. Später haben mehrere ungarische Architekten die ungarischen Landschaften durchsucht (so z. B. Károly Kós). Auch in der ungarischen Baukunst gab es Bestrebungen zur Ausbildung des ungarischen Stils (Ödön Lechner, Károly Kós, János Schulek-Sulyok), und ihre Bestrebungen — ausgenommen die von Kós — sind darum nicht von vollem Erfolg gekrönt worden, da sie sich nicht aus völkischen Wurzeln nährten.

Um den sicheren Konstruktionssinn des Volkes zu charakterisieren, legen wir die Konstruktionslösung des Krüppelwalmdachs über dem Schup-1. pentor und des Dachtuhls ohne Bindebalken dar-2. und wir weisen in 6 Kapiteln nach, dass der nüchterne Realismus und die reiche Einbildungskraft in den Bauten des Volkes einander die Wage halten: die Form strömt aus der Konstruktion.

I. Siedlung. — Das ungarische Volk gestaltet seine Siedlungen mit nüchternem Ermessen aus. In den Garten-siedlungen der flachen Terraine wird-3. das Dorf-kern: die Wohnhäuser mit Stallgärten um-4. geben. In den hügeligen Gegenden ist die Siedlung auf Bandgründen und in den sog. Gypütoren (Lichtungen) (Gyepü = unbewohnter Verteidigungs-61. gürtel) aus der Landnahmezeit die sog. Szersiedlung allgemein (Szer = zerstreute Siedlungen der Wachen in der Landnahmezeit). Alle drei Siedlungsformen wurden von praktischen Ursachen ins Leben gerufen: sie wurden von den landschaftlichen Kräften ausgestaltet, doch steigern alle drei Siedlungsformen die Schönheit der Landschaft.

II. Haus. — Die siebenbürgischen Csüposdächer (Schaft = csüp) sind darum so steil, damit sie das Regenwasser schnell abführen. Die Walme des-62. steilen Dachs haben die Masse des Gebäudes ver-63. schönert. Der Schopf des Matyóhauses (Matyó: ein ungarischer Volksstamm) schützt das unter ihm befindliche sog. dikó (Bett), zur selben Zeit ver-93. deckt das Astholz, er erweicht den Umriss des-91. steilen Hausdachs und verschönert das Haus.

III. Hausflur. — Die Hausflur ist ein gedeckter Verbindungsgang, zur Sommerzeit ein Sonnenbad, eine Werkstätte und ein Spielplatz der Kinder, gleichzeitig hat sie auch etwas Gefühls-mässiges: sie verbindet das Haus mit der Natur und ist zugleich die schönste Dekoration des Hauses. (Fig. 82—89, 109—161, 181—182, 193—194)

IV. Giebel. — Die Sterndekoration der Giebelwand, das Jalousienfenster, die gesägten Dekorationen der Brettergiebel des palowzischen, transdanubischen und niederungarischen Hauses lüften den Dachboden, zugleich dekorieren sie auch den Giebel. (Fig. 76, 77, 82, 87—89, 162—178.)

Fig. V. Einzelheiten. — Die Ausgestaltung der Backöfen und der Kachelöfen weist eine Konstruktions-schönheit auf, ihre Masse und formelle Ausgestaltung dagegen sind von künstlerischer Schönheit. (Fig. 184, 189, 190, 204—207, 209, 210—216.)

VI. Wirtschaftsgebäude. — Der Balkon des stockhohen Hauses und der Kammer ist eine kühl erwogene Konstruktion, eine vollkommene Aus-nützung der Stütze, mit ihrer proportionalen Masse und mit ihren Einzelheiten zugleich ein Schmuck des Hauses. (Fig. 45, 47, 218—221, 242—244.)

VII. Kirche. — Der Glockenturm der mit Balkon versehenen siebenbürgischen Kirche wurde durch den Selbstverteidigungskrieg in einen Wach-turm umgestaltet. Trotzdem ist der Kirchturm mit den vier Kleintürmen und dem Mördergang voll künstlerischen Inhalts. Die horizontale Decke der Kirche ist eine Folge der Fülle an Holz. Die ein-fache Konstruktion wurde durch die Farbengebung der Decke zu einer märchenhaften Schönheit um-gewandelt. (Fig. 257, 261—263, 265—276, 291.)

B Die gegensätzliche geistige Haltung des ungarischen Volks offenbart sich auch in seinen baulichen Schöpfungen.

103. I—II. Das riesige Grundbalkengerippe trägt 73. ein niedriges, kleines Haus. Das kleine Haus hat 68. einen grossen vorwärtsstürzenden Schopf. An der 69. grossen flachen Wandfläche sind die Fenster klein.

115. III. Vor den aus Kotziegeln, mit erdigem Fuss-125. boden gebauten, mit Holzdecke gedeckten, kleinen 137. Häusern werden Hausfluren von fürstlicher Schön-heit gebaut.

162. IV. Die Giebeldeitelung oberhalb der einfachen, 166. ungeteilten, weissen Wand ist reich geschnitzt und farbenreich.

195. V. Im Zimmer zwischen den weissen Wänden 204. sind die Möbel, der Kachelofen farbenreich.

222. VI. Vor den einfachen Széklerhäusern stehen 227. fürstliche Tore.

257. VII. Der schwere Körper des Kirchturmes 261. wird von einer unglaublich schlanken Turmhaube 262. gegen den Himmel gehoben. Der Körper des sieben-265. bürgischen Kirchturmes ist ein einfacher, flacher 271. Block. Dagegen ist der Turmkopf ausserordentlich reich: er hat einen ausspringenden Kreisgang und eine Haube mit vier Kleintürmen.

Im Inneren der Kirche sind die ungeteilten 266. Mauern von einer reich geschmückten Decke ge-270. deckt.

C. Das Volk konzentriert die Dekorationen 66. seiner Bauten auf eine Stelle: in der Siedlung auf 125. die Kirche, bei der einfachen weissen Front des 142. Hauses auf den Giebel, aus dem Hofe gesehen auf 163. die Hausflur, bei dem stockhohen Haus auf den 168. Balkon; im Inneren des Zimmers auf den Kache-207. lofen, auf den Bauernofen und auf die Möbel, bei 209. der Kirche auf das Turmende und im Inneren der 263. Kirche verschwendet das ungarische Volk seine 265. Dekorationslust auf die Decke, auf die Kanzel, auf 268. die Chöre und zur gleichen Zeit ist die Wandfläche um die Hausflur vollständig glatt und weiss, auch das Zimmer und das Innere der Kirche sind glatt und weiss. So ist die Dekoration betonter, vor-nehmer und wertvoller. Wenn die glatte, weisse Oberfläche vorwiegt, glänzt die Dekoration, sie wird betont. Auch seiner gegensätzlichen Geistes-haltung entspricht die auf eine Stelle versammelte Dekoration.

D. Das ungarische Volk hat den stockhohen Fig. Bau nicht gern, obwohl es sich darauf versteht. Beispiele dafür sind die siebenbürgischen und die palowzischen Wohnhäuser, weiter die stockhohen Kammern in Göcsej und Órség. In den Siedlungen hebt sich nur die Kirche über die Umgebung hervor. 45. Das siebenbürgische, sowie das palowzische stock-47. hohe Haus ist nur scheinbar stockhoch, da unten 218. sich nur die Kellerrammer oder die Sommerküche 221. befindet. Auch die Hausfluren betonen nur die 242. horizontale Strebung. Diese Strebung offenbart sich 244. in sämtlichen ungarischen Dorfsiedlungen.

E. Kennzeichnend ist es für seinen Einfalls-reichtum und für die Fülle seiner Einbildungskraft, dass man in den Dörfern keine zwei identischen Häuser, im ganzen Lande keine zwei identischen Kirchen finden kann und dass alle Dekorationen an den verschiedenen Giebeln von einander ab-weichen. Dieser Reichtum an Einfällen hat sich in allen künstlerischen Ausserungen des Volkes offenbart.

F. Es kümmert sich um keine Symmetrie, denn es bedarf ihrer nicht. Das Volk sieht immer im Raum und es fühlt nicht einmal die Scheinnot-wendigkeit der Symmetrie. Auch die Axen der Hausfenster sind von den Axen der Giebeldekora-163. tionen oder von denen der Öffnungen unabhängig. 167.

G. Es hat den gesteigerten Rhythmus gern. 182. Die Hausreihe seiner Siedlung mit ihren einander 193. ähnlichen Massengestaltungen erscheint rhythmisch 194. im Strassenbild. Auch die Vorliebe für die Haus-flur dient dem Wunsche nach gesteigertem Rhyth-mus. (Fig. 56, 65, 78, 82—89, 109—161.)

Fig. H. Das Volk tüncht mit weisser Farbe die Wände seiner Häuser und Kirchen innen und aussen. Der praktische Grund dafür ist: der Kalk ist billig und rein, die weisse Farbe reflektiert die Wärmestrahlen. Ästhetischer Grund: es glänzen auf weissem Grund die Dekoration, der Giebelschmuck, die Arkadengänge der Türme, im Inneren der Kirche die Möbel, die farbige Decke mehr.

J. Das Wohnhaus steht in den Ursiedlungen immer frei: es wird mit der Natur durch die Haus-flur und mit der Strasse durch den Vorgarten ver-bunden. So wird die Siedlung in die Natur einge-bettet: sie wird zur Landschaftsschönheit.

K. Es hat die steife geputzte Giebelmauer nicht gern, da diese das Haus aus der Natur aus-167. schaltet. Wenn es sie doch anwendet, walmt es die 168. Spitze ab und so wird der steife Giebel leichter.

Die Baukunst des Volkes hat sich bis zur Mitte des vergangenen Jahrhunderts frei entwickelt. Durch die gesellschaftlichen Umwandlungen am Ende des Jahrhunderts, die schlechte Wirkung der wirren städtischen Architektur wurde sie auf fal-sches Geleise gelenkt und der Baugeschmack des Volkes wurde fast verhängnisvoll verdorben. Der übrige Weg der Entwicklung soll gesichert werden: man muss die Baukunst des Volkes von jedweder fremden Wirkung säubern und die gesunde Ent-wicklung der Dorfbaukunst mit aller Kraft be-fördern.

Die Baukunst des ungarischen Dorfes wurde durch den ungarischen Instinkt, die Überlieferungen und die jahrtausendalte Bauarbeit geformt. Dieser eigentümlichen Kunst kann die Baukunst keines Volkes der Welt verglichen werden.

A magyar néprajzi kutató munka alig ötven esztendő és teljes erővel alig egy évtizede áradt szét az országban. Ha az ország térképén megjelöljük azokat a területeket, amelyeket a néprajzos kutatók alaposan feltárták, igen nagy sivatagok ásítoznak felénk. Vannak fontos néprajzi területek, amelyeknek szellemi néprajzát szinte teljes egészében feldolgozták s ugyanakkor a tárgyi néprajzával nem törődtek. Kevés néprajzi egység van, amelynek szellemi és tárgyi néprajzát egyenlő mértékben tárták fel a kutatók és még itt is mennyi a keresni való! A legteljesebb talán Gönczy: Göcsej című munkája és mégis több százra tehető Göcsejben azoknak a házaknak a száma, amelyeket fel kell mérni és hitelesen fel kell rajzolni. Őrségnek csak 15 faluja volt, bejártam valamennyit, és mennyi felmérni való van még bennük. Vannak nagy néprajzi egységek, amelyekről ezideig semmiféle falu építészeti munka nem jelent meg. Fokozza a kutatási nehézségeket a magyar nép ötletessége: sok a sajátos alak az épületek alaprajzában és külső megjelenésében egyaránt. A falvakban majdnem minden nemzedékben akad egy-egy vérbeli építőmester. Csatár (Vas m.)⁶⁹. gazdag vakolathímes homlokai egy emberöltő alatt készültek: egy mester kezét dicsérik a szép homlokú házak. Kár, hogy rendszerint egy másik nemzedék elpusztítja ezeket az értékeket. Tíz esztendeje még volt vagy tíz faragott-festett faormú ház Gösfán (Vas m.), ma már csak egy¹⁶³. van. Vasszentmihályon (Vas m.) alig lehetett megértetni a legszebb ház gazdájával,¹⁶⁹ hogy ne újítsa meg háza kivételesen szép homlokát. Mezőkövesden (Borsód m.)⁹⁰. csupán egyetlen buggyos (üstökös) ház⁹¹. van, a többi elpusztította a hirtelen jött polgáriasodás. Tardon (Borsód m.) a negyvenes évek elején még volt vagy tíz belőlük, ma már nincs egyetlen egy sem, mert nem volt senki, aki megőrizte volna a magyar mult e sajátos értékét.

Igy pusztulnak értékeink, sorvadnak hagyományaink és megmentésük egyetlen módja: pontosan fel kell mérni és fel kell rajzolni a tárgyi néprajz pusztuló, helyhez kötött értékeit. Tehát fel kell mérni és

fel kell rajzolni a sajátos településeket, udvarházakat és gazdasági épületeket.

Ha a magyar faluépítészetéről összefoglaló munkát akarok írni, ismernem kell hazám minden nagyobb néprajzi egységének építészetét. Ismerem Göcsejt és Őrséget annyira, amennyire egy ilyen összefoglaló munkához szükséges. Helyszínén tanulmányoztam a palóc nép építészetét, a matyók különös kis világát és jártam a Bakonyban, Somogyban, Ormánságban, meg futtában az Alföldön és a Székelyföldön is. Végig buvárokodtam a szakirodalmat, de biztos alapot a látottakon kívül csak Vargha László könyvei nyujtának.^{1, 2} Ide nem is kell elmenni: a pontos felmérés után készült rajzok, jó fényképek és leírások teljesen elének tárják Nagykunság építészetét. A nagy Györffy fejlődéstörténeti meglátásai³ és Vargha Lászlónak építészeti felvételei nyomán helyszíni kutatás nélkül is meg tudom írni a felkutatott terület népének építőművészetét is és fel tudom mérni sajátos tárgyi néprajzi értékeit. Mennyi időt lehetne megtakarítani, ha a többi néprajzi egység építészetét is meg lehetne így ismerni.

Már Bátly is panaszkodott, hogy nehéz összegezni munkát írni a magyar nép építészetéről. Hézagok kutatások alapján mégis megírta nagy művét, melyben először foglalta rendszerbe a nagy magyar tájegységek építészetét. Ugyanez a törekvés vezet, amikor a magyar tájegységek építőművészetét kívánom rendszerbe foglalni. Meg akarom mutatni a kételkedőknek és tagadóknak, hogy van magyar népi építőművészet. Be akarom mutatni a magyar építő ízlés sajátos „stílus” jegyeit, hogy a magyarság az értékeket megbecsülje és tovább fejlessze. Bizom abban is, hogy a magyar építőművészek a korszerű magyar építőművészet kialakítására sugallatot nyernek munkámból.

Tanulmányom nem lehet teljes a rendelkezésre álló hiányos adatok miatt. Mégis bizom benne, hogy az építőművészeket is ösztönözni fogja a további kutatásra.

Munkámban nagy vonásokban bemutatam a faluépítészet szerkezeti eredmé-

nyeit s a település, a ház s a templom fejlődését is, hogy építőművészeti értékük így hangsúlytalanná lennének.

Bizom abban, hogy meggyőzőm a tagadókat a magyar nép fejlett művészi

ösztönéről s elősegítem a kutatómunkának az egész országra való szétterjedését. Néhány évtized munkája talán összehozza a kincseket egy teljes és tökéletes összegző munka számára.

A MAGYAR NÉP MŰVÉSZI ÖSZTÖNE

Vannak néprajzi egységeink, amelyekben néprajzosaink kizárólag a művészi elemeket kutatták föl (például Rábaköz). Bemutatták a kapuk alakjait, a mestergerendák karcolt-faragott díszzeit, vagy a faormok verébeszkáinak díszítését. Másutt a temetők kopjafáit ismertették száz meg száz alakban. Munkám más értelemben kíván foglalkozni a magyar falu építőművészetével. Szemléletem szerint a falu építőművészetének a díszítő művészet — mint célművészet — egészen elhanyagolható területe: építőművészeti szerepe ott kezdődik, ahol alárendelten, hangsúly nélkül jelenik meg, mint a szép épület egyik alkotó eleme. Világosabban: amikor a díszítmény a templomban a mennyezeten, vagy a bútorokon összegezetten jelenik meg, tehát amikor a magyar műalkotás egyik legfontosabb eszközévé, néha magává a műalkotássá válik (székelykapu, bútorok). Egy lépéssel még tovább megyek: összegezett díszítménynek tartom a települést a tájban, a templomot, a szelmalmot, vagy az ütemes (ritmikus) házsort a faluban, a tornácot a házban, s így keresem a magyar falu sajátos építőművészetét.

Ez a szemlélet szokatlannak látszik, pedig a kérdések megoldására nincs más módszer. A díszítmények öncélú alkalmazása a magyar építészeti ízléstörvényeket hibás útra terelte. Le kell tehát mennem a legnagyobb mélységekbe s ott kell megkeresnem azokat a „stílus” jegyeket, amelyek a magyar művészi ösztön jegyei s azokat a törvényeket, amelyek minden magyar műalkotásban benne vannak. Egészen határozott jegyeket és törvényeket keresek, mert ezek nélkül nem lehet utat mutatni sem a falu, sem a jövő magyar építészeti számára.

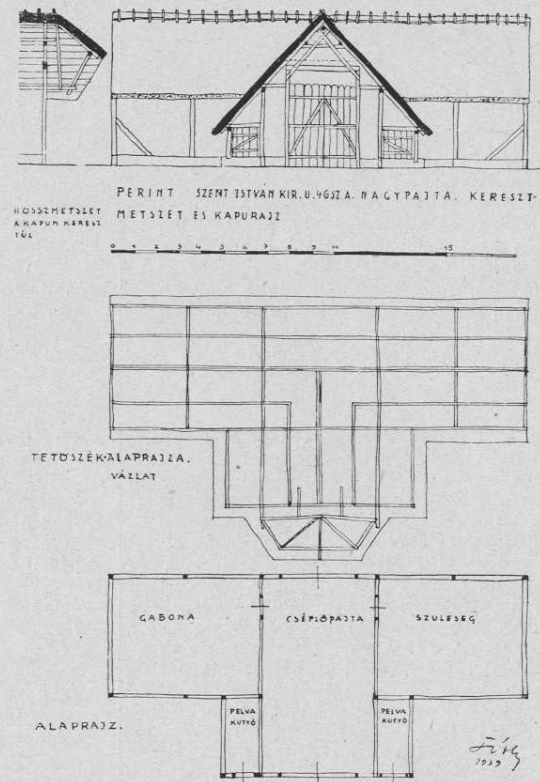
Ebben az eszmekörben a magyar falu építőművészetével módszeresen még senki sem foglalkozott. A nagy Györfly István néprajzi végrendeletében megállapította, hogy „Bátty Zsigmond a magyar népi építkezés eredetét és ősi típusait tisztázta, azonban a házak kifejlődésével és népművészeti értékelésével nem foglalkozott,

a magyar házat a technika és stílus szempontjából nem vizsgálta s így a magyar építőművészek az ő nagy összefoglaló munkájából a magyar népi — nemzeti — stílus kialakítására nem nyertek sugallatot”. Azért idézem ezeket a sorokat, mert Györfly, a nagy néprajzkutató és feldolgozó is hangsúlyozta a népművészeti, szerkezeti és stílusbeli kutatás hiányát. E munkaterület elhanyagolásának az volt az oka, hogy tárgyi néprajzosaink építészeti kutatásaikban egyrészt csupán a házak (a tűzhely) fejlődésével foglalkoztak, másrészt különösen csak a díszítő elemeket vizsgálták és elsíkkadt a szerkezeti és az építőművészeti kutatás. A legfőbb hiba azonban az volt, hogy nem akadt építőművész, aki iskolát nevelt volna a szerkezeti és építőművészeti kutatás számára.

Építészünk többször ráléptek erre az útra. De mintha korunk elfeledkezett volna arról, hogy az építészeti művészet is, a képzőművészet egyik, és pedig összegező ága. Az építészeti a nagy irányító mester: a képzőművészetek hangverseny mestere. A szerkezet is fontos, azonban a szerkezetet az építőművésznek is ép úgy kell ismernie, mint a festőnek, vagy szobrásznak a művészi termelése eszközeit. A szerkezet nem egyenlő rangú a műalkotással, a szerkezet csak eszköz a cél, a műalkotás eléréséhez. Azért kell ezt hangsúlyoznom, mert korunk hajlamos arra, hogy a kettőt összetéve. A műalkotás a belső tér és a külső tömeg, az egész és a részlet, röviden a tér és a forma tökéletes egyensúlya. A műalkotást keresem a falu építészetében s ezért beszélek a magyar falu építőművészetéről.

A magyar falu építészetének művészi eredményeit a legegyszerűbb eszközökkel hozta létre. Építőanyagát a helyszínen termeli ki. Szerkezetei egyszerűek. Használja — és pedig jól — az áthidalásokat, a boltozatot, s a gyámat. Minden anyagában és szerkezetében józan fegyelmezetttség nyilvánul meg. Ugyanakkor időt és anyagot áldoz épületei szépségéért. Nem elégti ki a szomszédos népek nye-

1. rajz. — Vasvármegyei nagypajta.
Perint. Szent István király-u. 46.

regtetős tűzfalas háza, az épület tömegét gazdag változatossággal alakítja és szépíti fűrészrel, vésővel és festékekkel. Tehát minden józansága mellett keresi a szépséget is.

Vannak, akik azt hirdetik: „az, amit ma annyira népinek hiszünk, csak felső ház a paraszti építészetben: a kisnemesség s a polgárság lakáskultúrájának a múlt század közepétől kezdődő utánpótlása” s „a paraszti, a népi építészetnek csak történelmi értéke van.”

Az egyik néprajzi kutatónk ezt a tényt egészen keményen fogalmazza s azt állítja, hogy „a paraszti építészet — népművészet — állandóan a nagy művészet után elkésve kullog, azt másolja és alakítja, úgyszólván parodizálja.” (Sebestyén Károly: Magyar parasztszék. Napkelet III. évf. 365—369. l.) Ezzel szemben László Gyula hangsúlyozza: „meg kell szabadul-

nunk attól a régi babonától, hogy a népi tömegek műveltsége az úri osztály magatartásának elkésett utánzása, kezdetleges, értelmetlen keverék.” Vargha László pedig helyesen állapítja meg, hogy: „a dunántúli, az alföldi, a felvidéki, a kárpátaljai s az erdélyi magyar házak formai megoldásukban az egyetemes magyarság nagy és változatos, magasabb ízlésbeli — művészi — igényekkel is telített építőgyakorlatát mutatják.”

Ezt a megállapítást azzal folytatom, hogy a múlt század közepe előtti századok népi építészetében sok olyan építőművészi érték van, amely a kisnemesség (polgárság) lakáskultúrájával csak annyiban közös, hogy mindkettőt a magyarság művészi ösztöne alakította ki. Az a meggyőződésem, hogy a falu építőművészetének értékeiben az ősi magyar művészi hagyományok élnek ma is.

Bizonyítani kívánom, hogy az, amit mi építések és építész néprajzosok szépek vallunk, az a nép sajátos alkotása, amit pedig a nép a mult századvégig átvett, azt át is alakította a maga izlésének megfelelően. Csupán abban értek egyet a népi építőművészet tagadóival: biztosítanunk kell a népi építészet korszerű alaprajzi és szerkezeti fejlődését, tehát a korszerű építész minden eredményét bele kell illesztenünk a nép építészetébe.

A magyar városi építészeten és a magas építőművészen a magyar művészi ösztönöket az állandóan változó nyugati izlésáramlatok néha elnyomták. A középkorban azonban, amint azt a

A Z E L S Ő

A korszerű magyar zene a nép ősi dallam kincsén és néhány magyar teremő lángelme művein keresztül váltott magyarrá. Bizom abban, hogy néhány nagytehetségű magyar képzőművész a nép építőművészetéből sugallatot nyer és elvetvén minden idegen hatást, megkeresi önmagában a magyar ösztönöket a korszerű és teljesen magyar képzőművészeti alkotások megvalósítására. Az idő ma alkalmas erre: magyar képzőművészeink színe-java már keresi a helyes utat és bizom benne, hogy ugyanazt az eredményt érjük el, mint amivel Finnország dicsekedhet.

1894-ben két fiatal finn építőművész Karjala földjének paraszti épületeit kutatta végig. Gazdag díszítésű faépületeket találtak itt, melyeket a földművelő nép a maga igényeinek megfelelően minden városi építészettől függetlenül alakított ki. A karjalai épületek és faragott díszítéseik megihlették a finn építőművészeket, azonban várni kellett egy olyan nagy építőművészre, aki a földből és a hagyományokból merít és hozzá adja a maga nagy teremő erejét. Eilel Saarinen két társával, Geselliussal és Lindgrennel 1900-ban megtervezte a párizsi világkiállítás finn csarnokát, mely útmutató lett a finn építőművészek számára. Az épület szépsége, tömegének változatossága, belső téralakításának újszerűsége, tökéletes összhangja, sajátos formanyelve, paraszti és mégis európai megjelenése meghódította minden nemzet építő művészt. Az épület gyökerei a finn építőművészet és a paraszti építészettől eredtek, de egy teremő építőművész véréből táplálkoztak.

Templom c. fejezetben bemutatom, teljes mértékben érvényesült a magyar építő izlés.

Tanulmányomnak hármas célja van: I. Meg akarom mutatni, milyen eredményeket ért el a nép építőművészetében, hogy a magyarság megbecsülje a nép százados munkával létrehozott alkotásait. II. Rá akarok mutatni a magyar népi építőművészi szerkesztés sajátos jegyeire, melyek a magyar nép építőművészetét minden európai népétől megkülönböztetik. III. A magyar építőművészek képzetét kívánom megtermékenyíteni a korszerű magyar építőművészet érdekében.

K U T A T Ó K

Ugyanebben az időben hivatalos küldetésben hasonló céllal járta végig Jankó János, a nagy néprajzkutató a magyar földet. Feladata az volt, hogy Magyarország néprajzi egységeinek területén megkeresse a néprajzi egységek jellegzetes házait és azokat a felmérés alapján az ezredévi kiállítás területén felépítse. Az épületek el is készültek, de irányító hatásuk nem volt a magyar építőművészetre.

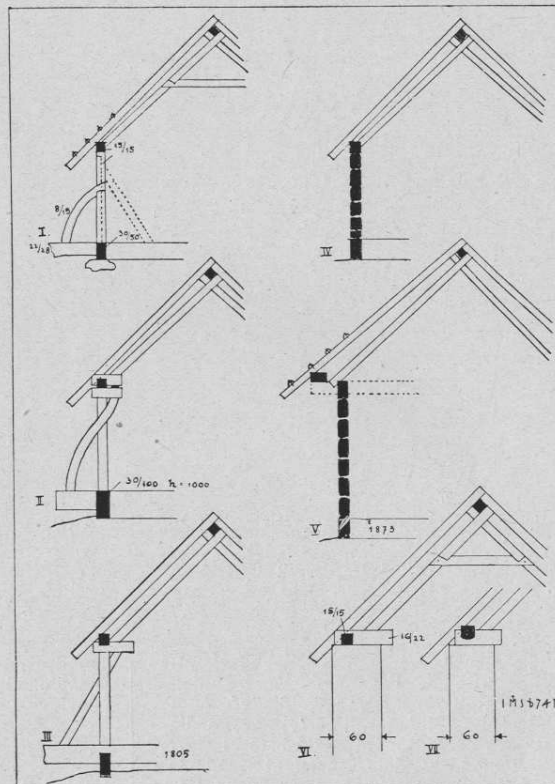
Kereken 10 évvel a finnek után két magyar építőművész, Kertész K. Róbert és Sváb Gyula hasonló céllal a székely megyéket, a Dunántúlt, az északi megyéket, és az Alföldet kutatták végig („Magyar Parasztház”). Kutatásaik egyrésze nem került a nyilvánosság elé: több száz fénykép, több vázlatkötény és felvétel a Magyar Mérnök és Építész Egylet könyvtárában porosodik, és közel 40 esztendő óta várja a feltámadást.

7. Ezen az úton járt Kós Károly is, aki 8. régi kalotaszegi és erdélyi feljegyzések 9. és helyszíni kutatások alapján rajzolta meg az erdélyi és kalotaszegi magyar építészettől útját.^{8, 9, 10} Művészetét átitatta az ősi magyar építészeti hagyományok tisztelete és épületeiben az erdélyi építészeti kristályosodott ki. Budapesti állatkerti csarnokai is ezt a szellemet hirdetik.

A népi építőművészeti emlékektől függetlenül kísérte meg Feszly Frigyes, Lechner Ödön, Medgyasszay István és Lechner Jenő az új magyar építészeti stílus kialakítását.

Ha Kodály nem ismeri meg a nép énekét és az ősi magyar dallam kincsét módszeresen fel nem dolgozza, a „Psalmus Hungaricus” és a „Székely fonó”

2. rajz. — Vasvármegyei kötőgerenda nélküli tetőszék alakok.

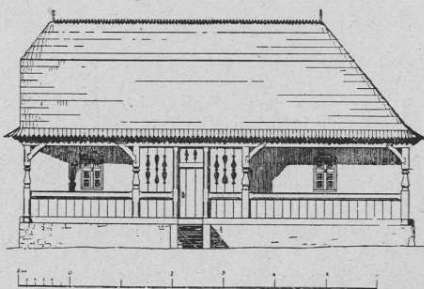
sohasem született volna meg. Kodály a népi gyökerekből magas művészetet érlett.

Ha Schulek (Sulyok) Frigyes, Lechner Ödön nemes művészete népi gyökerekből táplálkozott volna, ha Kós Károly egész munkás életét a népi építészeti kutatásnak, feldolgozásnak és a tervezésnek szentelte volna, a korszerű magyar építőművészet ugyanazokkal az eredményekkel dicsekedhetne, mint a magyar zene. Lechner Ödön épületei és Kós Károly madárházai Budapest világvárosi levegőjében ma idegenek, de ha Schuleknek (Sulyoknak), Lechnernek és Kósnak olyan építész nemzedék sietett volna segítségére, amely a népi építészettől táplálkozik, Budapest levegője ma már magyar érzéseket és hitet sugározna.

Az „Építőmunka” c. folyóirat 1933-ban kérdést intézett több építőművészhez: milyen jegyek különböztetik meg a

magyar építészettől más népi építőművészetétől. A folyóirat olyan építőművészekhez fordult, akik már régóta keresik az építészeti örök magyar jegyeit. Az építőművészek általános válaszokat adtak, egyedül Kotsis Iván adott határozott feletet. Szerinte az erős ritmusérzék, a festőesség és a mozgalmasság a magyar építőművészet sajátos jegyei, s ezek a jegyek a képzőművészet másik két ágában, és a díszítőművészetben is megnyilvánulnak. Kivüle Medgyasszay István adott még útmutatást, amikor felhívta a figyelmet a falu építőművészetében rejlő sajátos magyar jegyekre.¹¹

A magyar faluépítészetről ma már egyre több ismertetés jelenik meg a külföldi vezető építőművészeti folyóiratokban. Az olasz Casa Bella, az angol Architectural Review, s a magyar folyóiratok cikkei és fényképei a magyar falu felé te-

6. rajz. — Székely ház külső képe. Gyergyószár-hegy. (Csik vm.) (Szinte Gábor rajza. Népr. Ért. I. évf. 7. sz. IX. tábla. Alaprajza az 5. rajz leg-alsó ábrája.)

zsuppléc a tetőszéket úgy összetartja, hogy annak minden kis része együtt dolgozik.

Boronafalak mellett felesleges a kimerévités, mivel az egész falfszerkezet résztvesz az erőjátékban. Az ollószár és szarufák itt is a talpszelemen két felső élére támaszkodnak. Van olyan megoldás is, amelynél a legfelső boronába csapolódik az ollószár és a szaruzat egy másik,

a boronafalon túl fekvő vízszintes gerendára támaszkodik. Ezt a hosszú gerendát a kötőgerenda nélküli főszaruállással szomszédos főszaruállások gyámszerűen túlnyúló kötőgerendái tartják.

A kőfalú épületnél az oldalnyomást vastag kőfal veszi fel s így a szerkezet egyszerű. A tetőszék olyan, mintha a kötőgerendát a belső falsíkon belül kivágták és eltávolították volna a tetőszeketből. Pedig a kötőgerendacsonk csupán arra szolgál, hogy az ollószárát a koszorúgerendától függetlenül kényelmesen bele lehessen csapolni és hogy az ollószár és szarufa ne kerüljön túlságosan közel egymáshoz. A talpszelemen vagy alul, vagy felül csapolódik a kötőgerendacsonkba. Ez utóbira már az 1740-es években van példa.¹⁵

A mai falusi gazdáknak az a meggyőződésük, hogy e kötőgerenda nélküli építményeket „vadácsok” készítették. E sokféle, szilárdsági szempontból teljesen megfelelő szerkezet s a tetőszéket alátámasztó falak anyagához való alkalmazkodás azt igazolja, hogy e kötőgerenda nélküli tetőket nem vadácsok, hanem az anyaggal bánni tudó s az erőjátékot ösztönösen megérező mesterek készítették.

7. rajz. — Torockói régi ház. (Torda-Aranyos vm.) Kós Károly rajza. (Erdélyi magyar parasztház. Tér és Forma. II. évf. 215–219. l.)

duk népe sokkal jobb sorsban élt a jobbagyságnál, bár sorsa távolról sem érte el a magyar birtokos nemesség életszín-

I. T E L E P Ü L É S

A legjellegzetesebb magyar néprajzi egységek általában ott alakultak ki, ahol a síkság a hegyvidékkel érintkezik. Úgy látszik, hogy a hegyvidék és peremvidék termékenyíti meg leginkább a nép képzetét. Az élet itt nehezebb, mint a síkságon s a kemény élet kifejleszti a nép valóság érzékét s a környezet és az éghajlat változatossága megtermékenyíti képzetét. E valóság érzékből és dús képzőerőből fakadnak faluépítészeti értékeink.

A magyar vidék jellegzetessége sokféle. A Balatonvidék hegyeinek és dombjainak körvonala lágyan hullámos. A Felvidéké kemény, elnyújtott. Erdélyben a lágy és kemény körvonalak egymást váltják. A növényzet is más a Balatonvidéken, mint a Felvidéken, vagy Erdélyben. A Balaton vize napsütésben örökönt változtatja színét és néha szinte anyagtalanná. A Duna zöldes, a Tisza szőke, a Maros haragos zöld. Az ország olyan változatosan gazdag tájképi szépségben, hogy párját alig lehet találni. Ezért természetes, hogy népének művészete is olyan sokrétűen gazdag és településeinek térbehelyezése is oly változatos tájképi szépséget mutat.

A magyar nép településeit és épületeit szervesen építi bele a tájba s ezzel a tájkép szépségét felfokozza. A települések alkalmazkodnak a táj települési

vonalat. Ezekben a nehéz időkben a szabadosok biztosíthatták a magyar népi művészet fennmaradását.

A magyarságot ért sorscsapások a népi építőművészet legértékesebb példái közül sokat elpusztítottak. A fennmaradt házak, fatemplomok, haranglábak, kapuk félezer esztendő állandóan fejlődő építőművészetét tárják fel ma is a kutatók előtt és igazolják a faluépítészeti értékekben a népi építőművészet folyamatosságát. A magyar nép építőművészete a századfordulóig zavartalanul fejlődött és majdnem minden évszázadban megérlelte sajátos gyümölcseit a faluépítészeti minden területén. Az új század első felének hirtelen polgáriarodása azonban megzavarta a magyar nép egészséges művészi ösztönét: a városi hatást nem tudta átértékelni s a maga izlésének megfelelően átalakítani. E folyamat kiérlelését — különösen az elkövetkező új telepítésekben — minden erővel elő kell segítenünk.

erőikhez: a tájból nőnek ki. A síkvidéki településekben a házak ütemesen helyezkednek el az utcán, egymáshoz hasonlóan, ezáltal az utcakép nyugodt és egységes (akár a síkvidéki tájkép), csupán a templom emelkedik ki belőle. (Olyan a templom tornya, mint a jegyene nyárfa a tájképben.) A szerte települések pedig belesimulnak a táj vonalába, tömegébe és vele szervesen összefonódnak. Az ősi településekben általában minden a helyén van. Az épületek csodálatosan kiegészítik a táj szépségét s a házak vakítóan fehér fala fokozza a tájkép életét.

A német falusi utcakép jellegét általában a merev oromfal adja meg. Az utcán kevés a fa és sok a ház. Ez az utcakép emeletes házaival nem tud szervesen belenőni a hegyek és dombok változatos, színes hátterébe. A német falú önálló, határozott építészeti (architektonikus) alakja önmagában szép lehet, a tájképet gazdagíthatja, de nincs szerves kapcsolata a tájjal, nem egy vele.

A lengyel falú nyeregvető, oromfalas borona házai hossz tengelyükkel a széles utcával párhuzamosan helyezkednek el.¹⁶ Ugyanígy az orosz falu is, csak itt az oromfalat konty helyettesíti.

A magyar medence peremén és hegyekben élő népek faházai a tájból nőnek ki, azonban színes házaik nem épülnek

É P Í T Ő M Ű V É S Z E T

A magyar falu építőművészetét ezeréves küzdelmes építőmunka alakította ki. A magyar nép nyugat és kelet határán, örökös hadakozás közben is tudott a szépséggel törődni. Még a háborús építkezéseiben is az erő megmutatása és a szépség akarása vezette: kerített udvarházai és őrtornyai ezért erősek és szépek is.

A magyar jobbagyság sorsa ezer éven át a földesúr kezében volt. A múlt század derekán a szabadságharc felszabadította a jobbagysorból, de magára is hagyta. Szerencse, hogy a világháborúig magára hagyatottságában is szabadon fejlődhetett. A gazdasági fellendülések idején a jobbagysorban is volt módja és ideje arra, hogy házát s ezzel faluját is megszépítse (oromdiszítések, tornác építések stb.). A falu ősi telepítése sem volt független a gazdasági fellendüléstől. Az országépítés mindig a romok eltakarítása utáni gazdasági fellendülés idejére esik.

Azokon a területeken, amelyeket a magyarság a honfoglaláskor zárt törzsekben szállt meg, az építőművészség a magyarság teljes magára hagyatottsága ide-

jén is tovább fejlődött. Egy fajlagos egységes keleti nép szépítő, díszítő ösztöne mindig talál alkalmat arra, hogy kielégüljön. A magyarság azokban a tájegységekben fejlődött legszerencsésebben, melyekben már letelepedésekor szabad volt és mindig az is maradt. A székelység nem ismerte a jobbagyság terheit, s ha szabadságát veszélyeztette a hatalom, ellenállott, vagy kivándorolt az országból és új otthonát alapított (csángók). E kiváltságos magyarság művészete természetesen könnyebben fejlődhetett, mint a jobbagyságé, s ezért olyan fejlett és határozott a székely nép művészete. A magyar jobbagyság sorsa állandóan hullámzott. Nyugalmi állapotban alig élt egy-egy emberöltőn át. A mélyponton elnémult művészi ösztöne és semmiéle virágot nem hajtott. Szerencse, hogy 900 szabad település (szabad parasztváros) is volt az országban, melyben a szabad parasztság a magyar kereskedő és iparos réteggel és a bocskoros nemesi községek népével együtt a magyar népi hagyományokat megőrizte. A szabadosok és a török idők határai: a szabad haj-

8. rajz. — Székely ház. Kibéd (Maros-Torda vm.) Kós Károly rajza. (Erdélyi magyar parasztház. Tér és Forma II. évf. 215—219. l.)

szervesen bele a tájba. Az erdélyi szászok utcáiban építik fel házaikat: zárt kapu-

val és kőfállal zárják el az udvaraikat az utcától. Ezzel szemben az erdélyi magyar ház előkertben áll, áttört kerítéssel.

A magyarság megtelepedése után határozott települési formát csupán téli szállásaiban alakított ki. Nyári szállásai állandóan változtak. A nyári szállás háborus időben hasonlíthatott a téli szállás fordított kertes alakjához: a sátoztáboron belül állott a karam s így vigyáztak a jószágokra.

A téli szállás a települési adottságoknak megfelelően három alakban jelentkezhetett: sík terepen általános volt a kertés, völgyekben, a domb- és hegyvidéken a szalagtelkes település, a gyeptükapukban és irtásokban a szertelepülés. A három magyar településalaknak határozott nyomai ma is megvannak a magyar falvakban és hajdú városokban.

A) K e r t e s t e l e p ü l é s

A cseremisiz és a mordvin falvak erdőirtásában keletkeztek. Ha a cseremisiz vagy a mordvin férfi házat épített, mellette a fiai és a harmadik nemzedék férfi tagjai is tanyát vertek. A falu minden tagja néhol még ma is az őscsaládból való. Így keletkeztek az őrségi (Vas vm.) szertelepülések és így élnek ma is. Kun László adománylevelében (1286) 103 család nyert nemességet az Őrségben és saját kutatásaim alapján megállapítottam, hogy e családok leszármazottjai 13 kivételével még ma is élnek. Van olyan község, ahol szinte kizárólagosan e családok leszármazottai laknak.

Az osztyák falvakban néha harminc vérrokon család is együtt lakik. A kazár kirgizek téli szállásain is több rokon aul (családi érdekszövetség) gyűlik össze és ezekből alakul ki a nemzetség. Ősi hagyomány ez belső Ázsiában és már a hiungunknál is és a mongoloknál is így volt.¹⁷ Nálunk, Göcsejben — mint Gönczi írja — régebben 8—10 kamra is volt a kerített hajlékokban, mivel néha 30—35 tagú család is lakott egy kerített házban. Mivel a ház egyetlen szobájában nem fértek el, jórésztük éjszakára a kamrákba szorult. Erre már a kerített ház építése kezdetén gondoltak. Eleinte csak 1—2 kamra s mellettük egy-egy nyitott szín épült és amikor a törzscsalád elszaporodott, a színekből boronafalakkal új kamrákat rekesztettek

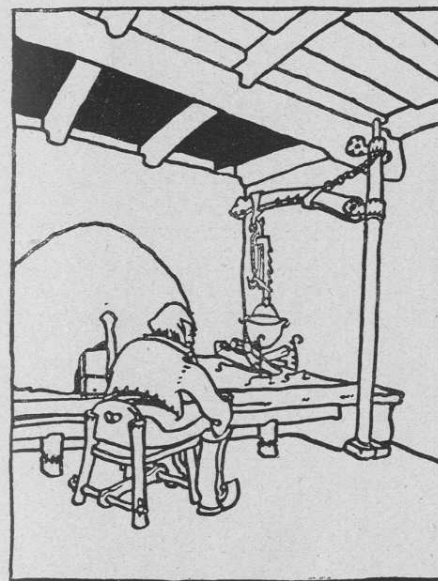
el.¹⁸ Amikor azután a házközösség felbomlott s a házat elbontották, a családtagok elvitték a részüket és új hajlékot emeltek maguknak.¹⁹

A téli szállások körül alakultak ki a kertés települések.

A magyarság már a kazároknál megismerhette a kertvárost. De új és végleges hazájában, a mai Magyarországon is készen találta ezt a települési alakot. Az avargyűrűk az országot és a kertvárosokat védő és egy-egy törzsi szállás területét övező gyűrűk lehettek.²⁰

Az avar kertvárosok az iparosság egy részét (a nyergeseket, fazekasokat, ijgyártókat és kovácsokat) állandó helyhez kötötték. Az avar falvakban és kertvárosokban olyan féle élet folyhatott, mint a honfoglalás idején a magyar kertvárosokban, csak a rideg állattartás nagyobb fokú volt, mint nálunk.²¹

Az alföldi avar kertvárosok helyén alakultak ki 500 évvel a honfoglalás után a kunsági magyar kertvárosok. Az avarok és kúnok (mindketten szilaj pásztorok) ugyanazon a helyen: a pusztai mezőben telepedtek le, ezzel szemben a magyarság a földművelés pásztorgazdálkodásra alkalmas területeket szállta meg. A (hún) avarok épüget beleolvadt a magyarságba (székelység), mint a kúnok népe. Valószínű tehát, hogy a kertés település avar, vagy kún örökség.

9. rajz. — Régi kalotaszegi pitvar. (Kolozs vm.) Kós Károly rajza. (Régi Kalotaszeg, Magyar Mérnök és Építész Egylet Közlönye XLII. kt. 639—649. l.)

Az ősi magyar kertvárosban a közepén állhatott a nagy család fejének hajléka, tőle kissé bekanyarodó ívben jobbra az idősebb és balra a fiatalabb fiainak sátrai s a baloldal végére kerültek az elszegényedett rokonok és csatlakozó jövevények hajlékai. Ez a kissé ívelt sor rendszerint víz partján állott s a hajlékok ajtai kelet felé néztek.²²

Az alföldi állattenyésztő magyar nép téli szállás eredetű településeiben két beltelek volt. A lakóházak telkei a település közepén helyezkedtek el, de nem volt sem utcájuk, sem kerítésük. Ezt a település magot vették körül az ólas (szállás-szerű) kertek, amelyeknek már volt (trágya) kerítésük. Ezekben a szérüs kertekben nyomtatással csépelelt ki a gabonát. A települést közlekedési utak osztották általában két, három, négy, néha több részre. Ezek az utak a település pereme felé tölcészerűen szélesedtek ki, hogy a legelőről ki-be járó állatállomány zavartalanul közlekedhessen.

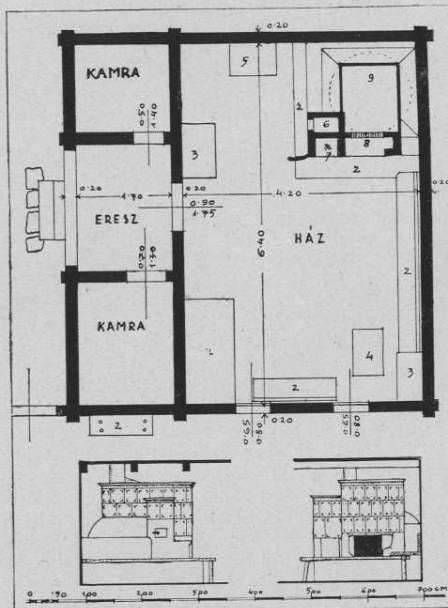
Ezt a sajátosan magyar települési alakot a magyarság ősi nomád állattenyésztő foglalkozása alakította ki, de kialakítását elősegítette, hogy így jobban tudott a te-

lepülés védekezni az ellenség, a betyárok és vadállatok kártevősei ellen. Az 1860-as tagosítás ezt az ősi állapotot megszüntette: kötelezte a háztulajdonosokat, hogy lakóházaikat kerítéssel vegyék körül és hogy utcákat létesítsenek. A bekerített házas telekre bekerült az ólas kert ólja, az ólas kert pedig nagyrészt házas telekké változott át. Végül az ól a tagosított háztárbá szorult ki s így alakult ki az alföldi sajátos magyar települési alak, a tanya. A gazda benn lakott az ősi településben lévő lakóházban és állatait a tanyán nevelte fel. Ez a kettős település még mindig az ősi életmódot példázza: a település lakóháza a téli szállást és a tanya a nyári szállást. A tanyai tüzelős ól ennek a nyári szállásnak kiforrott magasabbrendű alakja: itt éli le a férfi nép ifjúságát, vigyáz az állatokra, itt hál, itt süt, főz magának s így válik kemény magyarrá.

A tanyásgazda csak akkor költözködik ki a tanyára, amikor a gazdasági munka ezt megkívánja. A jobb módú gazda állandó tanyást tart s maga csak ellenőrzi a tanyai munkát. A tanyás — és munkaidőben a gazda is — benn lakik az ól egyik sarkában. Itt van a tüzelője: egy lapos kővel, vagy téglával kirakott lyuk a földön, vagy egy felemelt sárpadka, melynek egyik sarkában van a bográcsos főzőfa. A tüzelőt sárpadkák (fekvőhelyek) veszik körül. Ha az asszony is ki-költözik a tanyára, a tüzelőt elbontják és szoba épül az asszony számára.

Ez az ősi települési mód általános volt nálunk kelet felől a Nyírségig, észak felől a Bükk és Mátaa vonaláig, nyugat felől a Duna vonalán Baranyaig.²³

A kertés település fejlődésében a falumag a kertség rovására nő. Ennek megvilágítására bemutatom Szentistván 3. matyó falu fejlődését. Szentistván ősi kertes, két beltelkes település az Alföld északi peremén. A falu középső beltelkén helyezkednek el a lakóházak: ez a falumag, melyet az ólas (aklos), szérüs (szállás) kertség vesz körül. A térképen feketére színezett falumag az 1770-es években körülbelül fele volt a mainak. A kertség nagyjából ellipszis alakban övezte körül a falumagot. 150 esztendő alatt a falumag a kertség rovására kétszeresére nőtt és a kertség határai is gyűrűalakban toldódtak kifelé. Közben a házakat bekerítették s így alakultak ki az össze-vissza kanyargó utcák. A falumag beltelkei (20—50 öles) házastelkekre aprózták szét és a jobb módú gazdák a kertségbe települtek ki.

10. rajz. — Kalotaszegi ház. — Bánffyhunyad, Kolozsvári-utca 40. sz. (Kolozs vm.) Makfalvi Erzsébet házának alaprajza és kandelójának rajza. Helyszíni felmérés alapján készült rajz. 1. ágy, 2. pad, 3. láda, 4. asztal, 5. almárium, 6. sütő, 7. platten, 8. kemence szája, 9. cserepes-kandalló.

Ma már majdnem mindenütt megszűnt a két beltelek. A falumag házas telkei tele vannak istállóval s a kertség ólas kertjei lakóházakkal. Ez a település változás alapján tette tönkre a helyes települési alakot, melynek falumagva teljesen mentes volt az istállótól. Ma a települések olyanok, mintha a soros (utcás) csűrös településnél az istállókat az utca felől építenék.

Ha a kertés településnek kicsi a belsősége és nagy a kertésége, felülről még ma is olyan az Alföld testén, mintha ékszer lenne. Egy helyre csoportosul egy kis lakótelepülés, melyet a rétek és szántók tarka foltjai között kert vesz körül. Olyan a település, mint a cifraszűr: sok rajt a paraszt és kevés a díszítés. A nagy rétek és szántók sima felületéből kiemelkedik a település változatos építészeti és növényzeti részleteivel. Ilyen a tanya is.⁵⁵

A nagyobb kertés település ma már nem mutat ilyen szép képet. A tagosítás utakat épített a beltelek elkerített házai közé. Ezek az utak össze-vissza kanyarognak, zsák utcák, kis térségek, vízmo-

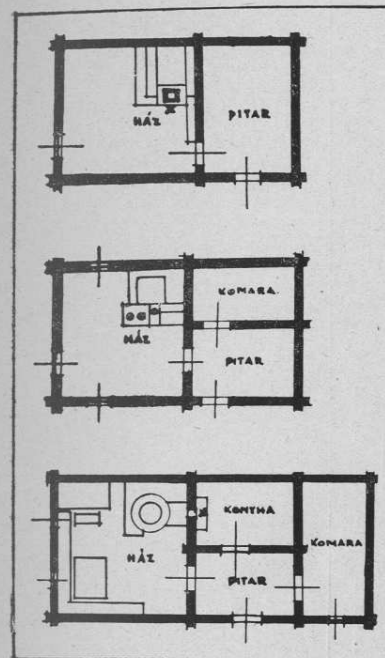
sások váltakoznak egymással. Határozott irányuk csak az ősi marhahajtó utaknak van. A belterületen kevés a fa és sok a por s a légy. Valamikor, amikor az ólak még a kertségben állottak, más volt a település képe. A házak lazán állottak a belterületen és több volt a növényzet a házak körül. Ma már a belsőség és kertség összekeveredett, a házas telek és a kertség házas-ólas telekké változott át s tönkretette a települést, megfosztotta észszerű alakjától és minden szépségétől.

Példaképpen bemutatok két nagykovácsági és két matyó településalakot.

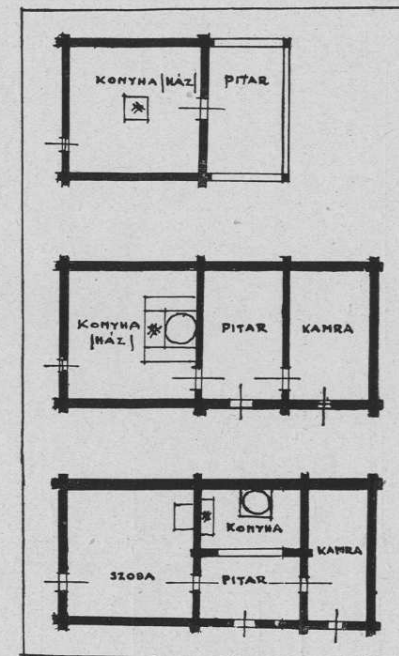
54. A tiszaszentimrei település egyik sajátos alakja a nagy, széles teleken kialakított ú. n. csoportos udvar. Minden épület különálló rajta. Az egész település hasonlatos a korszerű vidéki kertváros-hoz. A kúnhegyesi tanya a csoportos udvarhoz hasonlít. Épületei általában téglalapot zárnak körül. A dülök mentében, vagy a bekötő utak végén épültek ki e tanyák, az egykori nyári szállások utódai, néha fejlettebb — korszerűbb — alakjai, melyek itt-ott végleges téli-nyári lakásul is szolgálnak. A tanyák az Alföld nagy sík felületén az egy helyre csoportosított díszítés példái.

Alig van az országnak még egy olyan faluja, mint a matyó Mezőkövesd, ahol az utcákban talán a bennszülöttek sem tudnak kiigazodni. A hasonló nagy-ságú alföldi települések már rég átalakultak és rendezték a település belső mag-vát. Mezőkövesden egy hosszú egyenes utca alkotja a belső mag helyett a település gerincét. A többi utca zég-zúgos. Ké-
76. vés benne a növényzet és kevés utcakép akad, amelyet érdemes megőrizni. E
77. nyugtalanság miatt hiányzik belőle a magyar falu házsorainak ütemessége. Pedig valamikor, az üstökös házak idején, ez az ütemesség a házak szétszórtsága mellett is meg volt. A gyorsütemű polgáriasság a házak üstökét lenyirta, a belsőséget házakal sűrítette tele, az össze-vissza (deszka, lé) kerítések a települést szétszabdalták és letörölték ősi szépségét. Az 1860-as tagosítás elkerítette a házakat s az össze-vissza épült házak között nem tudott egésszéges utcarendszer kialakulni.

A sík terepen települt Szentistván néhány rendes utcájával, egységes deszkakerítésével, sorházszerű, ütemesen el-
74. helyezett lakóházaival, fásított előkert-
75. jeivel felülmúlja Mezőkövesd utcaképét, pedig Szentistvánon még ma is gyakori az ősi települési mód: a gazdáknak általában két telkük van, a belső lakótelek és a külső ólas-szerű kert.

11. rajz. — A palóc ház alaprajzi fejlődése. Malonyay Dezső: A magyar nép művészete. V. kt. 203. l. felhasználásával.

12. rajz. — Nyugat-dunántúli ház fejlődése.

B) Szalagtelkes település

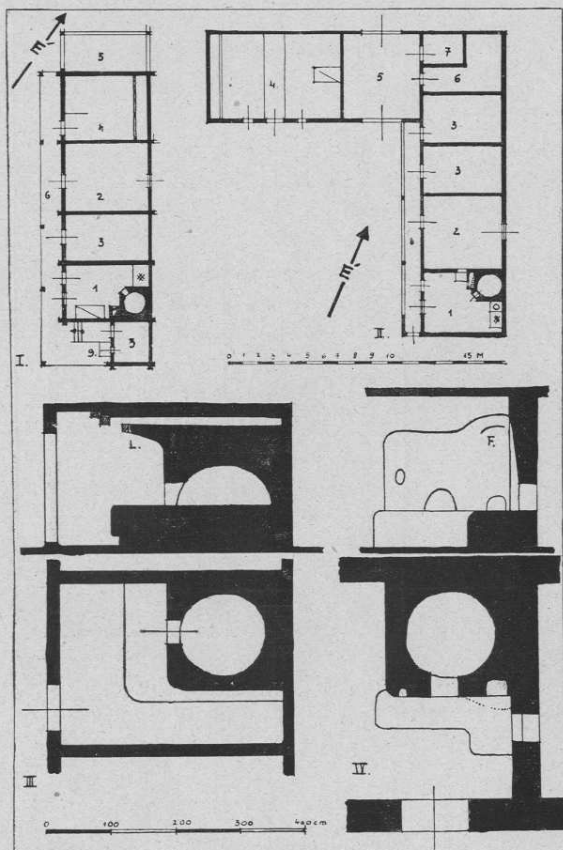
Az ősi magyar település nem volt mindig kertés. A nyugatról származott hosszú utcás településnek honfoglaláskori előzményei is lehettek. Batu kán szállásán (1253-ban) középen volt a fejedelem háza, ettől keletre és nyugatra helyezkedett el a többi sátor mérföldnyi hosszúságban. Északra és délre, a kán elé és mögé senki sem mert házat építeni, vagy sátrat verni. Szeged az 1400-as években egyetlen, mérföld hosszú utcából állott.

Ez volt az általános települési alak a domb- és hegyvidéken, völgyekben, patakok partján és dombhátak között az Alföld kivételével az egész országban. Ezen a területeken kevesebb a legelő s kevés az állatállomány is, s ezért az istálló gyakran hozzátapad a házhoz. Így alakult ki a szalagtelkes csűrös település, mely az utca két oldalán hosszú, keskeny telkekből áll. A telkek felkúszik a dombra

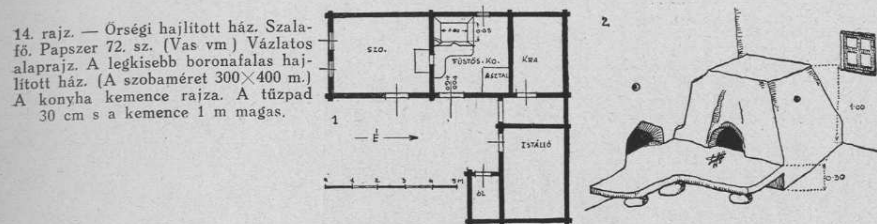
és az utca felőli részen (néha egyvégben több) lakóház áll hossz tengelyével az utcára merőlegesen s folytatásában épül ki az istálló és az ól. Az udvart a csűr zárja le az utcával párhuzamos tengellyel. Itt csépelik ki a gabonát. Mögötte van a veteményes-gyümölcsös kert. Ezek a csűrök összefüggő láncot képeznek a település körül s a csűr közekeit kerítések kötik össze. A csűrgyűrűt utcák szakítják át, de az utcák végét vetéskapuk zárják el, hogy a majorság ne kóboroljon ki a vetésekre, de szabadon járkálhasson a sövénykerítéssel és kapuval körülvett belsőségben.

E települési alak az utcás településekben — Bél Mátyás szerint — kétszáz évvel ezelőtt általános volt.

Természetesen vannak átmenetek a két települési alak között. A sík vidéken is akadnak szalagtelkes települések csü-

13. rajz. — Dunántúli ősi épületalakok és füstös konyha részletek. 1. konyha, 2. szoba, 3. kamra, 4. istálló, 5. pajta, 6. pajtafia, 7. pince, 8. terna, 9. pincelejárát. I. Nagylengyel 102. sz. (Zala vm.) II. Rózsásszeg, Kutasi ház. (Zala vm.) III. Csákánydoroszló 143. sz. (Vas vm.) Füstös konyha alaprajza és metszete. L = lángfogó. IV. Kondorfa 64. sz. (Vas vm.) füstös konyha. F = füstterelő.

14. rajz. — Őrségi hajlított ház. Szalafő. Papszer 72. sz. (Vas vm.) Vázlatos alaprajz. A legkisebb boronafalas hajlított ház. (A szobaméret 300×400 m.) A konyha kemence rajza. A tűzpad 30 cm s a kemence 1 m magas.

szérüs és gyümölcsös kertektől. Olyan tehát ez a település, mint egy gyümölcsösbe telepített sátoztábor, melyből csupán a vezérsátor, a templom emelkedik ki.

Amióta a telkeket egymástól és az utcától elkerítették, a szalagtelkes település rendje még nagyobb lett. A kerítésnek tehát itt ép ellenkező lett az eredménye, mint a kertes településeknél: rendet teremtett az utcán, a telkek között, az utcaképből és végső sorban a faluképben is.

E két település-alakot Györffy írta le behatóan. Végig vizsgálta a palócok, a matyók, a jászok, nagykunok településeinek egy részét, továbbá Bihar, Békés, Csanád és Arad vármegyék nagy részének II. József korabeli térképeit. Megállapította, hogy ebben az időben az alföldi települések nagy részét ólas kertek vették körül. Ekkor az Alföldön még ritka volt a tanya. Borsód megyét még nagyobb részletességgel vizsgálta át, mert ez a terület az Alföld peremvidéke: itt kezdődnek a felvidéki dombok és hegyek és itt tanulmányozható legjobban a kertés és szalagtelkes település határterülete. Györffy a helyi levéltárakat s a II. József korabeli térképnél is régibb térképeket különös gondnal vizsgálta át és megállapította, hogy Dél-Borsódban a telepítések néhány új, szabályos telepítés kivételével kertések: túlnyomóan rendetlen, zsúfolt, vagy lakóház soros belsősegből és rendetlen szérüskertes külsősegből állanak. Vannak szalagtelkes belsőségek is hátsó szérüs kerttel, itt azonban külön fekvő kertés nincsen (Cserépfalu, Hejőkürt stb.).

Ezzel szemben Észak-Borsódban a települések belsősege szinte kivétel nélkül szalagtelkes, csűrrendszerrel. Külön szérüskertés itt nincsen. Észak-Borsódban néhány írtvány település is feltűnik szabálytalan telektömbjeivel és vízmosásos utcáival. A két települési alak: a ker-

tes és szalagtelkes közt a határvonalat nagyjából a Bükk lába határozza meg. Különös, hogy a Sajó széles és sík völgyében a szalagtelkes (dombvidéki) település oly gyakori.²⁰

Bemutatok egy dunántúli szalagtelkes-csűrös települést is. Perint jelentékelen kis falu Szombathely határában, mégis érdemes vele foglalkoznunk, mert ismerjük keletkezésének időpontját s így nyomom követhetjük építészeti fejlődését. Foglalkoznunk kell a faluval azért is, mivel a kereken száz ház között szinte minden második bővelkedik építészeti szépségeiben. Ez az építészeti gazdaság jó példája a magyar nép képző erejének. 36 jobbágytelket alakított ki Szily püspök a XVIII. szd. utolsó negyedében. (Lakossága ma már jobb módban él.) Szily püspök a történetíró tanúsága szerint azt kívánta, hogy minden ház mindenféleképpen azonos legyen. Ma már nincs két azonos ház sem külsőben, sem alaprajzban, ami a magyar nép ötletességét igazolja. A falu fehérre meszelt házainak homlokfalát nagy, előre-dülő, deszkaormú, csonkakontyos zsupp-tető fedte be. A deszkaorom díszé általában a kifűrészt szív alakok között a kereszt volt. A házak hasonló kiképzése az utcaképnek nagy egyhangú lüktetést adott. Az utca egyik oldalán még állnak ma is a régi házak. Az utca másik oldalát tűzvész pusztította el. Az új házak homlokai fölé is csonkakontyos zsupp-tető borul, de deszka helyett falazott orom épült, egyszerű, jó arányú, barokk ízű vakolat díszítésekkel. A nagy egyhangú lüktetés itt is megmaradt. Pedig a faluban még a régi házak között sincs két egyforma ház, mégis összefűzi őket a nép közösségi szelleme s a hagyományok tisztelete. Erre a tiszteletre jellemző, hogy az erdőirtásban települt falu egyik ősi fáját az utcájárdán meghagyták. Csak a hirtelen polgáriásodás zavarta meg az egységes utcaképet éretlen városias építkezéseivel.

rők nélkül, amikor a belsőseget ólas kertés veszi körül. Viszont találunk a hegy- és dombvidéken (az írtványtelkek között is) kerek beltelkes településekre: itt az ólas kert hiányzik: az ól a belsőségben helyezkedik el.

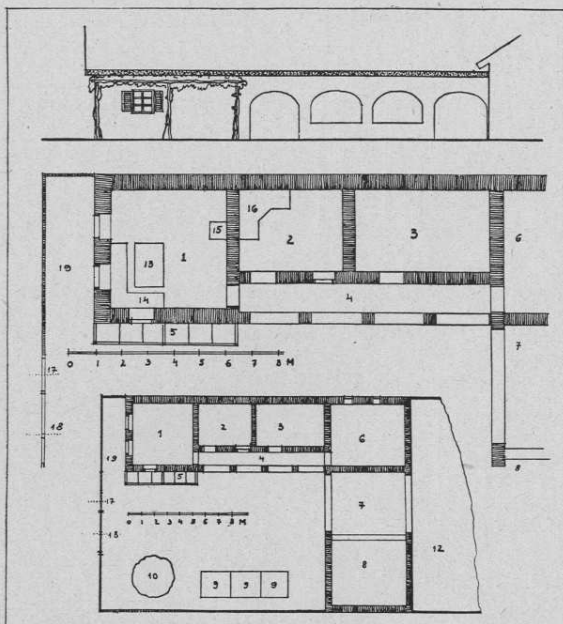
Szalagtelkes település az egyik matyó falu, Tard is. Négy utca találkozásánál kialakult nagy térség közepén, a Tardi patak partján, a negyedik tizedben épült 66. fel Tard magas temploma. Hajójának teste a háztetők fölé emelkedik. Karcsú tor-67. nyával uralkodik a falu fölött. A falu szer-68. veses belenőtt a tájba. Völgyben fekszik, belső telkei keskenyek és hosszúak. A völgyben van a lakóház és a dombtetőn, a szérüskertben épült fel az ólas-pelyvás szín. Ide húzódik késő ősszel a juhállomány. A település térbehelyezése a vál-

tozatos terep miatt vetekedik a göcseji, őrségi és székelyföldi települések tájképi szépségeivel. A dombról olyan a falu, mintha erdőben települt volna.

A csűrös település nem magyar sajátosság, egész Középeurópában általános. Azonban Erdélytől délre és keletre s a Balkánon sem található sehol csűrös település.²⁴

A szalagtelepülés formai kialakítása szerencsésebb, mint a kertés településé, 57. mivel csak egy-két utca szeli át. A szalag-58. telkes kialakítás nagyobb rendet jelent, 59. mint a kertés település.

72. A faluépítészeti is a rend művészete. 73. Az egymással párhuzamosan beépített szalagtelkes ütemes rendje megszépíti az utca képét és a csűrök összefüggő sora építészetileg is elhatárolja az udvart a

15. rajz. — Vasvármegyei ház alaprajza és udvari homlokrajza. Csörötnek 218. sz. 1. szoba, 2. konyha, 3. kamra, 4. oszlopos tornác, 5. szőlőlugas, 6. istálló, 7. szekérszín, 8. pajta, 9. sertésöl, 10. szénaboglya, 11. udvar, 12. kert, 13. asztal, 14. sarokpad, 15. kályha, 16. tűzhely, 17. kiskapu, 18. nagykapu, 19. előkert.

C) Szeres és irtványtelepülés

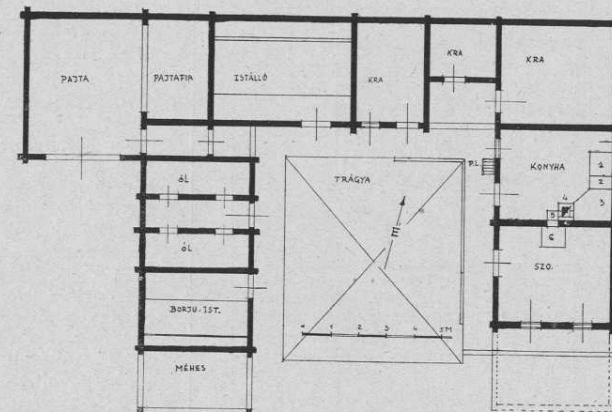
A harmadik magyar települési alak a szerte település. Folyók és patakok völgyében, hegyek hágyóiban, tehát a gyepek kapuiban települtek így az őrtálló vitézek. E kapukon át szálltak harcba a honfoglaló magyarok és ezeket torlaszolták el, ha kívülről támadást várt az ország. Ha a vízpartok ingoványosak voltak, a települések a domboldalokon épültek ki. A dombtető őserdőit pedig kiirtották, hogy szántóföld is legyen a település körül. A letelepedés idején egy család — nemzetség — vett birtokba egy-egy szert. Az elszaporodott családok szétadarabolták az ősi családi ház körüli földet, melyet még ma is részben az ősök leszármazottjai művelnek. E települések udvartelkeinek gyümölcsös kertje lehúzódik a patak völgyéig és a ház mögötti szerűskert felszalad az erdőig. Sok gyalogösvény köti össze a néha több kilométer távolságban lévő szereket.

A szerte települések tájképi alakja állandóan változik. A kiirtott erdők helyén szántók és szőlők keletkeztek, a szántások időközben erdőkké és legelőkkel alakultak át és a szőlőkből szántók lettek.²⁶

A szerte településekhez hasonlóan az irtványtelepülések, melyek a Kárpátokban gyakoriak. A gyimesi csángók, a szlovákok s a románok települtek így. A magyaroknak is ősi települési módja volt az irtványtelepülés. Ezek az egész országban mindig egy-egy család nevével kapcsolódtak össze (Őrségben: Bajánháza, Dávidháza, Senyeháza; Göcsejben: Ortaháza, Gutorföldre), hasonlóan az őrségi szerte településekhez (Barabásszeg, Kustánszeg stb.) s a székely tizesekhez. Ezek a falvak eleinte magányos udvarházak voltak s az idők folyamán nőttek falvakká.

61. A szeres tájképi kialakítása mesészerű. A települések felfokozzák a táj szépségét. Talán sehol sem található ilyen kis település egységeiben ilyen változatos tájkép sorozat. A szeres belesimulnak a táj vonalába, tömegébe és színeibe: együtt élnek a tájjal. Az ősi szerte településekben minden a helyén van. Sehol egy kiabáló tömeg, vagy színfolt. A házak fából épültek, minden díszítésük a fához alkalmazkodott. Csak a háború előtti fél évszázad és a háború utáni téglaeépítések zavarták meg ezt a nagy összhan-

16. rajz. — Őrségi kerített ház. Szalafő, Felsőszér 122. sz. (Vas vm.)

got. A kontyos és csonkakontyos tetejű faépületeket a merev, dísztelen, tűzfalanyereggetős „kő” házak váltották fel. Néhány szer kikerülte ezt a sorsot és a régi szépségében mutatja a magyar nép tájfejlesztő készségét.

Végül bemutatom az Alföld tájképi szépségének legértékesebb elemét, a szélmalmost is. Csonkakúp alakú, várbástyaszerű falaira cserépszindelyes, nyomott kúptető borul. Belső szerkezetük teljesen fából épült. Keresztalakú óriási vitorláiknak szárnyai majdnem a földig leérnek.

78. E szélmalomok vályogtégla falaik ellenére 79. is monumentálisan hatnak. Györffy írja, 80. hogy „a néprajzi műemlékeket törzskönyvezni kellene.” A szélmalom — szerinte is — a legnagyobb mértékben hozzá tartozik az Alföld tájképi szépségeihez. Az Alföldön, ahol a törökvilág a föld színéről minden építészeti emléket elpusztított, nagy érték a szélmalom. Aki először látja karcsú, jóarányú testüket és lassan lendülő vitorláikat, gyönyörködik nagyvonalú szépségükben és igazat ad Györffynek.

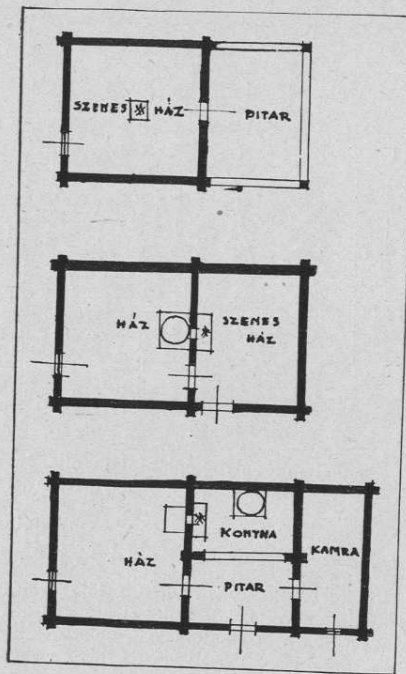
II. A M A G Y A R H Á Z

Az avarok belső ázsiai hazájukból fejlett faépítészetet hoztak magukkal s így az avar kertvárosokban a jurtok mellett boronaházak is állhattak.²⁷ A magyar faépítő művészeti tehát az avar mesterektől is nyerhetett új ösztönzést a honfoglalás idején.

A mai Magyarország területén a faépítészetnek egyébként is nagy multja volt. A Jászságban az egyik halomsírbán a fejedelmi halott fölé (akár a délnyugati országi szkitáknál) boronaházat építettek a Krisztus utáni első századokban. Az avarok is hasonló módon temetkeztek: Szeged környékén és a Szilágyságban is boronaházat találtak az avar sírok felett.²⁸ Az avar bronzdíszek öntő mintáit is fából faragták s az avar nyerges mentesség is fejlett faépítő készséget kívánt. Nagy kagánjuk, Baján nagyobb építkezéseihez ácsmestereket kért a bizánci császártól. Va-

lőszínűnek látszik tehát, hogy a fejlett avar díszítő művészet az avar téli szállás boronaházain is megvilatkozott és a honfoglaló magyarság a ház felépítésére és külső kialakítására is készen kaphatta a mintát az avarságtól.

Ebben az időben a szlávok is boronaházakban laktak Magyarországon. A szláv boronaháznak volt pitvara és kamrája, sőt pincéje is. Kemence fűtötte, ablak világította be a házat s az asztal körül locák húzódtak. A szlávoknak ebben az időben fejlett állattenyésztése volt: állatait jászol mellett pajtában nevelte s a téli takarmányt is a pajtában tartotta. A magyarság tehát egy fejlett alaprajzú kemencés házat talált végleges hazájában és megtanulhatta az istállózás és a téli takarmány eltartás módját is. A szláv és magyar kapcsolat egyébként is őrségi lehet. A szláv őshazába beletartozott a mai

17. rajz. — A déldunántúli ház fejlődése.

Kiev területe is. Csak így érthető meg a kievi pitvaros ház és a sajátos palóc házalak feltűnő hasonlatossága.

A kievi párhuzamot tovább folytathatjuk. A kievi honfoglaláskori magyar sír fölé épített boronaház is azt igazolja, hogy a magyarság ismerte a boronaházat és ha ismerte, előnyei miatt (tartós, melegtartó, szép) bizonyára fel is használta téli szállásai kiépítésében. A magyarországi boronaházak falai kb. 20 cm vastagok s hőszigetelésük felülmúlja a 40 cm vastag téglafalét. A boronaház építése egyébként rendkívül egyszerű: ácsbaltával minden része kifaragható, összeépíthető s így könnyen meg is tanulhatta a magyarság.

A boronaház, ablak, kemence, kémény, oszlop, pitvar, tornác szavunk szláv jövevény. Az osztatlan pitvar-tornác-kamra nélküli boronaház építését a magyarság megtanulhatta az etelközi szomszédjától, a bolgároktól is. Az egykori feljegyzések szerint a magyarság honfoglalása idején a bolgárok a házakat fából építették: a

fatörzseket szorosan egymásra illesztették, tehát boronaházakat építettek.

Kétségtelen, hogy a honfoglaló magyarság téli szállásain felépített házainak sár-, faváz-, sövény-, nád- és boronafalai között a legfejlettebb falszerkezet a boronafal lehetett, amely változás nélkül még ma is él erdőirtásos településeink házaiban. Valószínű az is, hogy a boronaház építésétől a magyarság csak a fában szegény területen tért el.

Anonymus szerint Árpád vezér az ország megszállása után mesterembereket fogadott és Csepel szigetén pompás vezéri házakat építtetett. A faragó, molnár és ács faépítőművesekre a vezéri házak és a téli szállások kiépítésénél folyamatosan szükség volt.

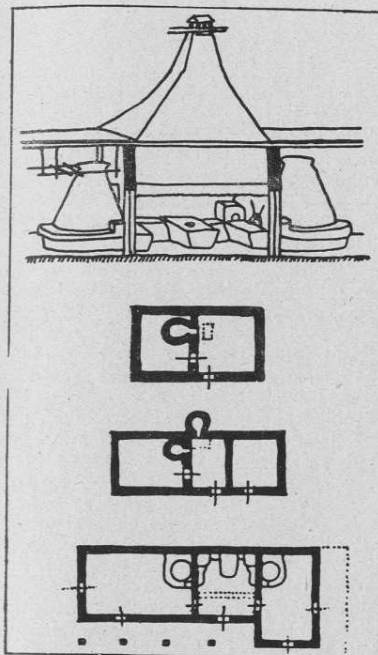
Szent István II. törvénykönyvének 34. fejezetében elrendelte, hogy minden 10 falu építsen templomot és ajándékozza meg azt két házzal, cselédekkel és állatokkal. Szent László királyi és püspöki parancssal kényszerítette a településeket a helybenmaradásra. Kálmán király ugyanezzel pénzbírsággal kötelezi a településeket. Szent László és Kálmán végül a helybenlakás biztosítása céljából elrendelték, hogy a halottakat a templom mellé temessék.

A faépítésre vonatkozó legelső adatunk Szent László király biharmegyei szentjohbbi templomépítése. Szent László meghagyta Almos hercegnek, hogy a fa-épület helyett kőmonostort építsen.²⁹

Ottó freisingeni püspök 1147-ben írja, hogy a magyar városokban sok a nádház, kevés a faház és még kevesebb a kőház. (Ebben az időben a magyarság ősi díszítőművészete a tarsolyokon és az ékszereken, a közösségi épületekben: templomokban, királyi palotáikban és a főúri udvarházakban élt tovább.)

A faépítésre a tatárjárás után is általános volt. Ahol a földesurak nem építettek kőtemplomot, ott általában csak a XVIII–XIX. században épült kőtemplom. Freiherr von Wratislav 1591-ben Budáról azt írja, hogy „befelé régi magyar építészeti modorban készült házak sorakoznak.” Tehát a magyarságnak már akkor is volt építészeti „modora.”

Bél Mátyás Tractatus de re rustica Hungarorum című, magyar falusi építkezésekről szóló munkájából megtudjuk, hogy 200 évvel ezelőtt még általános volt a boronaház építés az országban, csupán a sík vidékek építettek favázak, sövényfalas és (valószínű) nádfalaz házakat.

18. rajz. — Felül: a mai alföldi ház hosszmet-szete. (A magyarság néprajza. I. kt. 202. l.) — Középső képek: alaprajzok a kecskeméti vidéki ásatásokból. (Népr. Ert. 1916. Papp László: Ásatások az elpusztult kecskeméti vidéki falvak helyén.) — Alsó kép: a mai alföldi ház alaprajza. A magyarság néprajza. I. kt. 211. l.)

A magyar nyelvhasználatban az ács tág értelemben építőmestert jelentett. Az ácsok rendje biztosította tehát a faépítőművészesség folyamatosságát (faragók, molnárok, asztalosok).

Az ősi fatornyok, templomok, udvarházak és lakóépületek néhány fatemplom, torony és udvarház kivételével elpusztultak, azonban a fennmaradt kő- és faemlékek (esztergomi ásatások, jáki, lébényi stb. templomok) igazolják, hogy a magyar építőművészeti törvények, melyek a magyarság sajátos ellentétes jellegéből fakadtak, megmaradtak ma is és benne élnek a mai falu építészetében.

A magunkkal hozott ősi formakincs állandóan bővült és az építőművészet állandóan megújult az új ízlésáramlatok nyomán. Ezeket a magyarság felszívta, de teljesen át is alakította. A magyar művészi teremtmény és átalakító erőre jellemző a szűcs minták³⁰ és a rózsaminta³¹

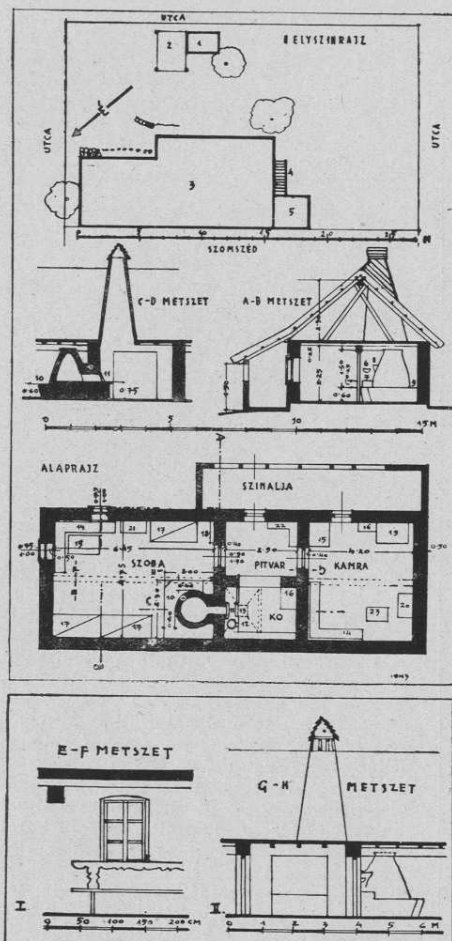
fejlődése. Mindkettő rövid idő alatt oly nagy utat futott be, hogy a kiinduló pont: a természetű rózsza szinte teljesen eltűnt belőlük. A magyar virágdísz olyan fejlődési fokot ért el, amely sajátosan magyar és eszményien szép lett és szembe-tűnően különbözik minden más nép virág-alakításától.

Sokan vitatják, kőalaprajzú volt-e, vagy négyszögletes a honfoglaló magyarság téli szállásbeli háza.

A kőalaprajz mellett szól, hogy a nyári szállás sátra is kőalaprajzú volt és hogy a gazdasági épületek között a kőalaprajz ma is előfordul (l. pásztorhajlékokat, jégpincéket, gabonavermeket, stb.). A boronaszerveket mellett kőalaprajzról természetesen nem lehet szó.

A négyszögletes alaprajz mellett tanuskodnak az avar és honfoglaláskori magyar sírok négyszögletes boronaházai, továbbá, hogy minden függőleges falu sövény- és nádház négyszögletes alaprajzú favázzal épül. Sokkal nehezebb kőalaprajzú házat építeni, mint négyszögleteset. A négyszögletes alaprajzú faváz rendkívül egyszerű keretszerkezet, amelynek minden gerendája mindenféle terhelésnél együtt dolgozik. Erre a favázra sokkal könnyebb tetőt építeni, mint a kőalaprajzúra és könnyebben és gyorsabban lehet füstnyílást hagyni a tetején, mint a kőalaprajzú sátoron. A négyszögletes alaprajzú tetőn a füstnyílás elfér a szarufák között is, a négyzetes alaprajzú sátoron pedig (v. ö. a pendelykéménnyel) a füstnyílásnál az élszarufákat négyzetes alaprajzú koszorú keret fogja össze. Ezzel szemben a kőalaprajzú háztetőn a füstnyílást faabroncs fogja össze, amelynek előállításához sok időt és rendkívül gondos munkát kíván. Tehát a négyzetes alaprajzú sátoron, vagy a téglalap alaprajzú ágásfás szelemenestetőszék szerkezete rendkívül egyszerű, ezzel szemben a kőalaprajzú ház tetőrúdjaival összefogása nehéz műszaki feladat s így végeredményben minden mellett szól, hogy négyszögletes alaprajzzal építették a honfoglaláskori magyar házat.

A honfoglaláskori sátor könnyen összerakható, szétszedhető és szállítható ház volt. Függőleges, összetelthető, széthúzható alapépítményére kúpos tetőszekert borult, melynek farúdjait az alapépítmény felső faszervezetéhez erősítették, felső végét pedig a fagyűrűbe (abroncsba) fűrt lyukakba illesztették bele. A sátorot nemezlappal borították és a

19. rajz. — Szegedkörnyéki ház. Molnár Andrásné háza. Tápé, Horgos-utca. (Csongrád vm.) Helyszínrajz: 1. sertésöl. 2. kifutó, 3. ház, 4. padlásletra, 5. szerszámkamra. A—B metszet: 6. gyufatartó, 7. kispadka, 8. kemence válla, 9. kuckó. C—D metszet: 10. nagypadka, 11. előté. Alaprajz: 12. katlan, 13. nyitott kémény, 14. sarokpad, 15. asztal, 16. almárium, 17. ág, 18. ruhatartó fogas, 19. hambár, 20. sokfiókás szekrény, 21. tulipántos láda, 22. korszó állvány, 23. burgonya verem ajtaja.

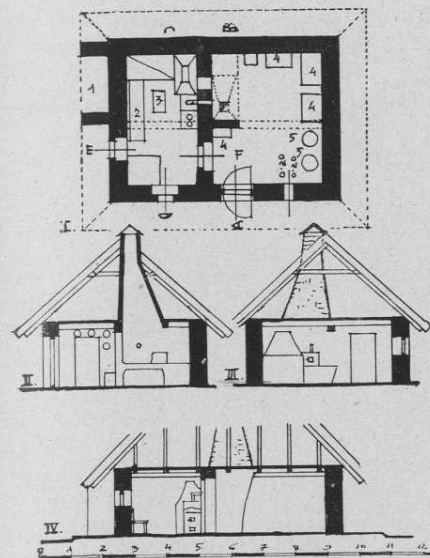
fagyűrű (füstnyílás) nemezlappait zsinórral nyitották és zárták. Télen a sátor nemez burkolását megkettőzték.

A sátor berendezése László Gyula szerint hasonlatos volt az altájvidéki kerek jurt berendezéséhez. A sátor közepén, a földön volt a tűzhely, felette vas

háromlábban a gölöncsér által készített fazék állott. A tűz megszakítás nélkül, éjjel-nappal égett a sátorban. A mennyezet és rúdjai feketéllettek a füsttől és nyomott levegőben az egész sátorbelsőt sűrű füst lepte el. A család fő helye a tűzhely mögött volt, tőle jobbra a férfiak, balra a nők foglaltak helyet (akár a palócoknál vagy a göcsejiekénél, ahol az egyik szobában a férfiak és a másikban, a kámrákban a nők élnek).

Hartvik püspök szerint Szent István is — mint pusztázó ősei — csak nyáron és ősszel élt sátorban. A XII. század derekán Ottó freisingeni püspök is ugyanezt írja a magyarokról. A XIII. században Spalatói Tamás főesperes is arról ír, hogy télen házbán (kalibában) laknak a magyarok. Évszázadról évszázadra feljegyezték a krónikások, mennyire szerette a magyarság az ősi keleti sátorozó életet. Még a XIX. században is így szórakozott Eperjes mezőségén Barkóczy püspök egyházmegyei körútján. Látjuk, hogy csak nyáron és ősszel éltek vitézeink sátorban, tehát akármennyire is szerették a sátrat, télen és kora tavasszal szilárd falu és tetű melegebb házbán húzták meg magukat.³² A régi lakóházak és gazdasági épületek tetőszékei is valószínűsítik azt a feltevést, hogy a kerek sátor szerkezeti eredményeit a négyszögletes alaprajzú épületekben is felhasználták, tehát a sátoztető és a tetőszék között szerkezeti folytonosság állhat fenn. Ennek igazolására leírok néhány régi tetőszéket.

45. A szalafői emeletes kastél (kamra) tetőszéke két oldalon leköntött nyereg-tető, melynek egyik kontya a földszintig leszalad. A tetőszerkezet főszerkezete két ollószárból áll, amelyek egymástól kb. 120 m-re fekszenek és egy élére állított szelemen hordanak. A vízszintes szelemen túlnyúlik az ollószárazakon és ferdén, a konty síkjában, a szelemen vonalában egy „középszarufában” folytatódik. A főszeruállást tehát oldalról a középszarufa támasztja ki. Az élszarufáknak — a mai általános széklábas fedélszerkezettel ellentétben — nincs semmi különös szerepük, a jelentőségük szerkezeti szempontból a többi szarufáéval azonos. A középszarufának teherhordó szerepe van, két oldalról 2—2 szarufa támaszkodik rá. A többi szarufa nagyjából a tetőszék körül rajzolható ellipszis egyik alkotójának vonalában támaszkodik a szelemenre. Az egész szerkezet alaprajzi vetülete szokatlan a ma építész szemének. Pedig kétségtelen, hogy a középszarufás tetőszék

20. rajz. — A legkisebb matyóház. Tard, I. tized 22. sz. (Borsód vm.) I. alaprajz: 1. méhes. 2. pad, 3. bölcső, 4. láda, 5. zsák. II. A—B metszet. III. C—D metszet. (Helyszíni felmérés alapján készült rajz.)

szerkezeti erősebb, mint az élszarufás, ill. a külső erővel (szél- és hónyomással) szemben megfelelőbben viselkedik, mint a másik, mivel bármilyen erő úgy vesz át, mint a keret-, vagy a gyűrűszerkezet. A pontos erőjátékot a zsupplécek és a szélkötők biztosítják, mivel ezek a szarufákat faszögekkel fogják össze. Mindezekből önként következik az a megállapítás, hogy ez a tetőszékalak az ősi sátoztető leszarmazottja lehet s így legtovább örítze meg az ősi magyar sátorváz szerkezetét.

A magyarszombattai (Vas vm.) 20. sz. ház tetőszéke hasonló a szalafői emeletes kastéléhoz, csak a tetőszék szélesebb és hosszabb s a nagyobb szélesség következtében a középszarufát 3 pár szarufa terheli. A gyenesdiási 68. sz. pince (Zala vm.) tetőszéke teljesen azonos az emeletes kastéléval, csak régebb annál, mivel itt a taréjszelement ágása hordta, mely megcsontított alakban ma is szerves része a tetőszéknek.

A fennmaradt példák valószínűvé teszik, hogy a középszarufás fedélszék a maga korában általános volt: a tetőszék fejlődésének egyik sajátos állomása.

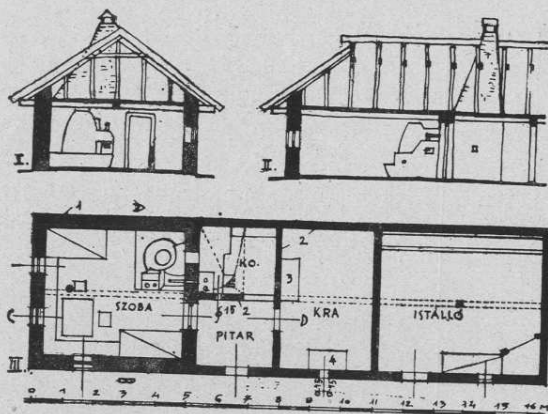
Az ősi koralaprajzú sátor és az osztatlan, négyzetalaprajzú boronaház tető-

szerkezete hasonló lehetett. A ház épügy felsővilágítású lehetett, mint a sátor és a szarufákat felül épügy faabroncs (koszorú) foghatta össze, mint amannál. Minden szarufának önálló szerepe volt és az élszarufának nem lehetett semmiféle különös szerkezeti szerepe. Az ősi sátoztető leszarmazott alakjának mai legtitább megjelenése: a pendelykémény is ezt igazolja, a különbség csupán annyi, hogy ma már a pendelykémény fölé külön tetőszék borul s így eredeti rendeltetését részben elvesztette.

A magyar ház fejlődését a füst elleni védekezés kényszerítette ki.

Az alap közös volt: egy tágas helyiség, melyet sütésre, főzésre és hálásra használtak és egy pitvar-eresz: fedett, de oldalt nyitott tornác, amelyből ez a helyiség nyílt. A főhelyiség az ősi téli szállást példázta: zárt, a téli hidegek ellen is védő falakkal, tetőszékekkel ellátott tűzhelyes térség; az alárendeltebb helyiség, a pitvareresz a nyári szállás példája, itt hált nyári meleg éjszakákon a család felnőtt férfiai, ide húzódtott nyaranta a tűzhely is és itt főzött, mosott az asszony. A sátorlakó és a téli fagyok idején tető alá húzódo ősi magyarság így védekezett a mérsékelt szélösséges magyar Kárpátok és Alpok alatti éghajlattal szemben. A füst elleni küzdelemben hosszú út vezetett a székelő szobás-kandallós, a palóc szobás-kemencés, a nyugatdunántúli kemencés-tűzhelyes-konyhás, kályhás-szobás, a déldunántúli szenes-házás (kemencés-tűzhelyes konyhás, kályhás-szobás és az Alföld kéményes-kemencés-szobás házáig. Ez a küzködés a néprajzi egységek lakóházának egész fejlődését jellemzi.³³

5. I. A régi erdélyi tűzhelyes házbán a ház közepén volt a tűzhely és az eresztornác nyitott volt. A füst a padlástalan ház tetőrésein keresztül szívárgott a szabadba. Idővel a padlás nélküli, könnyen kihűlő házat mennyezettel látták el s a füst az ajtón, ill. az eresztornácra át húzódozt ki. A füst elleni védekezés kialakította a pendelykéményt: a tűzhely a sarokba került, mert így a tetőnek csak egy részét kellett pendelykémény céljára felhasználni. A pendelykémény is túlgyorsan kiszívta a meleget. A fejlődés következtében a pendelykémény a mennyezet alá süllyedt szikrafogó alakjában, mely a ház mennyezetét át a padlástérbe szívta a füstöt. A tűzpad mindeztől alacsony volt, hogy a szikra és a láng a mennyezetet — tetőt — fel ne gyújtsa. A kandalló feltalálása: a szikrafogónak tűzálló

21. rajz. — Matyó ház. Tard. I. tized 60. sz. (Borsód vm.) Papp Istvánné háza. I. A—B metszet. II. C—D metszet. III. Alaprajz. (Vázlatos rajzok.) 1. vályogfal, 2. favázás sövényfonásos fal, 3. tulipántos láda, 4. láda — Az épület borona falas szobáját lebontották és vályogból újra építették.

kiepítése és a mennyezet alatti lefedése, a füstnek a padlástérbe kürtővel való elvezetése megengedte a kényelmes magasabb tűzhely kiépítését. A nyugati sütőkemence átvétele pedig kialakította a kemencés-kandallós tűzhelyet, amelynél a kandalló mindig a kemence előtt áll s e10. kettős, fűtő és sütő-főző berendezés a fűtő elvezetés kérdését benn a házban: egyetlen főző-háló lakóhelyiségben biztosította. Kevés nép tudta ennyire jól egy helyiségben a lakás hármass szerepét s a szagtalan főzést, meg a majdnem füsttelen fűtést biztosítani, mert a kürtőt az ételszagot is kiszívta a főzési párákkal és a füsttel együtt. A fejlődés magasabb fokán a nagy- és kisház-as-pitvaros, három osztású erdélyi házban is megmaradt a kandallós-kemencés tűzhely mindkét házból, s a pitvar tovább is az eresztől, előtér, nyári „szállás” szerepét töltötte be.

Az erdélyi lakóház a fejlődés folyamán kétmenetűvé vált. Az ereszes kétház-as (nagyház, kisház) erdélyi ház még egymenetű, de amikor a nagyházból az oldalház kiszakad, kétmenetűvé lesz s az is marad. Az udvar felőli főfalon túlnyúló ereszt itt is eleinte oszlop nélküli, később oszlopos tornáccá alakul át s az utcai homlok is elnyeri a maga tornácát.

A sajátos erdélyi ház legfeljebb két szobából áll, a nagy és kicsi házból. Rendszerint az ereszből hasad ki a kamra. A ház szobaajtai az ereszből nyílnak.

E házalak nem tudta kiszorítani a mezőségi pitvaros-konyhás házat, ahol a kemencés házban (szobában) csak laknak és hálának, a pitvarban, ill. a pitvaros konyha konyhájában sütnék és főznek. Ez a

ház az Alföldről származott át a Mezősége.

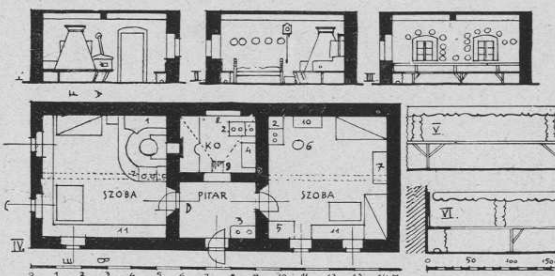
Sajátos házalak a kalotaszegi, ahol minden helyiség az eszterháj-tornác alól nyílik.

Az erdélyi ház fedele „csúpos”: magas sátorotető, melynél a konty néha annyira meredek, hogy majdnem eléri a függőlegest. (Ez a kontykialakítás egyébként jellemző a régi nyugat-dunántúli magyar házra is.) Ez adja az erdélyi házak sátor jellegét. A csonkakontyos házalak elég ritka, csupán Kalotaszeg vidékén fordul elő nagyobb számban. Csak itt díszítik az ormot, egybeült alig. A kalotaszegi ormok díszítésének szépsége azonban még sem közelíti a kapukét.

A tornác alkalmazása nagy gazdaságot visz az erdélyi ház külső kiképzésébe. Az igazi hangsúly azonban mindig a kapukon van. Fejedelmi szépségüket a mögöttük, vagy mellettük levő ház egyszerűsége hangsúlyozza ki.

A székely emeletes ház az alapincézt házról fejlődött ki. Pincéje idővel a talaj fölé emelkedett s így földszintté vált. A székelység az „emeletes” ház földszintjét általában pincének, vagy kamrának, ritkán nyári konyhának használja. Rendszerint csak a kőben és fában gazdag, változatos terepű településben alakult ki e takaros és szép építési mód. E nyári konyha falai kőből épülnek, mert így nyáron hűvösebb a nyári szállás. Az „emelet” boronafallal épül, általában külső vakolás és meszelés nélkül és így megmutatja a fafal szerkezetét. A székelyföld „emeletes” házai az emeleten tornácosak, a tető a falsíkból kiugró tornácot itt is be-

22. rajz. — Matyó ház. Mezőkövesd. Margit-u. 19. sz. (Borsód vm.) Tóth Pál háza. (Vázlatos rajzok.) I. A—B metszet. II. C—D metszet. III. E—F metszet. IV. Alaprajz: 1. sut, 2. masina, 3. kőloca (vizes pad), 4. almárium, 5. tulipántos láda, 6. kiskályha, 7. ötfiókos kaszli, 8. tálas, 9. a kéményvetülete, 10. kredenc, 11. löca. V., VI. Pad részletek.

takarja és a lépcső gyakran a tornác alatt indul az emeletre.

Az ősi faépítőművesség minden formai értéke benne van a székely emeletes házban és feltűnő a gyám tökéletes felhasználása.

Amikor a székelység nagyszabású épületeket épített, a népi építészeti eredményeit használta fel.

Sebes várának kőből épített négyzetes alaprajzú tornya sátorotetővel épült. E tető egyik része leszalad a gyámokon nyugvó szakálszárítóra. Lépcsőházát csonkakontyos faorom, kerek tornyait pedig a falból kiugró, körüljáró tornác koronázza, mely fölé sátorotető borul. Az egyes épületeket vígyázó folyosós kerek bástya köti össze. A kerített udvarházak ugyanilyen építészeti elemekből épültek fel: a lakóház és torony fokozott méretű elemeiből, melyeket bástyafalak kötöttek össze.

A régi magyar udvarházak közül Erdélyben kevés maradt fenn, de ábrázolásban sokat ismerünk. Az egykori leírások és élő tanúk igazolják, hogy a jómódú középmemesség udvarházai ugyanazt az építészeti szellemet árasztották, mint a nép építészete. A gyakorlatiasság és szépség teljessége hozta létre az udvarházakat. A szentbenedeki udvarház széles, karcsú sisakú tornyait vízszintesen elnyújtott szárnyak kötik össze. Az épület egyszerű megjelenésű és hangsúlyozott díszítést csupán a kaputorony nyert el. Egyik termében, a „királyok lakában” a belső fehér falak között csupán az íves kétszárnyú ajtó és a gerendás, deszkás mennyezet díszített. Mennyezet deszkázatának indás, virágos, reneszánsz ízlésű magyar díszítménye asztalos (festő) mestereink egyetlen világi emléke. Mennyezetének meleg színezése és mintás téglapadozata a fehér falak között tökéletes harmóniát sugároz.

Az erdélyi magyarság építészeti csúcspontja a csúcsíves ízlés kora fejlesztette magas fok-

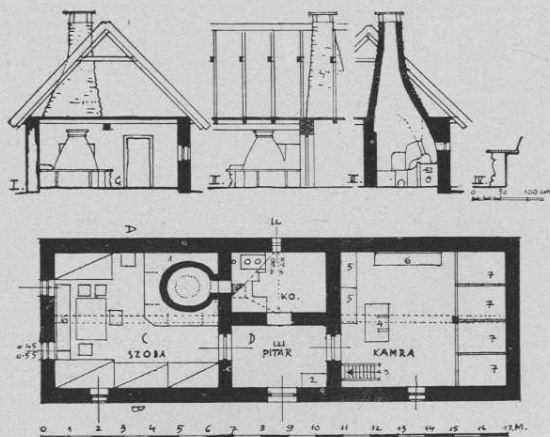
ra. A magyarság ősi díszítő hajlama és fejlett színérzéke ezt az építészeti irányt annyira átalakította, hogy ma már csupán a gót eredet maradt meg belőle. E magyar ház- és templomalak ható ereje oly nagy volt, hogy a román nép is átvette.

A gót hatás az építési anyagot és szerkezetet nem érintette. Az építési anyag a fa maradt, s a szerkezet a borona építés ma is Erdélyben.

II. A palóc házban a bubos kemence alföldi jövevény. Régi „kürtös”, „sipos” kemencéjének paticsfalú kürtője egy kis padlástéri paticsfalú kiskemencén át egyenesen a padlásra, vagy egy vízszintes csövön, a paticsfalú sipon át a pitvarba, vagy a padlástérbe vezeti a füstöt. A kis kemence, vagy sip füstje azután az orom, vagy a konty füstlyukán át távozik a szabadba. Ma már ritka ez a kemence alak, 38. helyettie egyszerű hasáb alakú kemence van a szobában, melynek szája a pitvarban van s a pitvar mennyezetén van a füst „kijárója” kb. 40 cm-es felfüggesztéssel, melyet vályoglap fed le.

A pitvarnak általában ma sincs konyha szerepe. A szobabeli falazott kemence mellett majdnem mindig van falazott tűzhely is és a konyhabeli tűzhelyen csak nyáron sütnék, főznek. A pitvart csak a füst elvezetésére használják s így az ősi pitvar szerepe ma is megvan. A nyitott kéménnyel együtt az alföldi bubos kemence foglalta el a szobabeli kürtös-sipos, vagy hasábalakú kemence helyét s ezzel a pitvar véglegesen konyhává és pitvarrá alakult át.

A kürtös kemencék kettőszáz évvel ezelőtti alakját Bél Mátyás írta le. Belül (a szobából) fűtötték, szája kürtővel volt kapcsolatos s a felszálló füst „mint egy kalap alá fogva” szállt ki. A kürtőt a fa leégése után szakkokkal rekesztették el. Nemcsak fűtésre, hanem főzésre és kenyérsütésre is felhasználták.

23. rajz. — Matyó ház. Mezőkövesd-Kőcsán-u. 30. sz. (Borsód vm.) Nagy Péter háza. 1840-ben épült. 1. sut. 2. kőlóca, (vizes pad), 3. létra a padlásra, 4. pinceajtó, 5. szekrény, 6. lóca, 7. hombár. A szobában sötét barna a mennyezet gerenda, de a mennyezet fehérre meszelt. (Vázlatos rajz.) I. A—B metszet, II. C—D metszet, III. E—F metszet, IV. a 6. jeltű lóca részlete.

Az előreugró kontyos-vízvetős, füstlyukas tetejű, boronafalú ősi palóc házalak körvonalában hasonlít az ősi székely házhoz, csak a teteje alacsonyabb, a kontyeresze a homlok elé ugrik és a kis csonka ormon füstlyuk van. A fejlődés folyamán a kis csonka orom megnőtt és deszka, később vakolt kőfala gazdag díszítéssel és vízvezetője „hambitussal”: tornáccal gazdagodott.

III. A nyugat-dunántúli házban a sütő-12. kemencék hosszú ideig a szobákban álltak. A mennyezetes szobából a füstöt a mennyezet alatti kis nyílás, vagy az ablakok húzták ki. A fejlődés folyamán a kemence száját a pitvar felé fordították s a füst a pitvar-tornác ajtaján keresztül húzódott ki a szabadba, vagy fel a padlástérbe. Később a kemencét a kályha helyettesítette a pitvarból történő fűtéssel, a kemence a pitvar hátsó falának közepére került s (a szőlőhegyi pincék tanúsága szerint) szikrafogó épült a kemence tetején lévő tűzhely fölé, deszkamennyezettel. Később a szikrafogót sározással tűzállósították. Még később a famennyezet helyén téglaboltzat készült nyitott, falazott kéménnyel. Végül a zárt kéménnyel a füst elleni védekezés is befejezést nyert.

A fejlődés természetesen nem volt⁴¹. ennyire folyamatos és egységes. Sok olyan⁴². kísérletezés történt, amely a lánca beleillik, de ki is hagyható. Így pl. a dunántúli szőlőhegyi pincék tüzelő berendezése azt igazolja, hogy a kémény nélküli pincebéli konyha-présházban csak a présház egy kis része, majd fele nyert füstterelő meny-

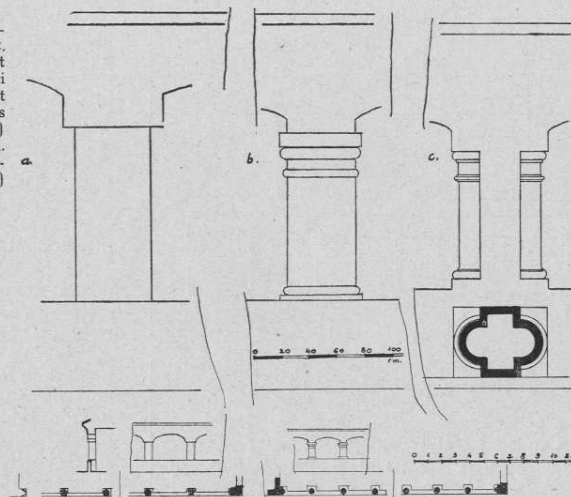
nyezetet, később az egész konyha-présházat lepadlásolták és csak a konyha előtti ereszt maradt a tető felől nyitott és a füst ezen keresztül szüremkedett a tető alá s a tetőréseken keresztül a szabadba. Ez utóbbinál már kemence is volt a tűzhely mellett. Hasonló lassú fejlődésen át alakult ki a nyitott kémény is. Először deszkából épült a tűzhely feletti lepadlásolt szikra-füst terelőnek a tűzhelytől leg-távolabb eső részén. A füst terelő eleinte vízszintes volt, később kas alakjában képezték ki, vesszőfonással, sározással. Végül a konyhát a mennyezet alá nyúló mestergerendával ketté választották, eleje — a pitvar — vízszintes famennyezetet, a tűzhely-kemence feletti rész pedig téglából boltozott mennyezetet kapott s a nyitott kéményt téglából falazták fel.

A fejtett házalak két szobából áll: a tiszta- és a lakószobából. A kamra „kastél” néven eleinte a háztól külön épült és csak később tapadt a házhoz. A szobák különbejáratúak és csak az újabb építkezéseknél található olyan házalak, amelynek szobaajtói a konyha pitvaráról nyilnak.

A nyugat-dunántúli ház alaprajzi kialakítása nagy változatosságot mutat. Al-13. talános az egyvégbe épített ház, azonban 14. gyakori az L alakban hajlított ház, melyet 15. a kis mélységű telek alak kényszerített ki. Göcsejben, Őrségben és a velük szomszédos Stájerban a fejtett állattenyésztés a kerített: négy oldalán zárt házat alakította ki.

Az egyvégbe épített ház utcai hom-

24. rajz. (a.) Vasvármegyei tornác részletrajza. Perint, Szent István-u. 41. sz. (Helyszíni felmérés alapján készült rajz.) — 25. rajz. (b.) Vasvármegyei tornác részletrajza. Perint, Szent István-u. 25. sz. (Helyszíni felmérés alapján készült rajz.) — 26. rajz. (c.) Vasvármegyei tornác részletrajza. Perint, Szent István-u. 24. sz. (Helyszíni felmérés alapján készült rajz.)

loka a legrégibb alakban itt is kontyos volt, de a fejlődés folyamán a csonkakonty általánossá váltott. A csonkakonty díszítésében és a tornácai kialakításában oly magas építőművészeti eredményt ért el a nyugatdunántúli magyar nép, hogy ezekkel külön fejezetben foglalkozunk. A ház tömegképzését az L alakban „hajlított” ház változatosabbá tette. Még gazdagabb¹⁶. a kerített ház kialakítása, melynél a fedeles kapu kétféle házhomlokzatot köt össze.¹⁰⁵. Amilyen szerencsétlen egészségügyi szempontból a kerített ház (trágyadombot vesz körül), annyira értékessé váltott, amikor a kaput lebontották s a trágyadombot az udvaron kívül, a pajta mögé telepítették s ezzel gyakorlati szempontból jó alaprajzú, szépművészeti szempontból pedig rendkívül változatos házat alakítottak ki, melynél az udvart a szérűskerttel a pajta kötötte össze.⁵⁵

Az őrségi kerített ház negyedik olda-16. lát már mindenütt lebontották, de Göcsejben elvélve még akad olyan kerített ház, amelynek még ma is áll a negyedik —231. kapus — oldala. Csonkakontyos faorom díszíti az U alakú alaprajzú ház két szarát. Ezt a két homlokot kötötte szervesen össze a fedeles kapu. A négy oldalán kerített ház, a félszilaj állattartás nyugati házalakja a szomszédos Stájerban is általános volt. Formailag a dunántúli magyar házalakot példázza, de annak szépsége nélkül. Hasonló alaprajzú házalak fejlődött ki a votjakoknál (Kazánban)⁵⁶

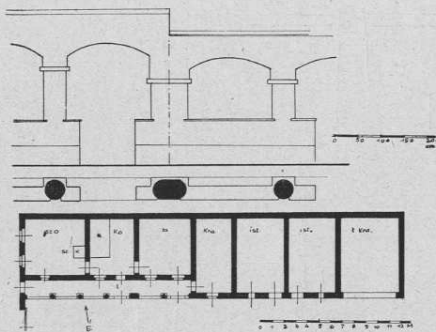
és a finn Karéliában is.⁵⁷ (Uhtuon Miitkalaban.)

17. IV. a déldunántúli mennyezet nélküli pitvaros szenes házban a szenesházat lepadlásolták, kemencét építettek belé, a kemencét a pitvarból fűtötték s a pitvar átalakult szenesházzá. A fejlődés folyamán a kemence kikerült a pitvar szenesházába és helyét a „szemes kályha” foglalta el. A pitvar — szenesház — nyitott tűzhelye felett láncon lógó üstben főztek (és néhol ma is főznek). A füst kezdetben a szenesház ajtaján át távozott. Végül a pitvar két részre oszlott: pitvarra és konyhára, a kemence és tűzhely a konyhában egymás mellé szorult és a szoba- és konyhaajtó a pitvarból nyílt.

A fejlődés természetesen nem volt ennyire zavartalan. A kemence ide-oda vándorolt a szenesházban, a szabad tűzhellyel nem épült mindig össze, néha a házfalhoz tapadt s csak a nyílása volt a szenesházban, a teste a házon kívül maradt.

A dél-dunántúli ház az észak-dunántúlihoz hasonlóan eleinte kontyos volt s a fejlődés folyamán alakult át csonkakontyossá. Végleges alakját akkor nyerte el, amikor a csonkakonty deszka orma alá faoszlopok tornác került. Egyszerű, nemes házalak ez, amelynél az orom és a tornác azonos súllyal jelentkezik a homlokzat-képzésben.

V. Az alföldi parasztház a multban egyetlen helyiségből, a házból állott. Ebből

27. rajz. — Vasvármegyei tornác részletrajza. Perint, Szent István király-u. 32. (Helyszíni felmérés alapján készült rajz.)

alakult ki később a napjainkban is „ház-nak” nevezett lepadlásolt kemencés szoba. 20. A pitvar-konyha padlás nélküli volt. Tűzhelyének és kemencenyílásának füstje a tetőzetben a nádazás között oszlott el, később a szabad kéményen távozott. E fejlődés emlékei az alföldi szőlőbeli kunyhókban ma is fennmaradtak.

A pitvar (nyitott ereszt) konyhává véglegesen akkor alakult át, amikor a tűzhely helyét a kemence foglalta el a házban és kiszorította a tűzhelyet a pitvarba. A nyitott kémény idővel a pitvar fél alap-21. területére zsugorodott, a házat és a meg-22. maradó fél pitvart lepadlásolták, hogy 23. melegebb legyen, s a tűzhely, mely eleinte a konyha hátsó falánál állott, a kemence szája elé került. További fejlődésében a kémény alját elfalazták, a nyitott kémény kaminos kéménnyé alakult át s ettől már csak egy lépés volt a mai u. n. orosz kémény, amikor a tűzhely kikerült a kémény alól s csak a kürtje torkollott a kéménybe.

A bögrékből álló kis kemence akkor alakult át boglyakemencévé, amikor az Alföldön az állattenyésztésről áttértek a növénytermelésre s szalmában bővelkedtek. A nádat a szabályozások kipusztították s a nád fűtő szerepét a fejlett kalászos termelés szalmája vette át. A szalma fűtés követelte meg tehát a nagy buboskemencét, s a „dugató” előkészítése miatt került a kemence szája elé a tüzelő padka.³⁸

A Kecskemét vidéki ásatások arról 18. tanuszkodnak, hogy már a XVI. században kétszobás volt az alföldi magyar ház s a nagyobb helyiség a konyha-pitvar volt. A nyitott tűzhely a konyha-pitvarban a

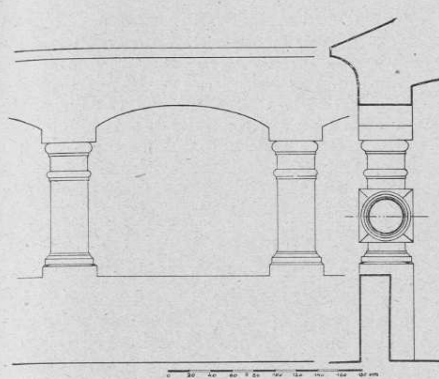
földön volt s ide nyílt a szoba kemencéjének szája. Idővel külső kenyérsütő kemencét építettek a konyha mellé a szabadba, de ennek szája is a konyhába nyílt. A bejárat mindig a konyha-pitvarba szolgált s innét nyílt a szoba ajtaja is. Ugyanekkor a háromszobás háznak a harmadik helyisége, az istálló még szervesen összeépült a házzal és ajtaja a szabadba, az ereszt alá nyílt. Az Alföldön ma már sehol sem csatlakozik az istálló a konyha-pitvar mellé.

Egyedül az alföldi házalaknál általános a nyeregtető. Az oromdeszkázat díszítése talán azért lett olyan gazdag, hogy az oromháromszög merevségét enyhítse. A matyók ezt a merevséget a buggyal (fűstökkel) szüntették meg. A hangsúlyozott tornácképzés is azt a célt szolgálja, hogy a figyelem a merev oromról a tornácra terelődjék.

Györffy leírja, hogyan fejlődött ki az egyemenetű alföldi magyar házból a kétmenetű nemesi udvarház. A központ a konyha lett, de átalakult fűstházzá: ide torkollott a konyha előtti két szoba és a konyha melletti egy-egy szoba kemencéjének szája. A pitvarból előszoba lett, melyet a fűstháztól ajtó és két ablakos fal választott el. A fűstház előtti két szoba közé épült a konyha, melynek bejárata így a háznak az előszobával ellentétes oldalára került. A fűstház fölé pendelykémény borult. A további fejlődésben három menetűvé vált a nemesi udvarház s a két szélén három-három szoba alakult ki és a fűstház nyolcszögletűvé vált, hogy a három-három szoba kemencéjét megfelelően lehessen fűteni.³⁹

Bátky a tűzhelyek száma szerint kétféle magyar házalakot állapított meg: az egy- és kéttüzelős magyar házat. Az egytüzelős házalak: a kandallós, vagy a kemencés, a kéttüzelős: a tűzhelyes és kemencés ház. A nyitott tűzhelyek: a kandalló és a nyitott tűzhely kezdetlegese, a zárt tüzelők: a kemencék fejlettebbek. Az egytüzelős magyar házalak az erdélyi (kandallós) és a palóc (kemencés) ház s a kéttüzelős ház: az alsódunántúli (dél-dunántúli), a középdunántúli (nyugatdunántúli) és az alföldi.⁴⁰

I. Az erdélyi ház magva a nyitott tűzhelyes ház, mely a fejlődés folyamán eresszel, később kamrával, vagy kis házzal (hálófűlkével) bővül. A tűzhely füstjét szikrafogó kürtő (cserepy, gógány) vagy cserepes (kandalló) vezet közvetlenül, vagy a nyitott ereszen át a padlás-terbe. Tehát itt a házban (szobában) süt-

28. rajz. — Vasvármegyei tornác részletrajza. Perint, Szent István király-u. 17. sz. (Helyszíni felmérés alapján készült rajz.)

nek, főznek és fűtenek s a fejlődés folyamán a kenyérsütő kemence is bevonul az ereszbé, vagy (visszafelfűtés) a házba.

II. A régi palócház a fejlődés folyamán pitvarral, majd kamrikával bővül. Ez a házalak a délorosz chata rokona, azzal a különbséggel, hogy a chata pitvarának hátul is van ajtaja.⁴¹ A lapostetejű, négyszögletes kemence a ház (szoba) egy hatodát foglalja el, előtte a tűzhely áll s a felette lévő sárral bevont deszkakürtő szívja ki a füstöt közvetlenül, vagy a pitvaron át a padlásra. A férfiak a házban a kemencén, a fehérenp a kamrikában alszik. Akár az erdélyi házban, itt is a házban (szobában) sütnék, főznek és fűtenek azzal a különbséggel, hogy a palóc ház kemencéjében főznek is, az erdélyiben csupán sütnék. Az ősi palóc házban tehát a tüzelő a kemencéből fejlődött ki, az erdélyi házban ezzel szemben a kemence az ősi tűzhely járuléka csupán.

III. A nyugat-dunántúli (göcseji, örségi) ház a fejlődés folyamán pitvart és kamrát (kamrákat) kapott. Az ősi házban egy nagy agyagföldből épített kemence volt, előtte nyitott tűzhellyel. Ez a tüzelőberendezés sütésre, főzésre és fűtésre szolgált s a füst a ház ablakán („a tolitun”) távozott a szabadba. Ez a házalak már nagyobb átalakuláson ment keresztül, mint az erdélyi, vagy a palóc ház. Az ősi ház a továbbfejlődés folyamán tűzhelyes-kemencés konyhává alakult át és kályhás szobával bővült.

IV. A déldunántúli (zelicségi, ormán-sági) mennyezet nélküli ház a fejlődés

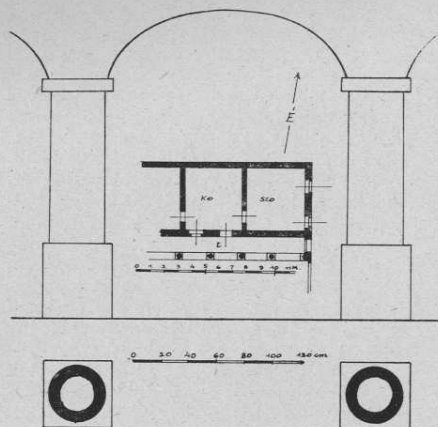
folyamán lepadlásolt szobával bővült s a szobában helyezték el a kemencét (kemencés szoba), fűtőnyílásával a szenes ház felé, melyben nyitott tűzhely felett 33. láncan lógó üstben főztek (tűzhelyes szenesház-konyha). A szenesház füstje a nyitott ajtón át távozott a szabadba. Később a szenes ház mellé kamra is épült. (A szenesházat a délszlávoktól vettük át, ellenben a kályhás szobát az összes balkán népek — a törökök is — nekünk köszönhetik.⁴²)

V. Az alföldi ház a fejlődés folyamán pitvarral bővült. Később a házat lepadlásolták s a pitvar feletti mennyezet nélküli padlás, majd a beleépített pendelykémény szivta ki a szoba kemence füstjét. A pitvarban volt a tűzhely: itt süttöttek, főztek s a szobakemencét innen fűtötték. Végül a pitvar (konyha) mellé kamra is épült (pendelykéményes konyha-pitvar és kemencés szoba).

Bátky azt is igazolta, hogy télen a magyar nép az ősházájában is házban lakott, hiszen egy tűzhelyes ház minden lényeges alkotó részére van ugor eredetű, ma is élő szavunk. Bátkynak e megállapítását Györffy is elfogadta.

Érdemes megvizsgálni, nincsen-e közös alap az ötféle házalak ősi alaprajzában és alaprajzi fejlődésében. Ha a magyarság házépitő készsége annyira fejlett volt, hogy (az orosz nyelvészek szerint) a „ház” szavát a honfoglalás előtt tollunk vették át a dél- és fehér-oroszok s a lengyelek is, sajátos alaprajzú és felépítésű házalakot kellett hoznunk magunkkal az új hazába.⁴³ Milyen lehetett ez a házalak? Kielemezhető-e az ötféle magyar házból? Miért és hogyan különült el fejlődésében alaprajzilag és formailag ez az öt házalak?

Az ősi ház, amelyet ősházánkból magunkkal hoztunk, a nyitott, de fedett ereszes boronaház lehetett. Nyelvészeti és történelmi adatok is valószínűsítik a honfoglalás kori ház előtti ereszt jelenlétét. Mind az öt közép tűzhelyes házalakban csirájában benne van az ereszt. Népi tornác szerete s a magyar oldalereszes ház az eresztornác szükségszerű kialakulásáról beszél. Jellemző, hogy az erdélyi ház fejlődésének kezdetét Szinte Gábor⁴⁴ és Bátky⁴⁵ is ereszes házakkal ábrázolja. A palócházról az egykori feljegyzések írják, hogy a pitvar szerves része volt a háznak.⁴⁶ Az örségi ház első krónikása, nemesnépi Zakál György is beszél a pitvarról.⁴⁷ Valószínű, hogy a szenesház őse is a pitvar volt s a pitvar alakult át kony-

29. rajz. — Vasvármegyei tornác részletrajza. — Nagygencs, 9. sz. (Helyszíni felmérés alapján készült rajz.)

hává és szenesháznak nevezték el. Végül, amikor az alföldi házban még nem volt pendelykémény, a mai konyhát pitvarnak hívták.⁴⁸ Mindezek valószínűsítik — és építészeti szempontból nehéz is másképpen elképzelni —, hogy a honfoglalás-kori ház ősi alakja, tehát a mai ötféle házalak őse a nyitott, de fedett ereszes középtűzhelyes boronaház lehetett és a tűzhely vándorlása alakította át az ereszt konyhává s a kémény kialakítása konyhává és pitvarrá.

Bátky tehát a tűzelőberendezések szerint öt házalakot különböztet meg az országban.⁴⁹ Megállapításait Györffy is elfogadta. Tömör összefoglalásban az ötféle házalakot egymástól az különbözteti meg, hogy:

Erdélyben a házban (szobában) kandallós tűzhelyen,

a palócok földjén a házban (szobában) kemencés tűzhelyen sűtnék és főznek. Mindkettőnél a ház ősi magva a szoba.

Erdélyben a kemence a kandallós tűzhely járuléka, ahol csupán sűtnék. A palócoknál a tűzhely a kemence járuléka. Itt a kemencében főznek is.

Ezzel szemben a Dunántúl nyugati részén a konyhában sűtnék és főznek, kemence is van benne (ez volt a ház ősi magva) és a házban (szobában) csak kályha van.

Dunántúl déli részén a konyhában (szenesházban) láncon lógó üstben főznek is. A konyha volt a ház magva. A házban (szobában) csak kemence van.

Az alföldi ház kemencéje a házban (szobában) maradt. A konyhában a tűzhelyen sűtnék és főznek. (Ez volt az ősi ház magva.)

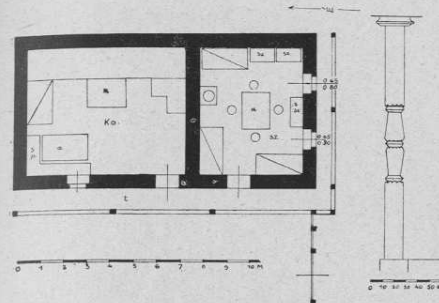
Erdélyben és a palócok földjén a ház volt (és maradt) a lakó- és főzőhelyiség. Nyugat- és Dél-Dunántúlon és az Alföldön a pitvar (konyha, szenesház) volt az ősi lakó- és főzőhelyiség; a fejlődés folyamán a pitvar (konyha, szenesház) megmaradt főzőhelyiségnek és a ház (szoba) lakóhelyiséggé vált.

Alaprajzi különbség tehát az, hogy Erdélyben és a palócvidéken nincs konyha, csak ereszt-pitvar. Ezzel szemben Dunántúlon, meg az Alföldön a konyha egyenlő rangú a szobával.

Azt a kérdést is feltettük: miért különült el fejlődésében az ötféle házalak. Erre a válasz az lehet, hogy a zordabb éghajlatú erdélyi és palócföldi találekony magyar megoldotta a fűtelvezetést magában a házban (szobában). Egy helyiséget fűtött, itt főzött és süített, mert két helyiség tüzelése túl sok tüzelőanyagba került volna (így is hihetetlen mennyiségű tüzelőanyag fogy el). Ezzel szemben az enyhébb éghajlat alatt lakó nyugat- és dél-dunántúli magyar az ősi kemencés-tűzhelyes lakó konyháját tovább fejlesztette és a konyha tűzhelyén sűtött és főzött, a járulékos szoba kemencéjét csupán kenyérsütéskor és a téli hidegben fűtötte és a ház végső fejlődésében a kályhát csak fűtésre használta. E fejlődésben a kályha őse a bögrékemence volt, melyet a szemes cserépkályha teljesen kiszorított.

A pitvaros konyhás ház kamrája (vagy kis háza) természetes fejlődés következménye. Az új helyiség a megszáporodott család (ifjú házaspár) új hajléka lett s ez a hármasszótódás nagyház (szoba), konyha-pitvar, kisház (kamra) alapjában a természetes fejlődés folyamán az egész országban alig változott.

Mindkét házalak: az erdélyi — palóc és a nyugat-dél-dunántúli-alföldi sajátosan magyar. A fűstmentes erdélyi-palóc házalaknak alig akad párja. A másik házcsoporthoz kétfűtelős (konyhás-szobás) házában a konyha nyílt tűzhelye összeköttetésben áll a szoba zárt tűzhelyével, tehát ez a házalak egészen más, mint a felsőnémetországi („felnémet”) ház, ahol a konyha nyílt tűzhelye független a szoba zárt tűzelőjétől. Azonban valószínű, hogy a honfoglalás-kori magyarság az ősi alpi házalakot vette át a (banya) kemencét s olvasztotta bele a tűzhelyes házba.⁵⁰

30. rajz. — Vasvármegyei fatornács ház. Vasboldogasszony 30. sz. (A részletrajz helyszíni felmérés alapján készült.)

Úgy látszik, hogy a kemencét a hidegebb éghajlatú Európa népe találta ki, a melegebb éghajlat alatt a nomád magyarságnak nem volt rá szüksége és csak akkor vette át, amikor az alpi őslakossággal összetalálkozott.

A ház külső alakja alaprajzi és szerkezeti fejlődésével függ össze.

A ház legrégibb — őskori — alakja a földbe mélyített putri volt. A régészeti ásatások igazolják (Sepsiszentgyörgy, Székely Nemzeti Múzeum), hogy e putrik föld feletti tetőszéke az ágas-fás-szelemenetes tetőszék volt. Amikor a putri-ház padlója a föld színe fölé került, az ágas-fás-szelemenetes tetőszék megmaradt (vannak tájegységek, ahol még ma is tanulmányozható: pl. Matyóföld, Észak-Dunántúl). Az ágasfa ketté osztja a homloklatot és (rendszerint) töle jobbra és balra egy-egy ablak helyezkedik el. Az orom vesszőfonásos, vagy deszkával burkolt. (A falazott oromfal e tetőszéknél erőszkolt lenne, mivel vagy az ágasfa felesleges, vagy az oromfal; a szelemen hordására vagy az egyik, vagy a másik elégséges.) Az ágasfát a padlás padlóig meszelték s így színe a homlokfal fehér felületébe, míg felső része az orom vesszőfonásába vagy deszkázatába olvad bele. (A felső rész néha el is bújik a padlástérbe.) Tehát a homlok alsó téglalapalakú része fehér, a felső háromszög alakú oromrész pedig sötét-szürke és összeolvad a tetőhéjalással.

Az ágasfa és a háromszögű orom me-104. rev. Takarására történt olyan kísérlet, amelyről tudunk és bizonyára olyan is amelyről nem maradt fenn emlék. (Valószínű, hogy először a tető előülő, gvámonkon nyugvó, sövényfonásos, vagy deszkával burkolt ormával takarták be az ágasfa felső részét, tehát a tetőnek ez az alakja

az ágasfás szelemenetes tetőszék idején már megjelent.) A takarás sajátos példájáról, 90. a matyó „buggyos”, „üstökös” házról 91. külön értekezünk. A buggy-üstök elülről eltakarja az ágasfa oromháromszögbe eső részét és a merev oromháromszöget eltünteti. Ugyanekkor az ágasfától jobbra és balra a buggyal (üstökkel) védett ereszt alatt megjelenik a vályogból készült dikó (ágy) is, mely az ágasfa merevségét alul is feloldja.

A buggyot — üstököt — csupán gyakorlati okok nem hozhatták volna létre. Annyira merész a szerkezet, hogy kialakítását szépművészeti kényszer követelhette. A magyar nép nem szereti a merev háromszög alakú ormot. Az országban mindenütt tapasztalhatjuk, miképpen igyekezett díszíteni, takarni, vagy átalakítani.

A szelemenetes tetőszék s a vele kapcsolatos tetőalak továbbfejlődését az ollószerű tetőszék segítette elő. Itt már elmaradt az ágasfa, az ollószerű helyettesítette és az ollószerű takarása már könnyű feladat volt. Először az ollószerű is a homlokokon jelentkezett (bánkosszentgyörgyi példa).⁵¹ Az élszarufás-kontyos tető kialakítása már a fejlődés középpontja. A kontyos tető végső fejlődésében gyámok hordják a homlokzati ereszt, ezáltal játékos árnyék jelentkezik a homlokzaton.

A kontyos és csonkakontyos tetőalakok a magyar tömegképzésnek már teljesen megfelelnek: a merev háromszögű orom itt már eltűnik, a tömeg körvonala mindenütt lágy: beleolvad a tájba. A kontyos tető csak Erdélyben általános még ma is, az ország többi részében csupán átmeneti szerepe van.

A kontyosnál gazdagabb tetőképzés 69. a csonkakontyos. Két alakban általános 56. az országban: az egyik a dunántúli alak, melynél a csonkakonty az orom csúcsánál jelentkezik (röviden felső csonkakontyos 82. tető), a másik a palócföldi alak, melynél a csonkakonty a háromszögű orom alatt alakult ki (alsó csonkakontyos tető).

Az Alföldön (a Matyóföldön) és Erdélyben is az ollószerű helyett a torokgerendas tetőszék lett általánossá, melynél minden szarupárt torokgerenda erősít meg. A háromszögű oromdeszkázat csak az Alföldön tudott gyökeret verni és itt 172. váltott igazán gazdaggá. (A Szegei környéki és a matyó oromkiképzésről külön, részletesen számolunk be). Lényegében az volt a cél, hogy az oromdeszkázat gazdag legyen, mert így a díszítése feloldja a háromszögű orom merevségét.

A kontyos tető hazája ma is Erdély. Minden tájegységben megtalálható, de ma

már — szinte kizárólagosan — csak Erdélyben használják. A kontyos tetű házak nyugodt utcaképebe a székelykapuk és a szakálszárítók visznek változatosságot. A Palócföld településeit a csonka-65. ormú vízvetős tetők ütemes rendje jellemzi. A tető őse itt is a kontyos tető volt, a csonkaormot a konty csúcsán kihagyott füstlyuk alakította ki.

A Dunántúl egyes részein (a Fertő-tó környékén) az előrebukó üstök mögött az 48. orom nádazás vagy deszkázás függőlesen, a fal síkjában épül. Vas megyében az 68. orom deszkázás több helyen követi az előrebukó üstök síkját. A fehér homlokkal felett az előredülő üstök a ház utcai képét változatossá és meszeszerűvé teszi. A Fertő-tó környéki fűrészfogas házak 71. merev oromképzése már nyugati — ide-99. gen — hatást mutat, de az oszlopos, boltíves tornác sajátos játékos és ötletes utcai homlokzati alakja csak a Fertő környékén gyakori. A zelicségi szennai és a 103. szigetvidéki darányi ház falalpakon épült, 102. nyeregvetős, elől csonkakontyos, náddal fedett boronaház, elől és oldalt tornáccal. A zelicségi és szigetvidéki épületek arányai, az oszlopok faragása, az orom díszítése, a lépcső elhelyezése majdnem teljesen megegyezik. A díszítés mindenütt egy kis területre szorítkozik: az oszlopközepre, az oromdeszkázat közepére és a kiváltó gerendára.

Az üstökös ház a matyó nép építésze-90. tének legsajátosabb példája. Az ágasfás 91. szelemenenes tetőszék előrenyúló középszarufáját könyvek merevítik ki s erre támaszkodnak a kontyot tartó alsó hevederek. A könyököt felül a szelemen kettéhasított vége — cimborá kötőgerenda módjára — fogja meg. A szerkezet egyszerű és szellemes. A nádtető sátorzerűen borul a vesszőfonásos vértelkekre, szerkezete hasonlít a dunántúli pajtakapuk védőtetőire. Bár kényelmi szempontból alakulhatott ki (a gazda alatta hűsölt szabad idejében), mely árnyékházak következtében díszítő szerepe el nem vitatható.

Az üstök keletkezéséről a következőket állapíthatjuk meg: az ősi ágasfás szelemenenes tetőszék nyeregvetős háromszög alakú orma — vértelke — vesszőfonásos volt. Ez a házalak a magyar szemlélet szerint merev. Ezért látta el a matyó nép a merev oromfalat könyvekkel alátámasztott kontyot, mely a házalak merevségét feloldotta. Tehát szépművészeti

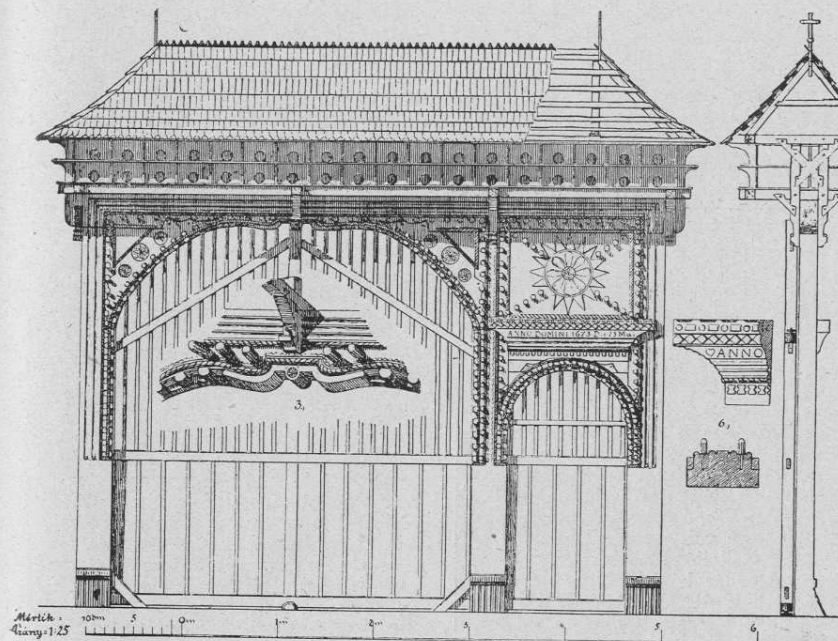
szempontok is létrehozhatták a matyó üstökös-buggyos házalakot.

Ennek igazolására szolgál az egyik vasszentmihályi (Vas vm.) pajta (Sorki-u. 54. sz.) tetőszerkezete. Itt az egyenes ágasfa helyett olyan ágast használtak, amely az ereszig egyenes és függőleges és az eresztől követi a tetőszék kontyának ferde vonalát és így az oromfalas pajta helyett kontyosat tudtak építeni.⁹²

Amikor a matyó ház üstökét elbontották, a szelemen tartó ágasfa szabadon 92. jelent meg a homlok előtt. Még ma is látszik rajta a lyuk, ahova az üstököt tartó könyvek támaszkodott. Az ágasfa meszelt alsó része beleolvad a házhomlok vakolt felületébe. A fal felett az orom — vértelke — sövényfonásos. Sajátos a matyó 96. ház kéményfejének kiképzése is; kis házi-97. kőt utánoz. Tető felőli falát szalmából sodort kötelekkel fonták körül. Később az ágasfát is elbontották s helyét a fal-94. zott oromfal foglalta el, de itt-ott a szelemen végződés még ma is látszik az oromfal csúcsán. Mäskor a szelement ollószárral támasztották alá s az üstököt palóc 95. mintára alakították át. Az ereszt középszarufáját könyvek (a matyó buggyos-üstökös-tetőszék leszármazottja) támasztja alá.

Összegezve: a magyar földön a ház utcai homloka felett négy tetőalak szerepel: 1. a teljes kontyos (Erdély), 2. alsó csonkakontyos (Palócföld), 3. felső csonkakontyos (Dunántúl) és 4. vesszőfonásos, vagy deszka oromfalas (Alföld). Természetesen az egyes tetőalakok elvétele másutt is szerepelnek, azonban típusképző erejük csak az említett nagy magyar tájegységekben van.

Végeredményben a házak külső kialakítása a Bätky által megállapított magyar tájakban (Dél-Dunántúl kivételével) mindenütt határozottan és egymástól eltérően jelentkezik. Ez a körülmény is alátámasztja Bätky elméletének helyességét. Mivel az ország teljes felkutatása még nem történt meg, lehetséges, hogy a teljes kutató munka eredménye még meglepetéseket tartogat számunkra. A magyar nép képző erejére jellemző, hogy minden nagy táj megtalálta a maga megfelelő házalakját. Valószínűnek látszik, hogy a teljes kontyú, „csúpos” (nyeregvetős, két oldalán leköntött) erdélyi tető azért alakulhatott ki végleges tetőalakká, mivel (gyakorlati ok) a sok eső ezt a tetőalakot követelte és (szépművészeti ok) mivel a gazdag székelykapu mellett nem volt szükség díszes tetőképzésre. A tető cson-

31. rajz. — Székely kapu, 1673-ban készült, Mikháza (Maros-Torda vm.) Szinte Gábor rajza. A nagykapu 2 öl × 2 öl s a kiskapu 4 láb × 8 láb méretű. A fedél szerkezetét az áthidaló gerendával együtt 1 öl. (A kapu leírását lásd: Népr. Ért. X. évf. 47. l.)

kakontyos játéka az erdőben bővelkedő Palócföldön és Dunántúlon nem okozott nehézséget, s ezzel szemben a fában szegény Alföldön azért alakulhatott ki a deszkaoromfalas homlok, mert ennél a tetőalaknál van szükség a legkevesebb

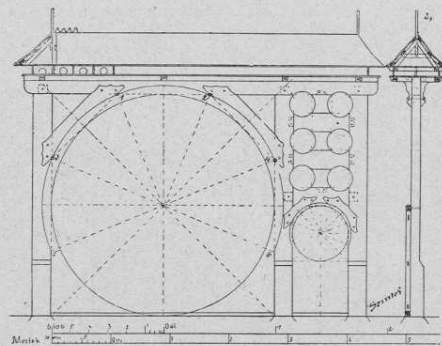
faeldarabolásra. A tető gazdagabb kiképzését ez utóbbi három nagy magyar tájban megkövetelte az a mély magyar ösztön, hogy valahol díszíteni kell a házat s a felett magyar faépítő művészet itt talált legkönnyebben kielégülést.

III. M A G Y A R T O R N Á C

Az oszlopos, boltíves tornácot (ambulatóriumot) a reneszánsz-kor terjesztette el az országban. E szép építészeti elemet a magyarság megszerette és teljesen beolvasztotta építőművészetébe. Már Bonfini is ír róla. Az esztergomi érseki palota kétemeletes új szárnya már mind a két emeletén tornáccal épült fel. Vitéz János, az új érsek még a palotakertben is tornácot épített és a visegrádi várkertben is tornácosan épültek ki a paloták. A tornác innét szállt le a nemesi udvarházakba, a városi polgárság, majd végső fokán a nép építészetébe, melyben csirájában (eresz, eszterhéj) mindig benne volt. A tornác a ház ékessége, egyúttal a kilá-

tás kerete, a tájkép „rájája” lett. A Dunának és környékének tájképi szépségét is Zsigmond és Mátyás kora fedezte fel. E tájképi felfedezés a magyarság örök időkre szóló hagyománya lett.⁹³ A magyarság e kincstárát kibővítette a magaslatokkal, később a Balatonnal és legújában a havasokkal és mindenhova elvitte magával a legszebb tájképi keretet: a tornácot.

A magyar nép tornácjai a magyarság pompaszeretetének ragyogó példái. E tornácok, melyek általában vályogból épített, pórmennyezettel fedett, földpadlós, meszelt falu házak előtt húzódnak végig, fejedelmi ékszerei a magyar háznak.

32. rajz. — Az erdélyi nagy- és kiskapu szerkesztése. Szinte Gábor rajza. (Népr. Ért. X. évf. 1. füz. 1. tábla.)

Magyarországon a pitvart és a tornácot összecserélik, pedig más a pitvar és más a tornác. A pitvart Erdélyben ma is eresznek mondják s ez lehet az ősi magyar neve is. Kezdetben a ház fedett, de nyitott előtere volt s amikor bezárult, Erdélyben a kandallós-tűzhelyes, a palócoknál a kemencés házat védte. Másutt konyhává alakult át (Dunántúlon, Alföldön), s amikor a szabad kémény megkisebbedett, a fél konyha pitvarrá alakult vissza. Tornácként csupán akkor szerepelt, amikor a fél konyha elül bezárult, viszont az udvar felé a pitvar kinyitott. A tornác ezzel szemben az oszlopokkal alátámasztott ereszalja, tehát az épület hosszanti, vagy homlokzati eresze. Szerepe kezdetben hasonlatos volt az ereszes-pitvaréhoz: a ház bejáratát védte az időjárás viszontagságai ellen. Az eresz (erdélyi) és a pitvar (mai nyitott dunántúli) alakjában központos közlekedő helyiség: belőle nyílik a nagy, a kis ház és a konyha, vagy kamra ajtaja. Ép így a tornác is (hosszanti) közlekedő helyiség, róla nyílik a szoba, konyha, kamra ajtaja. A pitvar legfejlettebb alakjában zárt előszoba, a tornác azonban mindig nyitott marad. A pitvar és a tornác néha együttesen is előfordul a magyar faluépítészetben.

Bierbauer Virgil kimutatta (Tér és Forma 1940. évf. 12. sz., 224. l.), hogy a tornác a nyelvemlékek szerint már 450 éve szerepel az országban, s a magyar faluépítészetben annyira elterjedt, hogy az 1708. évi Pápai–Párizs szótár szerint porticus rusticának (falusi tornácnak) mondták. A körülöttünk élő germán népek építészetében általános a házorom alatti tornác (Laube), viszont a szláv né-

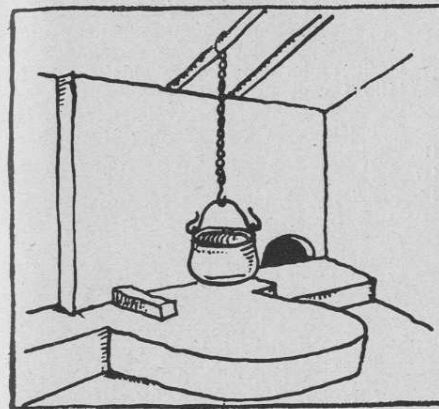
pek a germán Laube-t épügy használják, mint a hosszanti tornácot s náluk mindkét tornácalak: a Laube épügy, mint a hosszanti tornác, a bejárat oldalán alakult ki.

A magyar nép építészetében általános tornácalak a hosszanti tornác. Előfordul, hogy a hosszanti tornác átöleli a ház homlokát is, másutt a hosszanti tornác vége bezárul, lakóhelyiség, vagy kamra lesz belőle, s előfordul az is, hogy a tornácként csupán a konyha előtt szerepel (kódisállás). Ezzel szemben a pitvar mindig csak a konyha szélességében, a ház oldalfalán belül épül.

A tornác kialakításának kezdete az 128. a tornácalak, melynél a megroskadt ereszt 128. a tornácalak, melynél a megroskadt ereszt 162. hevenyészett faoszlopokkal támasztották alá. E tetőszék ereszt eredetileg kéigym hordta és ezekre feküdt fel a koszorúgerenda. A gyámok is és a koszorúgerenda is megroskadt s alá kellett támasztani. A vasboldogasszonyi tornácot 133. már faragott faoszlopok támasztják alá, pedig itt is megvan a gyámsor, de sajátságosan alatta is van kiváltó gerenda (átmeneti alak). Itt tehát a tornác szervezőalakult ki. Erős fatálcák hordják a falakat és a tornácot, mely benyúlik az utcájárdába. A szennai és vasboldogasszonyi 133. faragott faoszlopok és csónakantyós deszkaormos ház már Nyugat- és Dél-dunántúli legfejlettebb faszervezetű házalakját példázza. Az utca felől 3 ill. 4 finoman faragott karcsú faoszlop hordja a ház formát.

A csatári nemesi udvarház pilléres-107. boltíves tornáca a népi falazott tornácok mintaképe. A tornác L alakban öleli körül a házat. Pillérei tagozottak, boltívei elől egyenlő, oldalt azonban változó szélességűek; magyar sajátosság, hogy a nyílások száma a szokásos páratlan nyílás számmal szemben elől is és oldalt a kódisállásig 108. páros). A kelédi nemesi udvarház jóarányú oszlopaival és vízszintes áthidalású tornácaival a magyar palatinus-stílus korszak eredménye. Erdemes összehasonlítani ezt 157. a dunántúli udvarházat a nagyváradi víz-161. szintes áthidalású tornáccal. (Különös hogy a magyar nép a tornácképzésben a Dunántúlon a boltíves, Alföldön a vízszintes áthidalású tornácokban érte el kimagasló eredményeit.)

A tornác fennmaradt emlékek és írások szerint a Fekete Körös völgyében több száz éves, Kalotaszegen is kétszáz éves multra tekint vissza. Dunántúlon százötven évesnél öregebb alig akad. A tornác őse Erdélyben az eresz és az eszterhéj, a palócoknál, az Alföldön és a

33. rajz. — A déldunántúli ház szénesháza. Haraszt. (Verőce vm.) Lázasfáról lógó láncra akasztott rézbogrács. (Bátky—Győrffy—Viski: Magyarországi néprajz I. kt. 190. l.)

Dunántúlon az ereszalja. A fejlődés folyamán az eszterhéjat faragott, vésett, színezett faoszlopok, később kőoszlopok támasztották alá.

A tornác kapcsolja össze a lakóépületet a természettel. A magyar föld éghajlata alatt magától is kifejlődhetett, mivel az esztendő kétharmad részében használható. Itt nőnek fel a gyerekek, itt dolgozik a ház asszonya, itt alszanak a férfiak késő tavasztól kora ősziig és itt sütkérezik az öreg gazda.

A boltíves tornác ősi alakjában oszlop nélküli lehetett. Az oszlop nélküli kosárvet a vízszintes tömegképzés sugalmazza s ez a falazott tornác első kiforrott eredménye. Szépségben semmivel sem marad el a boltíves-oszlopok tornácok mögött.

A boltíves-oszlopok tornác alkalmazására a román izléskorszak udvarának tornácai és a korabeli templomok ikerablakai és fülkéi is adhattak késői sugallatot. A kerek oszlopok feletti boltozat merész építészeti-szerkezeti-alak, mivel a széles boltozat egyrésze lebeg az oszlopfelett. Ezt a merész és ma már általános szerkezetet a nép önmagától aligha alkalmazta.

A faoszlopok tornácok viszont azt igazolják, hogy a tornác az eresz alátámasztásából alakult ki. Az igazság az lehet, hogy a faoszlopoknak kőoszlopokkal való helyettesítése és az íves, majd a vízszintes áthidalású tornácok építése a reneszánsz és barokk izléskorszakban kezdődött el és a sajátosan magyar palatinus

izléskorszakban lett általános. A magyar nép szereti a tornácot. Mindig is szerette. A legkisebb házon is megtaláljuk nyomait 146. akár az eresz kiugratásában, akár az épület egy részének nyitva hagyásában. Ha hiányzik a tornácoszlopok, akkor is jelöli mellvédfallal, vagy legalább egy gerendával, mely a tornácot az udvartól elválasztja. A legősibb hajlékokban sem tartja a magyar nép a kis tornácot fényűzési eszköznek. Az oszlopok tornác — akár a székelykapu — a jólét jele. Perint 121. gazdag változatú tornácait egy tűzvész 135. utáni aranykor hozta létre. A képzőművész gazdagsága és a szép forma szeretete alakította ki e tornácokat.

A boltív minden időben csábító építészeti alakot jelentett. A pillérek és vízszintes áthidalást lassan-lassan oszlopok és boltívek váltják fel. Az oszlopok 24. alacsonyok, magasak, zömökek, karcsúak, 25. néha teljesen eltűnnek; máskor pillérek 26. ke kapcsolódnak össze, mint féloszlopok. 119. Néha hiányzik a lábazati, vagy fejezeti kiképzésük, máskor klasszikus részleteket mutatnak finom, vagy eldurvított alakban. A boltívek fél, vagy harmadkörívek, 27. néhol kosárvívek. Itt-ott az oszlop felett 28. egyenes, függőleges szárral kezdődnek. 29. Végeredményben talán sehol sem lelhető fel két teljesen azonos alakú tornác, ami a nép képzőművészetének bőségét igazolja.⁵⁴

I. Erdélyben a faoszlopok tornác legelőször az eresz előtt jelent meg akkor, amikor az eresz három oldala bezárult és a negyediket is valami módon el kellett rekeszteni. A további fejlődésben a tornác végig húzódott a ház udvari oldalán, majd körülölelte az utcai homlokot is. Diszítése egyszerű: kevés faragás az oszloptörzsek közepén, vagy a fején, néha gazdag fűszelt diszítés a mellvéd deszkázaton.

Egyéni s az országban példa nélküli az erdélyi faoszlopok, faíves tornác, mely különösen a fatemplomok tornácainál, meg a harangtornyok körüljáró folyosóinál 257. nál gyakori és szerkezetileg és formailag is tökéletesen megoldódott. (A fatoltívetket ivelt könyökből alakította ki az erdélyi ácsmester.) Végeredményben azonban Erdélyben a hangsúly mindig a kapu diszítésén van, nem a tornácra.

II. A palócvidék nem mutat kimagasló eredményeket a tornácképzésben. Fatornácai egyszerűek, csak az oszlopfejek és a tornác mellvédek fűszelt diszítése jelentős. Kőtornácai a városi tornác 82. tése jelentős. Kőtornácai a városi tornác 83. naív átvételét mutatják. Pedig szeretik a 84. tornácot és büszkéik a „hambit”-ra (am-85. bitusra). Vannak falvak, ahol szinte min-

den ház kőoszlopos boltíves tornáccal épült. A kőornác újabb keletű, nincs multja és ezért nem ért még el a nép a tornácképzésben nagyobb eredményeket. Erdemes megemlíteni, hogy a palócság egyik törzsének, a barkóknak egyik falva, Jánosi nemesi község, a mult század közepén hirtelen jómódba jutott. Az ebben az időben épített házak oldalát oszlopos tornác és ornat gazdag vakolat-diszítés ékesíti.⁸⁵ Az oszlopos tornác tehát a jómód jelképe volt.

A hugyági palóc ház oszlopos tornáca 82. átöleli a ház homlokát is. Az oszlopok tengely nélkül (asszimmetrikusan) helyezkednek el. Az oszlopok olyan erős hangsúllyal jelentkeznek, hogy a tengelynélküliség nem hat zavaróan. Az óvári osz-83. lópefejek a klasszikus oszlopfő naiv utánérzésével épültek fel s a hengeres oszlopforma az oszlopfő felett is jelentkezik. A tornác végig halad az L alakú ház oldalán. A mikófalvai udvarban minden ház 84. tornáccal épült, de ezek a tornácok mind különböznek egymástól a magyar ember (individuális) egyénisége következtében. Nagy Rózsiék házában a tornác a ház 85. hosszában végig halad. Az oszlopsorból előkelőség és szépség árad.

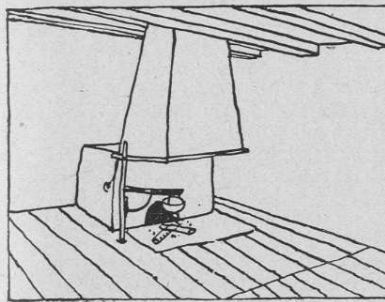
III. és IV. A nyugat- és déldunántúli fatornác fejlettebb alakjában a faorommal szervesen összenőtt. A két tájegység fatornácképzése magas művészi fokra emelkedett. A tornác és a csonkaorom a fehér fal előtt hangsúlyozottan és együttesen jelenik meg; a ház díszé lett, pedig alig van díszítése. A vasboldogasszonyi tor-133. nácon az oszlopok simák, csupán a középkőn van mérsékelt gazdag faragás és az áthidaló gerenda alsó tagozatának mintázása gazdag. Ugyanezt mondhatjuk el a zelicségi szennai vagy a szigetvidéki 103. házról. A faoszlopos, tornácos ház ebben 102. az alakjában már tökéletesen kiforrott és biztos alapot adott a kőoszlopos tornác kifejllesztésére.

A kőoszlopos tornác üteme először egyhangú volt: az épület hosszoldalán futott végig egyenlő közökkel, egyforma oszlopokkal, felettük vízszintes, később boltzott áthidalásokkal. De ennek az egyhangú ütemességnek megvan a varázserője: mély árnyékhatása derűs nyugalmat áraszt. Értékesebb az a megjelenése, ami 118. kor csupán a konyha előtt jelentkezik 142. 1-2-3 osztással. Ekkor az épület oldalhomlokzatnak egyetlen díszítő elemét képezi. A nagy, fehérre meszelt falsíkot ekkor csupán a nyitott tornácrész oldja

fel, az oldalhomlokzat felező tengelyétől függetlenül. Rajta kívül csupán az utcai szoba egy kicsiny, zsals sarokablaka, a másik szoba vagy kamra ablaka s az istálló 1 vagy 2 kis ablaka és ajtija élénkíti a falsíkot. Néha mélyített falsíkkal foglalják össze a tornácot, ami ennek az 110. egy helyre összpontosított díszítő elemnek 117. szerkezeti (kompozíciós) értékét felfo-125. kozza. A tornác így még erősebben ki- hangsúlyozott és éppen hangsúlyozottsága következtében válik egyensúlyozottá. A tornác a sima falsíkon, melyet a tengely- nélküli kis ablak, ajtó egyáltalán nem bont meg, hangsúlyozott díszítő elem magában is. De mivel foltja teljesen független a homlokzati falsík tengelyétől, tengelynélkülisége felfedezhető. Eppen ezért értékes szerkezeti elvet szolgál a mélyített falsíkkal való erős kihangsúlyozás, mivel így a kevésbé hangsúlyozott díszítő elem teljes hangsúllyal jelenik meg. Az építőművészek gyakran folyamodnak ehhez az eszközhöz akkor, ha alaprajzi kényszerből az épület tömegében, vagy homlokzati felületében olyan részletetmeget vagy nyílásfelületet kell alkalmazniok, amely hangsúlyozás nélkül zavaróan hatna. Ilyenkor ezt a tömeget vagy felületet kihangsúlyozzák s így az a figyelmet magára vonva, az épület tömegébe zavartalanul belesimul.⁸⁶

111. A felsőmarácsi faoszlopos kódissállás a töltött tornác legegyszerűbb alakja. A tornác boltívet a két oszlop között ívesen meghajlított karó jelképezi. Az oszlopoknak mégis van külön fejezetük és lábazata 112. tuk is. A gősfai kódissállás már a legkisebb ragasztott tornácnak teljesen érett példája. A karcsú oszlopokon nehéz felalazás hordja a könnyű faorom terhét. A faorom mérsékelt díszített, csak a kerete mintázott s a középső mezőnek a csillagszerű szellőző az egyetlen dísz. A kercai kódissállás átvette a nyugati építőművészet nehéz falazott oromfalát is s ezzel eltávolodott az egésszégese népi 113. ösztönöktől. Az őriszentpéteri kódissállással összekapcsolt tornác változatos építőművészi tömegképzés. Kár, hogy alaprajzi megoldása hibás, mivel a tornácba a kódissállásból nem lehet bejutni, csak az udvaron keresztül. A tornácot a meghosszabbított tető fedi be és a ragasztott tornác: a kódissállás biztosítja a tetőtömegek közti zavartalan átmenetet.

123. A veleméri ragasztott tornác a szépen faragott deszkaorom elé épült és a kis kiülési orom alatti tornác területét nagyobbította meg: szervesenül kapcsolódik a házhoz. Az őriszentpéteri kódissállás kapcsolata már teljesen szerves. A tetőszék törés nélkül hosszabbodik meg a kódissállás fölé. Az épület tömege mindenütt határozott síkokban épült ki. A felsőcsatári ragasztott tornác a lépcső fel-124. járatot védi és — akár a veleméri — szervesenül kapcsolódik az oromfalhoz.

34. rajz. — Erdélyi kandallós tűzhely. Bátky Zsigmond rajza után. Gyimes. (Csik vm.)

A magyarkeresztési falmélyedéssel 125. összefoglalt tornác a népi tornácképzés mesterműve. A tömegek és részletek helyes aránya jellemzi e tornácot, melynél a nyílások száma a jellegzetes magyar szokás szerint páros.

A balatonlellel ház eresztét az udvari 146. falakon túlnyúló mennyezetgerendázat hordja. A balatonlellel ereszt szerencsésen zárja le a kapu boltíve. A zamárdi 145. tornác külső alakjában csupán az oszlop érvényesül, a tornácbelsőben azonban már 148. megjelenik a boltív is, mely vagy a koszorúgerendát hordja, vagy a helyiségek boltozatának oldalnyomását viszi át az oszlopokra. A zamárdi tornác koszorúgerendája a balatonlellel eresztjével szemben a gyámszerű mennyezetgerendavégek alatt fekszik, tehát alá kellett támasztani: az oszlopok átveszik a boltzatok oldalnyomását és hordják a koszorúgerenda terhét is. A nemestördemici törpe 149. oszlopos tornác a tornácképzés egyik remekműve. Az oszlop itt alig arasznyi: a játékos népi képzelőerő szülte. Nem szerkezeti, hanem szépészeti okok hozták létre. A kékkuti tornácníylást egyetlen 144. boltív hidalja át. Az oszlopnélküli kör vagy számárhátú iv szerkezeti (boltív) és egyúttal romantikus forma: a tornácképzés legvonzóbb eleme. A tihanyi tornác 147. egyetlen boltívet 2 kis oszlop támasztja alá. Az egy helyre csoportosított díszítés példája ez a tornác is. Az oszlopok kizárólagos díszítő célja elvitathatatlan: a

boltívnek nincs szüksége semmiféle alátámasztásra.

141. Az aszfóli tornác felsorakozó támvéi egy templom mellékhajójára emlékeztetnek.⁸⁷ E támvékre azért volt szükség, mivel a helyiségek dongaboltozattal épültek és az ívek a boltzat oldalnyomását adták át a pilléreknek. A tornác nehezes és komor: a régi Balaton környéki köépitkezés sajátos példája.

142. A szentantalfai tornác rokon a vakolatmelyedéssel összefoglalt tornáccal. A tornácot kis kiülési vakolatpillér szegélyezi. A háromnyílású oszlopos-boltíves tornác az egy helyre csoportosított díszítés elve alapján a fehérre meszelt falsík egy kis felületét bontja meg. A nagy nyugodt, sima háttér a tornác gazdagságát ki- hangsúlyozza. A balatonöszödi ikeroszlopos 143. tornácot érdemes összehasonlítani az alföldi ikeroszlopos tornáccal. Az Álföldön 158. az áthidalás mindig vízszintes az ikeroszlopok között. Itt a boltív váltja fel a vízszintes áthidalást. Amaz a palatinus-stílus-korszak népi változata, ez a népi építőművészet kimagasló eredménye.

150. Az ormánsági, szaporcai „talpas”-ház az ősi szőlőglábas (sásfás) boronaház egyik 153. ritka példája. A keresztalpakat az ereszt felé hosszabba hagyták és a szépen faragott tornácoszlopokat ide és az ereszt koszorú (kiváltó) gerendájába eresztették. A fehérre meszelt falak előtt a faragott tornácoszlopok hangsúlyozottan jelennek meg. A tornác szélessége alig éri el a fél métert és van tornác ugyanebben a faluban, amely csak 30 cm széles. A nagy- 154. dobszai tornác már szélesebb. Oszlopát deszkaív kapcsolja a ház falához. Itt csak a két szélső keresztalpat hosszabbították meg, ezek a ház külsőgerendái s a tornácot is gerenda rekeszti el az udvartól. A gazdagon tagolt oszlop és a díszesen mintázott oromdeszkázat az ormánsági magyarság faépítő készségét bizonyítja. 155. A kistamási tornác utolsó szakaszát beépítették. Így a tornác oldalról is építészeti háttérrel kapott, akár a nagydobszai virágos tornácnál, ahol a tornácoszlopok ütemét a kiálló mennyezetgerenda végek felfokozták. Egy helyre csoportosította itt a gazdaasszony a cserépvirágokat, melyek a fehér háttér előtt teljes színpompájukban jelennek meg. A szaporcai tornác újabb keletű. A faoszlopokat pillérek és a vízszintes áthidalásokat boltívek váltották fel. Kár, hogy a boltív középső hűsvastagsága nem elegendő: az építőkészség itt bizonytalan utakon jár.

A magyar népi építőmesterek ötletes-

ségének jellemzésére bemutatam Perintnek, ennek a kis vasmegyei községnek tornácait.

Perint tornácainak arányai tökéleteseknek mondhatók. Részletformáikban a bőség szinte kiapadhatatlan. Az oszlopok, pillérek, s az összekapcsolt oszlop-pillérek mind mások és mások. A boltívek hol nyomottak, hol emeltek, néha egy függőleges egyenes beiktatásával kapcsolódnak az oszlophoz. Az oszlopok itt törpék, amott nyurgák. Egyetlen 18 oldalnyi tanulmányban, mely a község 100 házáról szól, 24 fénykép dicséri a magyar nép tornácepítő készségét.¹⁵⁸

A perinti szegény jobbágy nem igen építhetett tornácot. Egyetlen tornácos ház maradt fenn az 1820-as évekből. A jobbágyorsból való felszabadulás után néhány új tornácos ház épült, de a tömeges tornácos építkezés az 1886. évi tűzvész után kezdődött el. Adatok bizonyítják, hogy Perint nem a várostól, hanem a többi vasi falutól nyert sugallatot a tornácepítésre. Ezért olyan szépek tornácai, s ezért simulnak bele az egységes faluképbe. A perinti tornác részletrajzok pontos felmérés után készültek s a nép építőkétségét és képzőerejét igazolják. A rész-letképzésben minden tornác más és más. A leggazdagabb tornácalak a pillérrel kapcsolt oszlop, mely a pillér egyszerűségét és az oszlop gazdagságát egyesíti magában.

V. Az Alföldön a tornác első alakja a megroskadt és alátámasztott eresz. A fejlődés folyamán az ideiglenes oszlopokat végleges vésett, faragott és színezett faoszlopok és később a kőoszlopok váltják fel. A második tornácalak a ház homloka elé épített tornác. Ez a ház elejét védi az időjárás ellen (gádor). A harmadik alak a ház elejéhez ragasztott tornác (gang). Ennek külön tetőzete van, mely független a háztetőtől. Az ereszalja két végét gyakran fal zárja el. Sárretnen ez az alak oszloposan, nyitott végekkel, egyenes áthidalással épül, csupán elül, a homlokfalnál ives az áthidalás. Ha két végét fallal rekesztik el, az elrekesztő falba félköralakú, vagy négyszögletes ablak is kerül.

A kénosztású házaknál gyakori a saroktornác, melynél a tornácot a konyha előtti pitvarból hasítják ki (lopott tornácnak is nevezik). A háromosztású háznál is a pitvarból lopják el a tornácot, a négyosztásúnál pedig a pitvarból és a mellette lévő szobából.

A nagyknásági és a sárretni ház érdekes alakja a kettős tornác; melynél a ház be-

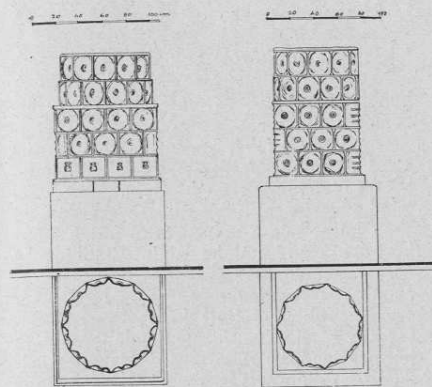
járáti oldalán húzódó, két végén zárt tornácot a pitvarajtó és a sarokablak között kamrával építik be. Így két tornác keletkezik, egyik a pitvar, a másik a sarokablak előtt. Utóbbi két oldalán zár, csak elől nyitott, ajtó sem nyílik rá, s így zavartalan pihenőhelye a gazdának.

A Jászszágon a ház utcai homloka előtt előkert van, s a ragasztott tornác (gang) kinyúlik az utcáig. A Tiszavidék sajátos tornáca az ikeroszlopos tornác, melynél a tetőszéket egy-egy oszloppár hordja. A Dunántúlon oly gyakori kódásállítás, a székelőföldi „kieresztés” az Alföldön általában csak az istálló bejáráti ajtaja előtt jelenik meg.

Az alföldi tornácepítés rendkívüli változatossága, s a tornácok szépsége az alföldi nép dús képzelőerejéről nyújt tanúbizonyságot. Legegyszerűbb megjelenésében, az ereszaljában is mozgalmassá teszi a ház építészeti megjelenését. A pitvar előtti lopott tornác, a legkisebb tornácalak határozott falkivágása építészeti leg hangsúlyozza a házbejáratot. A pitvar és szoba előtti kettős boltíves, vagy faragott és színezett, faoszlopokkal ütemesen tagolt lopott tornác a ház ékszere. A végignyúló tornác ütemessége meghatározottabban napsütésben érvényesül. Építészeti értékét csak a kettős lopott tornác éri el. A Nagyknáság legszebb tornácait a magyar palatinus-izléskorszak nemesi udvarházainak tornácai sugalmazták. A tornácoszlopok feletti áthidalás majdnem mindig vízszintes, s az ilyen tornácalak kevésbé mozgalmassá, mint a boltíves tornác, azonban fegyelmezett, ütemes megjelenésével nagy nyugalmat áraszt.¹⁵⁹

A karcagi tanya tűzelőljának falába tornác helyett fekvőhely épült. Sajátságos és ötletes ez a kialakítás, a vályogágy szerves tartozéka a háznak, akár a karcagi tanyasi ház tornác alatti nyári fekvőhelye, melynél még a kutya részére is akad fekvőhely. Az ősi tűzhely körüli és fal melletti vályog fekvőpadok az eresz alá vándoroltak és ott is szervesen összeépültek a házzal. A tiszaderzsi tornác fejezet nélküli faoszlopai a kőoszlopok hatását mutatják és lábazatuk is a kőoszlopok lábazatára emlékeztet. (Az oszlopos tornác falusi építőmesterében csak az oszlop emléke maradt meg.) A szaruvégek túlnyúlának a kiváltáson s az áthidaló gerenda határozott vízszintes vonalat meg-megszakítják. A tornác az épület egész udvari homlokzata előtt végighúzódik. A kún-

hegyesi pilléres tornác már a magas művészet hatását mutatja: a mester jól meg-

39. rajz. — Vasvármegyei szemeskállya. Perint 34. sz. — 40. rajz. — Perint 7. sz. (Helyszíni felmérés után készült rajzok.)

verednek a természetből ellesett népi díszítő elemekkel és alakos díszekkel (tyúk-, pávaalakok, szivalak). Minden háznak más a díszítése, egyik sem hasonlít a másikhoz.

IV. Délsmogyiban és az Ormánságban az oromdeszkázás lécezése függőleges. Az ormot félmagasságban gyakran vízszintes gerenda osztja ketté, az alsó és a középső osztógerendát díszesen fűrészelt deszka takarja. Az orom alatti fehér homlokkal síkja előtt az oromdeszkázás és a faragott oszlopos tornác együttesen és fokozott hangsúllyal jelenik meg.

V. Alföld. Egész Szeged környékén a deszkaormok díszítésének gazdagságáról. Háromféle alakban fordul elő, de gyakori e háromféle alak össze- kapcsolása is. A legrégebb valószínűleg a legsimább: a vértelkek rözsefonását függőleges deszkázással helyettesítették és a házagokat lécekkel fedték be. A gazdagabb alak a napsugaras, mely a templomi Isten szeme napsugár díszítéséből alakulhatott ki. (A háromszögű orom és az Isten szeme közti képzettársítás magától értetődő.) A harmadik alak a zsalu- gáteres. A két, vagy három alak összekapcsolásából páratlanul gazdag díszítő játékok alakultak ki. A fehérre meszelt falak feletti gazdag oromdísz a sajátos magyar díszítési mód példája (ellentét) és példázza a másik magyar sajátosságot is: egy helyre csoportosítja a ház összes díszét.

A deszkaormok díszítése Szegeden nagyvonalú művészi fejlődést mutat. Néha

alakos díszítőelemeket is találunk az oromokon, azonban az alap általában az Isten szeme, a napsugár. Az orom háromszögéhez alkalmazkodó díszítő elem szétszűrőzt a szegedvidéki falvakba, és különösen szép példája a tápéi és a dorozsmai orom. Az egyikben a napsugár az egész orom háromszögét betölti, a másikon a napsugár a zsaluval együtt szerepel. Alattuk a fal fehér síkját csupán a két homlokzati ablak felülete bontja meg.

A Délvidékre elvándorolt szegediek magukkal vitték ezt a szép díszítési módot és ott is alkalmazták. Az Alföld Tisza-balparti északi peremén is felbukkan csökevény alakban: az orom felső harmadában húzódik meg, alatta a deszkázás az orom tengelyétől jobbra és balra átlós (Tisza-örs).

177. Matyóföldön s az Alföldön, a Tisza jobbparti peremén is előfordul a csökevény napsugárdísz az oromfal felső csücsében; alatta a deszkázást a tiszai példához hasonlóan képezték ki.

A napsugárdísz Turóc és Árva megyékben is gyakran előfordul a faormokon. Talán a vándorló tót üvegesek vitték magukkal és honosították meg ezt a szép oromdíszítést.¹⁶⁰

Az orom deszkafalat néha gazdagon fűrészelt szegélydeszka és a csücsöt kovácsolt vasvirág (Nagyknáság), tulipán, rózsza, kettőskereszt és (a Tiszaháton) faragott kopjafához hasonló nyárs díszíti. A Fehér- és Fekete-Körös völgyben a vértelket vakolatvirágokkal díszítette a magyar nép és ezeket a virágokat rendkívül változatosan képezte ki.

Mezőkövesden és Tardon a mestergerenda és a koszorúgerendák végei túlnyúlnak a falakon és gyámszerűen hordozzák a deszkaorm előugró testét. Különös, hogy a koszorúgyámokat az ágasfa könyökének hatására itt is könyökök támasztják alá. Az oromdeszkázat néha változatos és játékos, máskor egyszerű mintát mutat.

177. A tardi oromdeszkázat keresztírisz feletti díszítés a szegedvidéki napsugár díszítésére emlékeztet. A keresztől balra és jobbra a zsalu is megjelenik. Egyébként az oromdeszkázat egyszerű, puritán, a mezőkövesdi ház oromdeszkázata pedig teljesen dísztelen.

Röviden bemutatjuk az erdélyi kandallós- és cserepes-kemencés tűzhelyet, a palóc sipes-kürtös és bubos-kemencés tűzhelyet, a nyugatdunántúli nyitott kéményes konyhát és szemes kályhát, a déldunántúli szenesházat, a nagykunsgai pitar-olat és az alföldi buboskemencét. Mindez igazolja, hogy minden nagy magyar tájegységnek meg volt az egyéni tűzelőmódjához szabott tűzélő eszköze. A tűzők közül formai szépségben az erdélyi cserepes, a dunántúli szemeskályha és az alföldi buboskemence jár elől. Előbbi kettőnél a cserép önmagában is díszítő eszköz, melyet az erdélyi és dunántúli magyarság a tömegalakításban teljesen ki is használt, s ezzel a cserepes, ill. a szemeskályha a szobabelső legvonzóbb díszévé váltott. Az alföldi buboskemence (banya) anyaga a kiégett sár, de nemes anyag híján is jó arányokkal és tömeggel alakította ki kemencéjét az alföldi magyar nép.

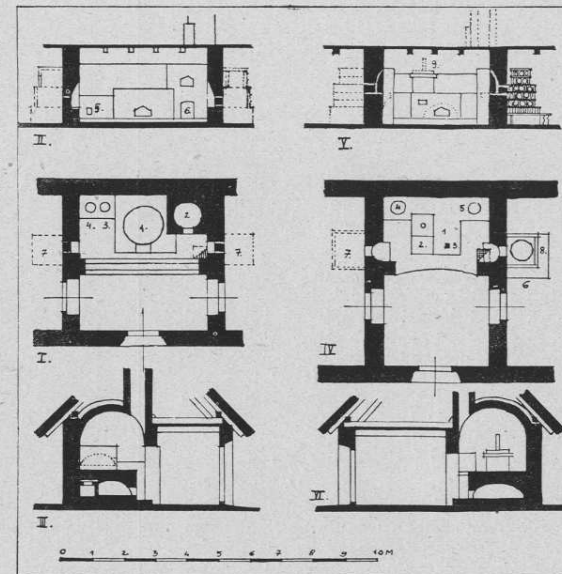
A gyimesi kandallós tűzhely füstjét³⁴ a szikrafogó (hornya) szívja a padlástérbe. A tűzhely mögött nyílik a sütökemence szája. Baloldalon könyökös üstfa kicsiny üsttel: a tűzhely ősi alakja. A sütökemence nyugati átvétel. A siklódi cserepes már fejlettebb alak, tűzhelye már a padló fölé emelkedett. A fa szikrafogó helyett tűzálló cserepes épült a tűzhely fölé, melyet a mennyezet alatt is tűzálló cserépfedél borít. A füstöt kürtő vezeti a cserepesből a padlástérbe. Tökéletes fűtő, főző-sütő szerkezet, melynek kialakításában a szépségre való törekvés is megnyilvánult. A nyugati (perinti) szemes kályha változatos tömegalakításával, jó arányával a magyar népi építőművészség remekműve. A hármastömeg fölfelé egyre kisebb és karcsúbb lesz és a hasábból a hengerbe megy át. A szalafői és a vörösbereányi cserépkályha testvér alakítás: a cserépkályha hatását mutatja, alsó része azonban a cserépkályha alaktól függetlenül alakult ki. Itt is a konyhakemence tűzelőpadkjára néz a szemes kályha fűtőnyílása. Szinben és alakban gazdag változatosság jellemzi a göcsei és őrségi — dunántúli — szemeskályhákat. Magas, fehérre meszelt, falazott lábazat fölött emelkednek rendszerint kettős tagozással: az alsó négyzetes, általában 3 sor csempével (szemmel), a felső köralaprajzú és gyakran két, néha három sor csempével készül. A szemeskályha a szoba dísz. Barna, zöld és nagyon ritkán

fehér csempéi között az összetartó agyaghabarcsot gyakran színezik. A fehér falak között a színes szemeskályha fokozott hangsúlyt nyer.

213. A perinti fehér szemeskályhának alig akad párja megyszerte. (A fehér kályha nem ragyog.) A szemeskályhák majdnem mindig színesek. A kőszegszerdahelyi „zöld kálho” és a máriatúfalui kályha már későbbi cserépkályha alak. Előbbi még hármastagozású, utóbbi (hasábalakú) azonban formailag már érettebb: a nagy cseréplapokból épített kályhákhoz a változatos részletképzés megfelelőbb, mint a hármastagozás. A kőszegszerdahelyi pad-dal összekapcsolt szemeskályha az ősi kemencével összeépített sárpadka leszár-mazottja. A kályha hármastagozású. Széles, fehérre meszelt hézagok fűzik össze a kályhaszemeket. A pad az empir ízlés-korszak népi alakját mutatja. A szeged-203. környéki tápéi buboskemence egyszerű, tiszta formáival, hófehér színével az alföldi ház ékessége. Fehérre meszelt vályog padkját színes rongyszőnyeg díszíti. A szobában fehérek a falak, fehér a mestergerendás, gerendasoros mennyezet, csak a rongyszőnyeg színes.

A magyar bútorok közül részletesen 195. csupán a palóc lócadák (rengőkkel) fog-196. lalkozunk, mivel a palóc nép a bútorépí-197. tében hozott létre rendkívüli értékeket. 198. A régi áttört támlájú lócadák a palócok keményfából készítették. E lócadák, székek, 200. bölcsők, kanalasok, sőtartók és fogasok lombfűrés munkának látszó betéteiben a nép az egész életét elmeséli. Benne van a katonaelet: a bakák és a huszárok s a kaszánya, az esküvő, a vadászat, az erdő apró és nagy vadjai, a juhnyáj, a földmivelő élet: szántás, vetés, aratás. Gyakori a magyar címer: ez a központ, s tőle jobbra és balra sorakoznak a betétek egymás mellett. A betéteket bicskával faragták ki, 6—12 cm széles, 25—30 cm hosszú és 1 cm vastag keményfa deszkából és a pad támla vájatába egymás mellé helyezték. Még a színezetlen betétek díszítő hatása is rendkívüli az áttört dísz néha ütemes, máskor vibráló árnyékhatása következtében. Fokozódik a betétek hangsúlya, ha színezik az egyes betéteket. Ilyenkor az arcok fehérek, a virágok pirosak vagy fehérek, a lombzat zöld színű, a cigányok és a ruhák feketék vagy tarkák, s az alap a fa pácolt színe. A pad néha egészen egyszerű, minden része tagozatlan, s ilyenkor a betétes támla foko-

41. rajz. — Vasvármegyei konyharész-letek. (Helyszíni felmérés alapján készült rajzok.) Kőszegdoroszló. 79. sz. (Vas vm.) Kettős kemence. I. Alaprajz. II. Hosszmetszet. III. Kereszmetszet. 1. nagykemence, 2. kiskemence, 3. katalan, 4. szapulóluk, 5. hamuluk, 6. faluk, 7. elbontott kályhák helye. Kőszegszerdahely. (Vas vm.) Kemence és tűzhely. IV. Alaprajz. V. Hosszmetszet. VI. Kereszmetszet. 1. kemence, 2. tűzhely, 3. tűzluk, 4. katalan, 5. hamuluk, 6. szemeskályha, 7. elbontott kályha helye, 8. pad, 9. kürtő.

zott hangsúllyal jelentkeznek. A palóc nép áttört betétes bútorai az egy helyre csoportosított (ellentétes) magyar díszítést példázzák. A balassagyarmati (nógrádmegyei) múzeumban évtizedek óta gyűjtik a palóc népi faragómesterség remekmű-199. veit: a faragott betétrácsos, csuklós-karos 201. lócadát, székeket, bölcsőket, fogasokat és kanalasokat, meg a gazdagon karcolt szu-202. szekokat és színezett tulipántos ládákat. Különösen gazdag a karoslóca gyűjtemény. Ezekből a padokból előkelőség és szépség, az ötletesség bősége és termékeny képzelőerő sugárzik ki.

Kiss Jankó Bori néni házában a fehér mennyezeten a gerendáknak csupán az alsó lapja barna s a fehér falak között s a kazettaszzerűen kialakított mennyezet 189. alatt a bútorok és szövetek színpompája fokozott hangsúllyal jelenik meg. A matyó házbelső között leggazdagabb Kiss Jankó Bori néninek, a tehetséges rajzoló asz-szonynak a lakása, melyben gazdag termésmű életének remekműveit halmozta össze a háziasszony. A trónusos nyoszolya párnái és dunnája majdnem a mennyeze-tig felérnek. A sarokpad felett és a 187. konyha tálasa körül cserépkincsek díszí-188. tik a falakat. A szépséggel túlszufolt szobában nemes egyszerűséggel jelenik meg a sarokpad. A pitarv boltove pedig szép

keretet biztosít a konyha tálasának. Gaz-191. dag bútoranyagot gyűjtöttek össze a ma-192. tyó gimnázium két nagytermében is. Kár, hogy a matyóföldön alig akad ház, ahol a szép színes ágyak, faragott székek és tulipántos ládák a helyükön lennének. A hirtelenül érkezett polgárisodás, meg a summás szegénysors megfosztotta őket is hagyományos kincseiktől. A matyó múzeumban érdemes tüzetesebben megnézni a bölcső finom vonalzását, szép arányait, tökéletesnek mondható tömegét, vagy a 77 éves tulipántos láda matyó virágdíszzeit, vagy a szuszék egyszerű alakját és vésett díszítését. A bútorok nem rejtik el szerkezetüket, sőt hangsúlyozottan megmutatják és emellett nemes alakjukkal és gazdag díszítésükkel szépséget árasztanak. A régi matyófaragások és a palóc padok (rengők) betétrácsának rokonsága alig vitatható el.

231. A göcsei és őrségi födeles kapu a kerített ház negyedik oldalát zárja be, rendszerint egyszárnyú, zsuppos háztető borítja s így tetőzete szervesen kapcsolódik a háztetőhöz. Kiképzése mindig egyszerű, a kapufélfákon nincs semmiféle faragás. A nagykapu és a mellette lévő kiskapu egyenlő magasságú. A nagykapu is alacsony, mert társzekerekkel sohase közlekedtek rajta keresztül, hisz a pajta

mindig a kerített ház keretén kívül fektült. A székelykapuval tehát nem hozható rokonságba, mint azt Huszka és Jankó megkísérelte; a hasonlóság csupán annyi, hogy tető borul rá is. Egyébként alaprajzi okok következtében szervezésben kapcsolódik a házhoz, mint a székelykapu.

Az ormánysági kémesi oroslános kapu 224. 50 évvel ezelőtt készült. Akkoriban a rengő — ez a palócföldi jövevény bútordarab — még általános volt az Ormányságban. A kapu fűrészelt dísz is innét eredhetett (v. ö. a palócpadok faragott betétdíszkáival.) E szép mintázású kapuknak ma már kevés párjuk akad az Ormányságban. A díszítés hármastagozású. Szépen faragott címertartó oroslánpárja rokon a szaporcai templomkapu lantot tartó oroslánpárjával és nyilván egy mester 225. műhelyéből került ki mind a két díszítő-226. mény. A templomkapu 7 évvel öregebb, rajza biztosabb, tervébe valószínű bele-rajzolt a templom tervező építészé is. A templomkapu elhanyagolt, de finomrajzú, fűrészelt-faragott fa betétrácsa a templomkülsőnek gazdag ékszere. Barokk nyomokat mutat a szaporcai tornácok háza nagy 229. és kiskapuja. A kis kapun kívül van még egy kis kapuja, a tornáckapu, melynek betétrácsából csak a fele van már meg, a többi elpusztította gazdájának nemörömsége. E betétrácsa még a templomkapu előtt készülhetett.

E kapuknál építészeti szempontból 31. sokkal értékebb a székelyház kapuja, 222. mely a templom mellett a székely falu leg-223. nemesebb díszé. Huszka messze keleten 246. kereste eredetét. Szinte Gábor szerint a székelykapu mintája a cinteremkapu volt. Györffy István vizsgálatai során arra az eredményre jutott, hogy a székelykapu az egykori gyepűkapu átvétele.

Történeti tény, hogy a fődeles nagykapu az 1340-es években már ország-szerte általános volt. Minden olyan kapura, amelyen a szénával megrakott szeker átmehetett, kamarai adót vetettek ki. A székeltség nem adózott, ép ezért a Székelyföldön nagyobb mértékben terjedhetett el a nagykapu, mint másutt az országban. Történeti tény az is, hogy a középkori várak belső bástyáin a székelykapuhoz hasonló, földélen összefoglalt kis- és nagykapu volt. A székelykapuk alakja és faragásos díszítése meglepő hasonlóságot mutat a várkapuk kialakításával és címeres, faragásos díszítésével.

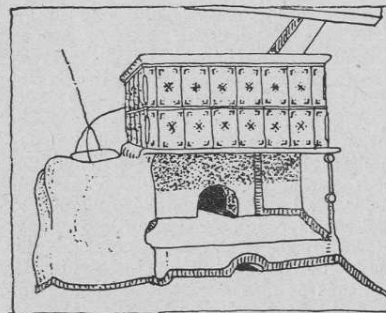
A székelykapu galambbúgia — Viski Károly szerint — a középkori várkapu fölötti erkély elcsökevényesedett alakja. Ugyanez vonatkozik a székelykapu (cinteremkapu) szakállszárítójára is, amely a középkori várak szakállszárítójának csökevénye. A kapuk ives kialakítása is középkori hatásra mutat, gazdag díszítése pedig a honfoglaláskori gazdag díszítésekre emlékeztet, melyeket a török hódoltságkori török várak rendkívül gazdagon díszített várkapuja eleveníthetett fel.³⁵

Lényegében és szerepében a székelykapu önálló művészi alkotás, mely a székely nép építőművészetének egyik ragyogó eredménye. A kapu az ország területén belül s azon kívül sehol sem jelentek ekkora hangsúllyal, mert sehol sem jelenti a ház egyetlen ékességét. A székely nép ősi díszítő ösztönét és képességét a templomra és a háza kapujára összpontosította. Magával hozott keleti díszítő elemeibe beleolvasztotta a középkori és a török elemeket s ezzel olyan művészi alkotást hozott létre, mely teljesen egyenlő értékű a magas művészet építészeti alkotásaival.

A kapuépítés szépségében Erdély felülmúlja az ország összes tájegységét, mivel a székely nép háza legfőbb ékességének a kaput tartja. „A kapu díszé az életnek.” Az „élet” székely nyelven mindaz, ami a kapun belül van. „Az életet bekeríti a székely, hogy ne álljon pusztán a világ csúfjára”. A legdíszesebb kapuk galambbúgiósak. Itt a kis- és a nagykapu egy fedél alá kerül. A kiskapu fél öl széles 32. és egy öl magas, a nagykapu széle-hossza két öl. Ha ennél magasabb (síkföldön, pld. Háromszékben), akkor hatása magas, ha alacsonyabb (hegyes terepen, pld. Udvarhelyben), a hatása nyomott. A kapuláb is mindig egy láb erős (32 cm). Ha ennél vékonyabb, gyengének, ha vastagabb, túl erősnek hat. Az élet alakította ki e mértéket gyakorlati és szépművészeti szempontból egyaránt.

A díszítés szerkezeti (ívek, párkányok, fülkék stb.) és szépművészeti (égitestek, virágok, állatok, domború, karcolt, vagy mélyített, a régi domborműves kapuk kivételével gyakran színezett alakban).

Jellemző a népi ízlés biztonságára, hogy a díszítés mindig természetes: minden odakerült, ahova való. A díszek közül a román ízléskorból csupán a liliom maradt fenn s a reneszánszkor gyakori díszítő alakja a napraforgó.

35. rajz. — Erdélyi cserepes, sütő kemencével. Viski Károly rajza után. Siklód. (Udvarhely vm.)

jegyezte a pillérek részletformáit, azonban a lábazzal és az áthidaló gerendázzal nem törődött. A nagy, sima háttérből hangsúlyozottan kiemelkedik a pillérfej játékos formáival s a jó arányú pillér. A tiszaszentimrei páros oszlopos tornác 161. lehullott vakolata alól előtűnnek azok az egyszerű eszközök, amelyek segítségével az alföldi magyarság tornácait megépíti. A falak építőanyaga a vályógtégla, az oszlopok feletti kiváltás fagerenda s mindkettőt fehérre meszelt agyaghabarcs borítja. Az oszlopok talpát a felfröcskölő eső ellen sötétre meszelik. A kiváltó fagerenda felső élét vakolatmelyedéssel választják el a felette lévő fal síkjától (a különböző táglás miatt). A szerkezet általában formává: a festett talpazat feletti keskeny, meszelt csikból lábazat lesz, a kiváltás feletti vakolatmelyedés a a kiváltó gerendát gerendapárkánnyá alakítja át. A fehér meszelés a vakolatnak nemes szövetet ad s a napfény a fehérre meszelt falon épűgy vibrál, mint a márványosz-

IV. O R O M D Í S Z Í T É S

A lengyel nép faházaira fehér mésszel festi örösi növényi, vagy mértani szalagdíszet;⁶⁰ a szlovák festett mértani szalagdíszével háza egész falát díszíti.⁶¹ Az ausztriai németiség a ház homlokát freskószerű festéssel ékesíti. Emeletes falusi házainak építőművészetét a városi hatás fejlesztette ki. A horvátok és vendek házuk egész falát díszítik nagy virág- és indadíszekkel.

A magyar ház falai mindig fehérek és díszítésük mindig egy helyre — rendszerint az oromra — csoportosul. Az orom

lopokon. A fejezet és a lábazat egyenlő magas, az oszlopátmérőnek az oszlop-magasság 5,5-szerese s a talpazat magassága az oszlopátmérővel azonos. A talpazat magassága nagyjából megegyezik a kiváltó gerenda feletti falsík magasságával. Az arányok épp oly jók, mintha a tornác terve építőművész keze alól került volna ki. A tiszafüredi tornácot egyetlen ikeroszloppár támasztja alá. Az oszlopok fából készültek és fejezetük is fapallóból áll. A fejezet hiányzó tagozatait ráfestéssel pótolták. A talpazatot sötét színezéssel itt is külön választották az oszloplábazattól és az áthidaló gerenda feletti keskeny vakolatmelyedés itt is megvan. Az oszlop-magasság az oszlopátmérőnek ötszöröse. A nagy kiváltás miatt a tornác hatása nyugodt.

Az ősi matyó háznak nem volt tornáca, ezt helyettesítette a buggy (üstök) és az udvar felől az ereszalja. A tornácképzésre később sem fordítottak nagy gondot: egyszerű alakban jelennek meg a tornác, egyenes áthidalással, sima oszlopokkal (ritka a boltív). E tornácalak egyetlen építészeti díszé a látható meny-193. nyezetgerendázat gazdag ütemessége. Sok-88. szor fejezet is kerül a mezőkövesdi karcú, sudár tornácoszlopokra, az egész tornácképzés mégis olyan, mintha mai építőművész tervezte volna. A boltív ará-182. nyait azonban nem érzik ilyen jól, s a klasszikus eredetű párkányok részletei is durvák és alkalmazásuk sem észszerű: csak a pillérek oldalán jelennek meg, a homlokán nem. Szentistvánon a ház 181. homloka elé indokolatlanul toldott tornác került. Szerencsésebb a kis kapu kiképzése és az oldaltornác csipkés fadíszítése, mely régi alakjában sajátos matyó-díszítés volt.

kontyos, csonkakontyos, vagy oromfalas.

Érdemes összehasonlítani a kontyos és az oromfalas házak utcaképét.

[Garay Ákos jegyezte fel, hogy a magyar köznép a múlt század első felében az egész országban vállig erő hajat hordott s üstökét gyakran befonta és kontyba csavarta. A magyar nép e hajviselete 1848-ban kezdett megszűnni: a honvédek haját rövidre nyírták, s a rövid hajviselet általánossá vált. Olyanok az előrebukó üstökű házak, mint a régi busuló magyarok. Tisztaság, szépség és erő árad a fehér

fal, zsuppal fedett, ütemesen kiépült ház-sorokból. Fegyelmeltség és erő jellemzi az oromfalas ház sorú utcaképet is, de a merev falazott orom nyugati hatást mutat: olyanok ezek a házak, mint a mult század-végi sorfalat álló közös hadseregbeli magyar katonák.)

A magyar földön az orom díszítése az egy helyre csoportosított díszítés példája. Fokozott hangsúlyt kap az orom díszítése a fehér homlokfal felett. A legértékesebb példákat itt is a faépítészett adta.

I. Erdélyben a házak általában csúposak (kontyosak). Meredek sátoztető fedí be a házakat. Ritka a csonkakonty s akkor sem fordítanak rá nagy gondot. Csupán Kalotaszeg környékén gazdagabb az oromok díszítése, azonban ősi gyakorlatnak itt sem mondható.

A székelység építészetiében a hangsúly a festett, faragott kapu gazdagságában jelentkezik. A ritkán előforduló csonkakonty díszítésének elhanyagolása itt abban az építészeti elvben kereshető, hogy egy épületen nem természetes a kettős hangsúly: egyik a másikat zavarja, ezzel szemben az egy helyre összpontosított díszítést a másik építészeti test egyszerűsége kihangsúlyozza. A székelység kapuépítészeti értékét ennek az elvnek ösztönös megérzése fejlesztette magas fokra.

II. Palócföld. A magyar nép a falazott oromfalat nem szereti. Ha alkalmazza, rendszerint leköntölyöli és ha nem kontyolja le, díszíti. Azért díszíti, hogy az oromfal merevségét feloldja. A palóc nép a falazott merev oromfal alatt néha az egész homlokot telehinti vakolatdíszítéssel. A műtörténet igazolta, hogy az ősi magyar építészett az egyik lényeges díszítő mintáját, a palmettát a perzsa-szaszanida műveltségből vette át.⁶² Viski rámutatott arra, hogy ez a palmetta a löporszaruk díszítményeiben ma is él.⁶³ Ez a palmetta alak a palóc orom és homlokdiszkek egy részének alapja. A borsodmegyei szuhakállói és a gömöri velkenyei⁶⁴ oszlopdiszkek lopdiszkek őse a palmetta lehetett és az oromdiszkek egy részében is benne él a palmetta. Az oromfal díszítés azonban távolról se éri el azt a magasfokú művészetet, amelyet a palóc nép a lócák (rengők) díszítésében elért.

III. E. Dunántúl. A göcseji és őrségi legrégebb épületek kontyosak. A padlástér megfelelő szellőztetése miatt az utca felől csonkakontyot alakítottak ki. A csonka orom néha az épület hosszoldalon alakult ki, ritkán az egyik rövid s az

egyik hosszoldalon (Bárhely). Az oromnyílást kis ablakkal, majd mintásan fűrészelt deszkanyílásokkal lazították fel. A sok apró minta mellett volt egy-két nagyobb nyílásfelület is.

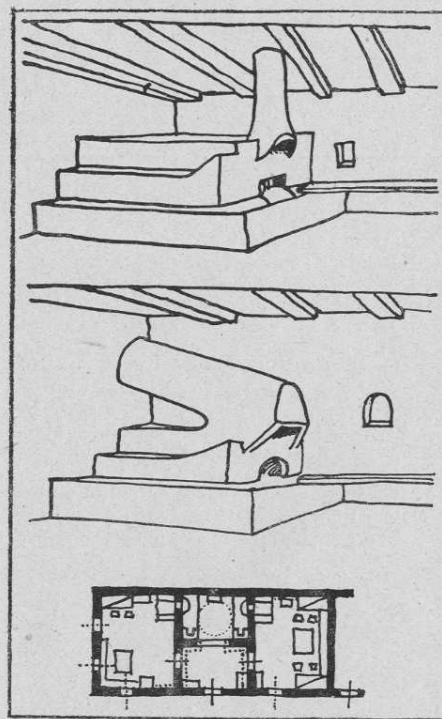
A deszkaormot és a tetőszék csonkakontyát hordó szerkezeti elemeket gyakran díszítették. A gerendák, gyámok vésettek, faragottak, a deszkaorm mintásan fűrészelt s a szellőzőnyílások is díszítő elemként szerepelnek. Gyakori a szellőzőnyílások között a szív- és a keresztminta, néha a kehelyalak is megjelenik. Minden orom más és más díszítésű. A régi oromokon két azonos díszítést ugyanabban a faluban sehol sem lehet találni. A véseteket és faragásokat színezték; leggyakoribb a piros, kék és fehér szín. Az alap színezetlen.

Vésés, faragás és színezés került a legkisebb gazdasági épületek: kis földszintes kastélok (kamrák), méhesek, istállók faomrára, s az oromok gyámjaira is. A nép ezekben élte ki díszítő, színező kedvét. A színek már elhalványodtak, néhol csak a nyomukat lehet feltalálni védettebb, ereszt alatti helyeken.

A leggazdagabb oromok Göcsej és Őrség egyes falvaiban találhatók s az Őrséggel szomszédos Hegyhát vidékén. A göcseji faormokon a fűrészelt deszkaormzat díszítésén, az Őrségiéknél az ormot hordó gerendaszerkezet és gyámok gazdag vésetén és faragásán, a hegyhátiaknál a deszkaorm színezésén van a hangsúly. A Göcsej és a Hegyhát elhanyagolja a szerkezeti elemek hangsúlyozását, az Őrség kidomborítja.

Az őrségi faormok tetőgerendázatának faragott díszei néha ugyanilyen gazdagsággal jelentkeznek. Legszébb példájuk Szalafő szomszédságában, Kondorfán (100. sz. ház) található. A díszítések itt általában mértaniak és a szerkezetet hangsúlyozzák. A 60 cm széles, vízszintes gerenda mind a négy sávjának más és más a díszítése. A díszítő elemek: a klasszikus fogrova, a fűrészfog, a táblával változó tükrök, az alsó takaró deszkázatnál a tengelyes hullámvonal s a gyámoknál a csipkészs.

A Hegyhátvidéken a Göcsej és az Őrség oromdíszei együttesen jelentkeznek. A 163. nagymizdói, katafai, döbörhegyi, gersei, 164. hegyhátszentpéterfai és gösfai festett fa-ormokon a legegyszerűbb és leggazdagabb 166. díszítések tanulmányozhatók. A díszítés néha egy, máskor két sávból húzódik végig a deszkaormon; a leggyakoribb alak a szívből, vagy cserépből kinőtt virág,

36. rajz. — A palóc kürtös kemence rajza. (Borsód vm.) (Bátty-Györfly-Viski: A magyarság néprajza. I. kt. 580. ábra.) — 37. rajz. — A palóc sipos kemence rajza. (Borsód vm.) (Bátty-Györfly-Viski: A magyarság néprajza. I. kt. 581. ábra.) — 38. rajz. — A négyosztású palóc ház alaprajza. (Malonyay Dező: A magyar nép művészete. V. kt. 319. ábra.)

vagy rozmaringszál. Ritkán madáralakok is szerepelnek. A szín mindenütt: piros, kék, fehér és ritkán zöld. A gerendázat általában egész felületén festett és faragott, gyakran gazdag részletképzéssel.⁶⁵ A miketfai (göcseji) faormot 1865-ben fest-162. tetten egy bánokszentgyörgyi asztalosmester. A csonkaháromszög (trapéz) alakú oromfal hármás, szimmetrikus tagolású. A középső mezőt Mária és a kisdéd Jézus szízes ruhájú alakja tölti ki. Tőle balra és jobbra három-három, mintásan fűrészelt és festett, cserépvirággal díszített deszkalap van. Az utánuk következő keskeny mezőket a szentségtartó, ill. a kehely díszíti. A két sarkot ugyancsak mintásan fűrészelt és festett deszkalap tölti ki. A faormot hordó gerendázat sávosan festett. Elülről széles deszkalap takarja a csonka-

konty alatti zsuppfedést hordó szaruzatot. Az ormot tartó fagyámok meszeltek s így a fehér homlokfalból nőnek ki. A kis ablakok zsalsak. A szép homlokot a zsuppfedélnek a csonkakontyra ráboruló üstöke keretezi be.

Eredetileg az előugró faormot két, s az épület oldalrészét a homlokfal sikkjában egy fagyám hordta. Teljes szépségében így, eredeti állapotában érvényesült az épület. Eredetileg az orom mögött mélyen fekvő, fehérre meszelt, dísztelen homlokfal felületet csak a két kis jóaranyú ablak sötét foltja bontotta meg, s az oldalereszt elől is látható volt.

Az idők folyamán az előugró ormot hordó gyámok megroskadtak és emiatt négy egyszerű faoszloppal támasztották alá. Később az oldalereszt a homlokfal sikkjában befalazták. Az átalakítások megzavarták a tökéletes összhangot; szerencse, hogy a hímes oromdeszkázathoz avatatlan kézzel nem nyúlt senki és így a régi állapot helyreállítása nem jelent nagy költséget.

Építőművészeti szempontból — az eredeti állapot figyelembevételével — a következőket állapíthatjuk meg:

A fehér falfelület dísztelensége még jobban kihangsúlyozza az orom gazdagságát. A két ablak és az oldaltornác foltja feloldja a csupasz homlokzatot, s így a fehér, egyszerű homlokfal építészeti szempontból teljesen egyenrangú a gazdag faormmal, mert építőművészeti szempontból hibátlan.

Az épület a sajátosan magyar díszítés példája. Egy helyre összpontosul minden gazdagság, amit a nagy, arányosan megbontott fehér falfelület még jobban hangsúlyoz.

163. Nagy Mária gösfai (hegyháti) házának keskeny lábata sárga, a homlokfal fehér, rajta csupán két kicsiny, barnára festett, zsals ablak van és az alacsony kapubejárat. Fölötte erősen kiugrik a fa-orm: hat faragott fagerenda gyám tartja a vízszintes gerendázaton ülő ormot. Az orom felett a zsupptető kontyosan előugrik. A faorm minden kis faalkatrésze faragott és színezett. A színek részben már elhalványodtak. A kék, fehér és piros szín szimmetrikusan helyezkedik el. A vízszintes gerenda mélyített tojásszerű díszítéssel ékes, felváltva piros és kék színezéssel. A faorm 34 táblából áll. Minden tábla festett. A díszítések között gyakori a szívből kinőtt rozmaringszál tulipánokkal, meg a cserépből kinőtt virágcsokor. Szerepel itt a bibliabeli paradicsom fa-

törzsre kúszó kigyója és a fehér galamb is. Ötletesen helyezkedik el a három csillagalakú padlásszellőző és alig lehet észrevenni, hogy díszítő szerepén kívül gyakorlati szerepe is van. A házra legjellemzőbb a homlokfalon az orom tengelyéhez képest tengely nélkül elhelyezett két ablak, mely tökéletesen belesimul a színek és tömegek összhangjába. Egyébként a tengelyesség és a tengelynélküliség játszik egymással és a játék tiszta összhangban csendül. Az épület 1879-ben épült.

A nagymizdói (hegyháti) faragott fa-¹⁶⁴ ormot a homlokfalból előálló gyámok hordják. A felettük lévő kettős gerenda tagozása rendkívül gazdag. Az alsó gerenda vonalazása lendületes: hullámos, a felsőé merev: mértani s mind a kettőt finoman kíséri az u véső sűrű pont dísz. A két ellentétes díszítés (a hullámos és a mértani) egymást egészíti ki és az egész díszítmény gazdagságát megemésíti. Az oromdeszkázat egyszerű fűrészelt díszre pedig kihangsúlyozza a kettős gerenda nemes díszítését. A döbörhegyi (hegyháti)¹⁶⁵ faragott, festett faorom alsó gerendájának vonalazása a nagymizdóihoz hasonlatos, azonban a két gerenda díszítése rendkívül egyszerű, az u véső kettős pontsora díszíti csupán, de a pontsor már színezett, akár az oromdeszkázat, kedves, naiv szívalakjaival és virágdíszekkel, fehér, kék és piros pettyeivel. A gyermek álmódja meg így a boszorkány mézeskalács házát. A gazdag színezésű faorom itt is fehérre meszelt homlokfal felett épült s így hangsúlyozottan jelenik meg.

Ugyanez a gazdagság tapasztalható a falazott ormokon is.

Az oladi (Vas vm.) csonkakontyos¹⁶⁷ oromfal klasszikus barokk nyomokon felépített ötös tagozású díszre az egy helyre csoportosított díszítés példája. A homlokfal világos narancssárga alapszínéből a fehérre meszelt oromdíszítés kirágyog. A homlokzatképzést szigorú törvényszerűség állapítja meg: a szobaablakok a szobában tengelyesen helyezkednek el s a szobához csatlakozó, tornác tengelyében van az utcaajtó. Ettől a tengelyoszlástól teljesen független az oromdísz tengelye, de az ormot a homlok alsó részétől éles és széles fehér sáv választja el s így a tengelynélküliség hangsúlytalanná válik. Lecsökkenti hangsúlyát az is, hogy az oromdísz rendkívül gazdag s így a figyelmet önmagára tereli. Kár, hogy az oromdísz felcsúszott s így nem tölti ki megfelelően az orom csonka háromszögét.

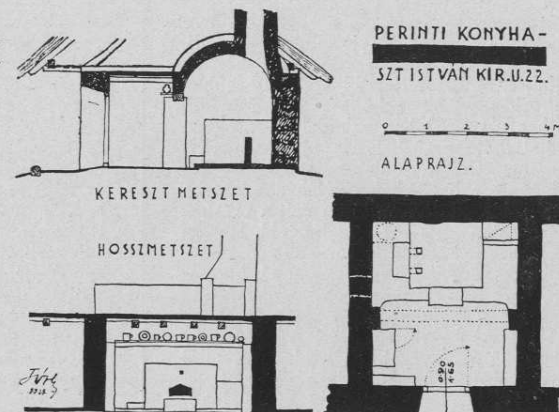
A séi (Vas vm.) ötös ütemű oromdísz-¹⁷⁰

az oladi testvére (valószínű, egy mester kezéből került ki mind a kettő). A két nyílás a padlás szellőztetésére szolgál, a középső mélyedésben Krisztus színes arcképe van üvegezett keretben. Klasszikus barokk nyomokon kialakított gazdag díszítés. A három nyílás közül a középső szélesebb és magasabb; mind a hármát és a köztük lévő falmezőket is vakolatdísz keretezi. Így a háromosztású oromdísz ötösztásúvá válik. A keretek ívei a közép felé nagyobbodnak. Az egyhangú ütemet feloldja a középső nyílás alatti csillagroszás vakolatdísz s így a díszítés egyensúlyozott. A kicsiny díszítő csoport feltölti az egész ormot. Az épületnek egyetlen díszre ez. A nagy sima falfelületen a mérsékelt hangsúlyozott és mégis változatos dísz gazdag ékszere a háznak. Az egész oromdísz szerkesztés alapja a kereszt. A díszítésben a klasszikus barokk alapra utalnak a kis kiülési nyíláskeretek, a középső nyílás alatti díszítés alsó íves vonalazása és a csepp (gutta), a homlokzati szobaablakoknál pedig az egyszerű vakolatkeret. A díszítésben nincs egyetlen fölösleges részlet sem. A kis díszítményt gazdag képzelőerő és játékos kedv hozta létre. Milyen merev a 2—2 szélső mező alatti vakolatdísz befejezése, de mivel a középső rész alatti dísz befejezése íves vonalvezetésű, a merevség feloldódik.

168. A vasszentmihályi (Vas vm.) ház tökéletes népi építőművészeti műemlek, azonban nem teljesen magyar. A magyar kevesebbet cifráz s egy helyre gyűjti össze díszítéseit. Ennél a háznál az egész homlokfal díszített, az ablakok, a falsíkok és a padlásablakok is. (Vakolatból készültek az ion pillérfejek, naiv utánérzéssel, a homokóra, az I. H. S. katolikus jelkép a kereszttel és a rozmarin.) A vonalvezetés szép, az arányok jók. Az udvaron a tornác boltíves: jók az arányok itt is. A ház 1863-ban épült.

A csatári (Vas vm.) házak homlokainak gazdag vakolatdíszítésében a horvát lélek tükröződik. Amint már többször hangsúlyoztam, a magyar nép egy helyre gyűjti össze a díszítést: rendszerint az oromra s alatta a fal sima, díszítés nélküli. Itt az egész homlok díszített. Az összes díszítés habarcsból készült. Teljes biztonsággal kezeltek a vakolatot. Minden ház-ormon fellelhető az építés éve. 1830 táján tűzvész pusztíthatott a faluban, vagy ekkor kezdődött egy gazdasági fellendülés, mely az 1860-as évekig tartott. A díszítésben a klasszikus barokk emlékek ke-

42. rajz. — Vasvármegyei konyha. Perinti, Szent István király-utca 22. sz.

A székelykapuról 29 táblát rajzolt fel és írt le mérnöki pontossággal Szine Gábor.⁶⁹ Ezek a táblák igazolják és hir-

detik a nemes székely nép biztos szerkezeti és arányérzékét. E kapuk az egy helyre csoportosított díszítés remekművei.

VI. G A Z D A S Á G I É P Ü L E T E K

A gazdasági épületek igazolják a leghebbeben a magyar nép csodálatos építő-készségét. A szőlőhegyi pincékben, a kastélokban, tüzelős olakban és csűrökben még ma is benne rejlik az ősi magyar ház alaprajzban, felépítésben és tömegalakításban egyaránt.

A szőlőhegyi pincék az ősi magyar ház alaprajzára, felépítésére és szerkezeti részleteire derítenek világosságot.

A sághegyi pincékről szóló tanulmányomban ismertettem Nagy Miklós boronafalu pincéjét, mely a boronapince mester-gerendájába vésett évszám szerint 1467-ben épült.⁷⁰ Több adat valószínűsíti az évszám helyességét: az érveket részletesen felsoroltam tanulmányomban. Mivel az adatok szerint a pince nagyon régi és a születési éve is elfogadható, részletesen ismertetem.

A borospince kővel vegyes tömésfalára két oldalán lekontyolt, zsuppal fedett nyeregű borul. Két helyiségből áll: a préházból és a borospincéből. E helyiségek padozata a pincekörül föld szintje alatt fekszik. Ablaka nincs. Az ősi magyar háznak sem volt ablaka, padlója a föld szintje alá süllyedt s az ülő (fekvő) pad földből, sárból készült. Tetőszéke az ősi kontyos tetőszéket példázza, melynél a konty testét nem az élszarufák hordják, mint ma, hanem az összes szarufa.

Tűzhelye az ősi szikra- és füstfogó

nélküli tűzhellyel szemben fejlődést jelent, mivel 15 cm-rel a földpadló szintje fölé emelkedik. Van 30 cm magas sáremelvénye (sárpád) és a tüzelő része V alakú sármagasítás. Tehát itt a tűzhely már nem az ősi tűzhely módján a házközépen van, hanem a sarokban s nem a padlóval egy magasságban, hanem egy arasszal magasabban és fölülte az ajtózáradék magasságában (háromszög alaprajzú) szikrafogó és efelett a pincemennyezet magasságában füstfogó mennyezet is van, mely a préház alapterületének csak 1/4 részét fedi be. A füst megkerüli a szikra- és füstfogót és a tető zsuppfedésén át szüremkedik a szabadba.

A muraközi boronafalas pincéknél a falakat tűzpárkánnyal (10—20 cm magas sáremelvény) védik meg a tűztől. Van itt olyan tűzhely is, amelynek nincs tűzpadja: a tűzhely a földön van. A veszprémmegyei pincék tüzelő berendezései között is akad 20 cm alacsony tűzpad, szikrafogóval s lepadlózott füstfogóval.

A legrégebbi pincék préházában (a Sághegyen, Veszprém megyében, Göcsejben, a Muramelléken) csak a falsarokban lévő tűzhely felett van a helység alapterülete 1/4-ének megfelelő nagyságú padlás. Hiányzik a kémény is. A füst a tetőréseken át szüremkedik a szabadba.

A falusi épületek fejlődése a Nyugati

Végeken c. tanulmányomban ábrákkal igazoltam, hogy ha a préház magában áll, egyik felét a préház, a másikat a hordók foglalják el.⁷¹ A fejlettebb alaknál azonban a préház és pince külön válik. Mindkét esetben a préházban valamelyik sarokban megtalálható a tűzhely. A pince végeredményben tehát a falusi házat helyettesíti. A lakópincékben, ahol a préház a konyha szerepét is ellátta, még nem volt a préház felett mennyezet. Ezt igazolja több nagyon régi (pl. a gyenesdiási) boronapince, melynek tetőgerendái ma is tele vannak korommal.⁷² A mai tulajdonosok elbeszélése szerint a tűzhely itt is az egyik sarokban volt és csak közvetlen fölötté volt füst- és szikrafogó mennyezet. Ez a pince is, mint annyi más, végleges lakássá változott, a nagy prést elbontották s a szoba lakószobává, a préház konyhává s a pince kamrává alakult át. Ugyanez vonatkozik egy fejlettebb alaprajzú (cserszegtomaji) pincére is, amely állandó lakás céljára szolgál, de itt már kemence is van (csonkagula alakú) alacsony tüzelőpadkával, katlannal és kis tűzhellyel s a konyhaiját előtt mennyezet nélküli nyitott pitvarral.⁷³ Végeredményben tehát csak a tűzhely felett van mennyezet, a nyitott pitvar fölött nincs. A konyha — fejlett tüzelőberendezése ellenére is — még kéménynélküli, füstös és a padlástérrel itt is tele vannak korommal. Ugyanezt megtaláljuk a régi falusi lakóházaknál is (pld. Csákánydoroszlón), melyeknek konyhája szintén füstös, de az elkorcsosult pitvar már csak az ereszalja szerepével bír.⁷⁴

Amikor a pincetűzhely fölé kémény került, a szikrafogó alakja megváltozott.

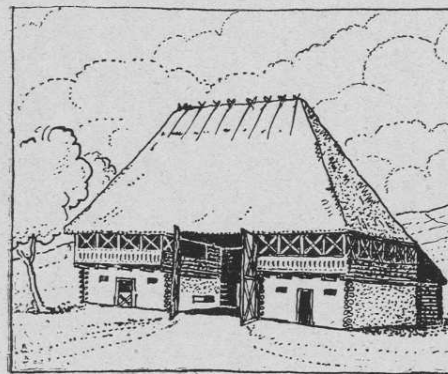
A legegyszerűbb kéményes alakban (Közégszerdahely) a tűzhely a szőlőhegyi préház egyik rövidebb oldalának felét foglalta el.⁷⁵ Ezt az oldalt fallal kettérekesztették. Az egyik részben helyezték el egy kölépcső közbeiktatásával az alacsony tűzpadot. A tűzpad egész területét elfoglalja a kéménytorok a pendelykéményhez hasonlóan, de itt a pendelyszerű kéménytorok téglából épült, két oldalán boltozatosan, a másik két oldalán függőlegesen s fölötté emelkedik a kéménytűst. A kéménytorok kb. fél méterrel a mennyezet alá nyúlnak. A préház jelenlegi mennyezete új és valószínűen újabb keletű is. A fejlődés folyamán a fallal való elrekesztés módosult, egy falazott pillér, majd faoszlop tartotta egy-egy kéményfa „bótgerenda” közbeiktatásával a boltozatot, ill. a kéményt. Idővel a faoszlop eltűnt és a „bót-kement” (a kéményboltozatot) tartó vízszintes bótgerendákat egy kéményfa bottal,

később laposvassal az egyik mennyezetgerendához függesztették fel. Később az áthidalógerendákat egy negyedkörívesen meghajlított és a mennyezethez felfüggesztett keményfagerenda helyettesítette. A kéménytorok kezdetben sövényfonásos volt és sárral tapasztották. A sövény váza mogorófabotokból állott, amelyek az alsó és felső bótgerendába furt lyukakba illeszkedtek. Később vályogtéglaiból épültek s legújabbban égetett téglából készülnek a kéményboltozatok.

A kémény is kezdetben sövényből készült. Mások deszkából építették olyan módon, hogy nyílását a mennyezet fölött, a padlástérben lapos kövel rakták körül.

A szőlőhegyi pincék fejlődése megerősíti a magyar ház fejlődésének általánosan elfogadott elméletét. Az ősi magyar ház egyetlen, mennyezet nélküli közep-tűzhelyes, ereszes helységből (a pincékénel a préházból) állott. A fejlődés folyamán a tűzhely az ajtóval szemben lévő sarokba került. A pince-préház fejlődése a továbbiakban azonos a lakóházéval. A tűzhely eleinte a föld padozata volt, és később egyre magasabbra emelkedett. Felette szikrafogó, később füstterelő mennyezet készült. Maga a helyiségi padlástalan maradt, s a szikrától megfosztott füst a tetőhéjalás résein át távozott a szabadba. A füstterelő fölé a fejlődés következtében szabad kémény került, eleinte vesszőfonásból, vagy deszkából s végül a deszka-füstterelőt boltozat s az ideiglenes kéményt falazott kémény váltotta fel. Az osztatlan helyiségekben főztek, fűtöttek, és szükség esetén háltak is. A belterjesebb szőlőgazdálkodásnál a pince mellé végső fejlődésben lakószoba is épült és a préház fölé mennyezet került.

A pince szerkezeti részei is a régi magyar ház szerkezetét őrizték meg. A helyszínen kitermelhető anyagokból — a fában gazdag területeken boronafalakkal — épül ma is a pince; tetőszéke az ősi sátor-tető építési módját őrzi ma is, melynél az élszaru ugyanannyi terhet hord, mint a többi, s a konty szarufái a talp- és taréjszelemenre nehezednek. A vaskeresztesi pincékben a kötőgerenda nélküli tetőszékek értékes példái láthatók, melyek a „paraszt-ácsok” fejlett műszaki érzékét igazolják, s az ősi magyar ház tetőszékének szerkezeti megoldását sejtetik. E préházakban a vasalás és szegőzés nélküli ősi ajtószervezetek is tanulmányozhatók, melyeket fa-szögök erősítenek össze, pánt helyett csapban forognak és vas zár helyett fazárral zárulnak. A kö- és téglafalu pincék vakolat és fehérre meszelték, a boronapincék

43. rajz. — Erdélyi kétistállós erkélyes szalmás csűr. Korond. (Udvarhelyi vm.) Szinte Gábor rajza. Népr. Ért. 1903. évf. 12. l.

vakolatlanok. Kontyos és a fejlődés folyamán csónkakontyos tető borul föléjük és valószínű, hogy külső megjelenésükben is az ősi magyar házat példázzák.⁷⁶

A régi gazdasági épületek tömege és részletformái általában meglepően jók. A formák és arányok szépsége és jósága a legegyszerűbb gazdasági épületekben is benne él akkor is, amikor semmiféle díszítő elem sem látható az épületen.

Ezeket az épületeket mindig gyakorlati okok hozták létre. Így pl. az Udvarhely megyei székely azért épít pajtákát a havasokon, hogy a nyári hirtelen viharok idején legyen menedékhelye a lábasjóságnak. De télen is felhasználja ezeket a pajtákát a székely: télire szénáját rakja a pajtákba s onnét fuvarozza le szánon oda, ahol az állatokat istállózza.

Az egyik legrégebb nagypajtát Perintben (Vas vm.) tanulmányozhatjuk.⁷⁷ A kapu erős szemöldökgerendáján az 1820-as évszám és az építettő nevének bevésést és vörösré színezett kezdőbetűi láthatók. A pajta a telek végén, hossz tengelyével az oldal-telekhatárra merőlegesen épült fel. Az épület erős kéményfa talpakon áll és középszemelennel is bíró ollószáru zsuppfedéses tetőszék borul rá. A középszemelem az ollószáron túlnyúló „kötőgerenda” tartja. A falak a talpa és a koszórúgerendába erősített karók közti, sárral vastagon betapasztott nyirfa sövényfonásból állanak. Nagy, kétszárnyú deszkakaput vezet a középső ú. n. cséplőpajtába, tőle jobbra van a „szüleség” pajtája, balra a gabonáé. A kapu mindkét oldalán van egy-egy „polyvakutó”. Szerkezeti szem-

pontból legértékesebb a pajtakapu fölött ernyőszerűen messze előre nyúló és dülő eresz, mely merészen lebeg a kapu felett. Az eresz keretváza a gyámszerűen előre-nyúló koszorura (talpszemelekre) támaszkodik, de résztvesz a munkában a taréjszelemen is, rajta függ a keret váza. Az összes gerenda alkatrészeket a zsupplecek tartják össze. Minden alkatrész faszeggel kapcsolódik egymáshoz és valamennyi együtt dolgozik. Úgy látszik, mintha az előre dőlt ereszt semmi sem tartaná. A fa-építő készség remekműve ez az eresz, mely az ősi sátor építésen nevelkedett és a hordozható, majd szétszedhető lakóház építésén át pallérozódott ily magas fokra. Teljesen ilyen a falu néhány régi előre dőlt faormú házának eresz szerkezete is, csak ott a deszkázás eltakarja a szerkezetet s így csupán a padlás felől látható.

A helyszínen kitermelt fából épültek fel a közégszerdahelyi, veleimi, pogányhegyi és cáki szőlőhegyi pincék. Sokszor leégtek és újjá épültek. Egyes pincék majd félezer éves multra tekintenek vissza; a cáki szőlőhegy egyik boronapincéjének falába 1558-as évszámot véstek bele az ősök. E pincék magukban hordják a ház ősi alakját. Csupa csónkakontyos (háttal lekonyult) nyeregterős épület, deszka- vagy sövényorommal, fehérre meszelt falakkal. A lágy körvonalú kis épületek szervesen beleépültek a tájba, körvonalukat az egyik végén lekonyított és a másikon csónkakontyos nyeregterős lágyítja el. Belsejüket a tűzhely ősi alakja teszi barátságossá. A nyitott tűzhely fölé nyitott kémény borul.

45. A szalafői emeletes kastél (emeletes kamra) a népi építőművészet remekműve.
242. A fehérre meszelt földszinti falak vakolatlan és meszeletlen boronafalú emeletet hordanak és az erkélyes emeletre két oldalán lekonyított nyeregterős borul, mely az egyik konty síkjában a földszintig leszalad. A földszinten a nyitott szín gazdagítja még a kastél tömegét. A parányi épületben a zárt és fehérre meszelt földszint melletti nyitott szín, az emeleti gyámos erkély s mellette a kis padlás változatos tömegképet biztosít a kastélnek. Valamikor Gőcssejben és Őrségben sok ilyenforma emeletes kastél volt (ma Őrségben csak egy van és Gőcssejben is csak egy-kettő akad még). A fennmaradt kastélok igazolják, hogy a magyar nép tud emeletes épületet is építeni és a tömegképzés itt még gazdagabb, mint a földszintes épületeknél, de igazolják azt is, hogy a magyar nép milyen jól használja a gyámat. Hasonló rendeltetésű emeletes épületeket a szomszédos Stájerországban is lehet látni, azonban ezek hevenyészett

héjalás gyékény, zsupp, nád, vagy fazsindely volt.⁸¹

A templom térbehelyezésénél az a gyakorlati elv érvényesült, hogy közterületen épüljön fel s az a szépséget elv, hogy kiemelkedjék környezetéből és a települést díszítse.

Nagy változatosságot mutatnak a harangtoronyok is. Téglából, kőből épültek és gyakran nehéz kősisakkal fedettek. Külső megjelenésükben hasonlóak a templomtoronyhoz s térbehelyezésükben ugyanazok az elvek érvényesülnek, mint a templomokénál.

Hasonló céllal épültek fel a haranglábak is, csak az építési anyaguk más. Ezek térbehelyezésével kevesebbet törődtek. Az egyszerűbb haranglábak általában az utcájára bővítésen, vagy az előkertben épültek fel, a díszesebbek már az utca egyetlen uralkodó elemeként szerepelnek. A haranglábak külső megjelenésükben változatos képet mutatnak. Általában karcsúak, a „szoknyás” haranglábak néha zömökek, máskor nyulánkak s — a legújabbakat kivéve — szép és arányos valamennyi. Különösen szépek a „szoknyás” haranglábak, melyeknél a felső kis sátorfedél szerencsésen egészíti ki az alsó lekontyolt tető nagyobb tömegét. A jó arányok magyarázata abban található meg, hogy a nép a fával nagyon jól tud bánni. Az ácsmesterséghez majdnem minden erdős vidéken lakó férfi ért s a mesterek meg éppen a véruken hordják a fával való bánás művészetét.⁸²

A harangláb legegyszerűbb alakja a kis sátorfedéllel fedett ágasfa. Ennek kimerevítéséből alakult ki a szoknyás harangláb, melynek kifejlődése lépésről-lépésre nyomon követhető. Az ágasfa helyett néha két, ducokkal kitámasztott, vagy négy andrás-keresztel kimerevített tartó oszlopra szerelték fel a harangot. A kis sisak nem védte meg a harangozót az esőtől s ezért a ducokat földig bedeszálták s csupán a harangozó részére hagytak nyílást a deszkafalon. A fejlettebb alaknál a harangozóhely fölé sátorfedőt építettek. Így állott elő a szoknyás harangláb.^{256.}

A haranglábak nyitott állványzással, vagy zárt boronaszerkezettel épülnek.

A templomok és haranglábak szerkezeti és formai kialakítása elérte a magas építőművészet eredményeit s ezért tájegységenként részletesen foglalkozunk velük.

I. Az erdélyi fatemplomok favázzal, sövényfonással épültek s a falakat sárral tapasztották és a templomtetőt zsindellyel

(fazsindellyel) fedték be. A fában gazdag területeken itt is a boronafalú templom-építés volt általános. A boronafalú templomot szükség esetén „karikákon” — görögökön — egyik helyről a másikra tolták el. A templombelsőit fehérre meszelték, a mennyezetet, a karzatot, padokat befestették és az üvegablakokat fakeretbe foglalták. Lényegében a fatemplom a boronaház szerkezeti és formai fejlődése. Egyszerű házalakú fatemplom még ma is van Erdélyben, amelynek hajóját sátorfedő fedi. A templom magva az íves tornácú sátorfedős boronaház, mely mellé szentély, ill. torony épül.⁸³

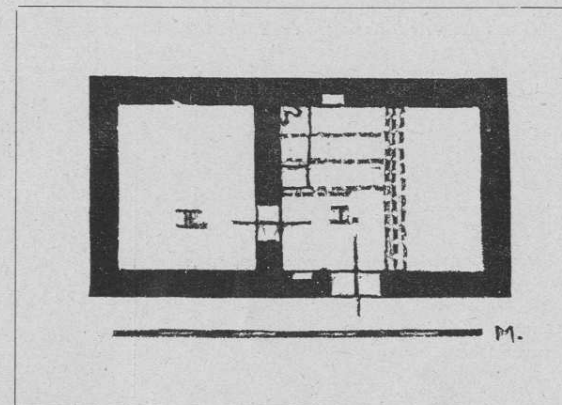
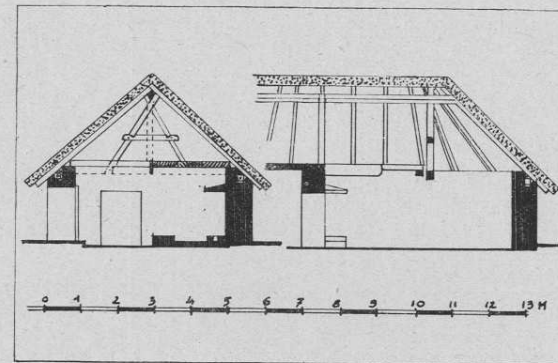
A nyugati templomépítő művészet hatása a gót és a reneszánsz ízléskorszak után Erdélyig alig ért el. A nép maga alakította ki a maga sajátos templom-építőművészetét, mely a magas művészet eredményeivel felér.

A templomok fehérre meszelt falai között erős hangsúlyt nyernek a festett mennyezetek, karzatok, szószékek és gazdag koronák. Hatalmas erővel nyilatkozik meg ez az ellentét a kőfalú templomoknál is.

Valamennyi érett templomalakításban építészeti öntudat nyilvánul meg. Építészeti értékei: a térképzés biztonsága, a határoló felületek feloldása, a külső tömegalakításban az egyensúly keresése, a belső és külső képzésben az ellentétek hangsúlyozása öntudatos magyar építőművészeti eredmények. Szinte érthetetlen, hogy minden különös építészeti iskola nélkül ilyen remekművek létre jöhettek. A nép molnárainak, népi építőmestereinek rendkívüli építőképességét bizonyítják a templomok. E mesterek építőképessége az ízlésváltozások alkalmával sem lankadt, sőt fokozódott. A molnárok a nyugati építőművészeti hatásokat magukban átforgatva új alakban iktatták be újabb építészeti alkotásaikba.

Az erdélyi népi építőművészet egyik legértékesebb alkotása a négy fiatornyos templomtorony. Már a százokos vártemplomainak tornyai is megtaláljuk a négy fiatornyot, azonban hiányzik a körüljáró tornácdeszka mellvédjének fűrészelte végződése és a tornyoknak az a meszeszerű elkarcsúsodása, ami az erdélyi harangtoronyokra annyira jellemző. A száz templom tornysisakjai merev gulák, melyeknek példái Nyugat-Európában bárhol fellelhetők. A román huszártornyok pedig csupán díszítő célzatú átvételei a magyar tornyoknak. Az erdélyi magyar tornyok mindezekkel szemben őrtornyok s együtt-

46. rajz. — Sághegyi szőlőhegyi pince. (Vas vm.) (Helyszíni felmérés alapján készült rajz.) Felül: kereszt- és hosszmetset. Alul: alaprajz. (I. présház, II. borospince.)

tal harangtoronyok is, minden gyakorlati céljuk mellett sajátosan gazdag formai kialakítással: a magyar szemléletnek megfelelően teljes gyakorlati és teljes művészi tartalommal.

E templomok a XVII. század második felében épültek fel. A XVII. század első fele Erdély aranykora volt. Bethlen Gábor és I. Rákóczi György igazi építőfejedelmek voltak, előbbi a pártázatos-reneszánsz ízlést honosította meg, utóbbi ezt az ízlést átalakította: megtöltötte erdélyi magyar szellemmel. II. Rákóczi György szerencsétlen lengyel hadjárat után a tatárok három esztendő alatt mindent elpusztítottak Erdélyben és a magyarság védelmi harcra rendezkedett be. Az aranykor kifejlesztette a nép építőképességét és megtöltötte a gót szellemű építészetet a reneszánsz szellem szépségével. Védelmi berendezkedéseiben is ez a szellem ve-

zette: nem tudott csak gyakorlatiasan építeni.⁸⁴

Az erdélyi magyar templom alaprajzi és formai kiállítása, külső-belső kiképzése teljesen magyar. Sajátosan magyar a tornya, mely vagy rendkívül széles körtorony, vagy a templomtól független harangláb. Felépítésében sajátosan magyar a színes famennyezet, a két oldalán lekontyolt nyeregtető. Rendeltetésében magyar a cinterem, a félköríves ablaknyílás és sehol a világban nem látható a karcsú toronysisaknak párja, mely a négy kis fiatornyával a legmélyebb magyar építőköltészet eredménye.

Az erdélyi magyar templom az erdélyi magyar házból fejlődött ki. Az Isten háza is ház, csak nagyobb a családi háznál s a díszes kapu helyett díszes toronyvégződése van. A házbelsőben a fehér falak között a bútorok festettek s a fehér fa-

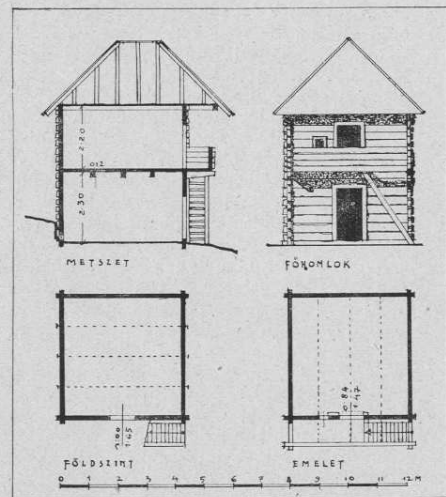
lakra faragott mestergerendás famennyezet borul a templom gazdagon festett rekeszes mennyezetének példájára. A háztető csúpos, két végén leköntött nyereg-tető, akár a templomnál.

Erdélynek mind a négy jellegzetes tájegysége kialakította sajátos harangtornyát. (Szilágyság, Kalotaszeg, Mezőség és a Székelyföld.)⁸⁴ A Szilágyságban tanulmányozhatjuk a legrégebbi toronyalakokat. Ezek közül a krasznarécsei (Pap Tamás 261. és Nagy Mihály műve 1754-ből) sajátos tömegszerkesztésével az öntudatos művészi kialakítás példája. Alacsony templom előtt áll a magas harangtorony, melynek alacsony „szoknyás” része a széles torony méreteit felfokozza. A szoknyás rész alig szélesebb a tornácnál, melynek nyitott folyosója rendkívül alacsony s a fiatornyok is parányiak a nagy sisak mellett. Tehát minden a torony nagyságát hangsúlyozza. Ugyanez az öntudatos szerkesztés nyilvánul meg a magyarkeceli⁵³ harangtorony karcsú, előkelő tömegkialakításában. Itt a toronysisak a föld felett alig két méterrel kezdődik el és szervesen összesen vele a szoknya. A sisak közepén a tornácsos folyosó csak gazdagítja, de meg nem szakítja a sisak lendületét (1755 körül épült). A kalotaszegi²⁶⁵ bánffyahunyadi templom karcsú, gótikus²⁶⁶ magva már 1483-ban fennállott, az alacsonyabb rész későbbi: 1705-ben épült. Ez²⁶⁸ utóbbi előtt áll a zömöktestű, 4 fiatornyos, 269 karcsúsíkos torony. A templomkülső hármas²⁷¹ tömegelosztása az egyensúlyozás klasszikus példája. A középső rész vízszintesen elnyújtott s a rövid, magas szentély rész a zömök toronytestet egyensúlyozza ki. Ha a toronytest karcsú lett volna, az egyensúly megbomlik. A páratlanul biztos egyensúly szerkesztés akár ösztönös, akár öntudatos eredmény, a magas művészet legnagyobb eredményeivel egyenlő értékű. A templombelsőben a magas szentélyrész és az alacsonyabb hajó szervesen kapcsolódik egymáshoz. A falakat lapos mennyezet fedi be, s a különböző magasságú mennyezetet csúcsíves diadalív köti össze. A táblás rekeszdisztésű mennyezet az átmenetnél függőlegesen tapad a diadalívhez és a magasabb mennyezethez s ezzel a különböző magasságú templombelső sajátosan, de szervesen kapcsolódik össze. A fehérre meszelt falak között a színes mennyezet, padok és karzatok, szószerk, korona és Űrasztala meleg hangulatot áraszt. A meszelt falak, színes bútorok és mennyezet közti ellentét hangsúlya érvényes itt is.

A karzat alatti áthidalást a karzat mellvédbe rejtett szellemes függesztojú tehermentesíti. Ez a függesztojú a népi építőmesterek fejlett szerkezetét Kolozsvári Asztalos Lőrincz János díszítette 1780-ban. A mennyezetrekeszeket Kolozsvári Asztalos Lőrincz János díszítette 1780-ban. A rekeszdiszkek gazdagok, változatosak: magyar reneszánsz ízlésűek, a szószerk feletti korona gazdag barokk pompát mutat. Nemes vonalazású a papiszerk is, melyet „D. Curator István csináltatott 1781-ben a tulajdon maga költségén.”

271. A körösfői templom külső és belső kikapcsolása teljesen egyenlő értéket mutat. A templomot bástyafal övezi körül. 272. s a kerítést csak a parányi cinterem- 273. kapu bontja meg, mely felfokozza a vele szemben álló torony méreteit. A templom- 274. hajó tetőgerince a négy fiatornyos, karcsú, 275. sisakos torony erkélyéig felnyúlik s így a torony és a templomtest közti átmenet zavartalan. A tömegék egyensúlya páratlanul biztos, sehol semmi tervezési tévedés. Ugyanez a biztonság érvényesül a templombelsőben is, ahol a fehérre meszelt falak között minden berendezési tárgy, mennyezet színes, s a gazdag színezés a bánffyahunyadi templom mesterétől, vagy annak valamelyik családtagjától származik (Asztalos M. Lőrincz festette 1764-ben). A szószerk festése későbbi (olaszteleki Solyom Ignác piktor festette 1835-ben).

262. A magyarbikali torony nagyvonalúságát az idezi elő, hogy a torony széles szoknyával kezdődik és — akár a szilágysági magyarkeceli torony — egyetlen roppant lendülettel folytatódik a sisakban. Ezt a lendületet a tornácsos körüljáró és a kis fiatornyok nem szakítják meg, mivel szervesen hozzátapadnak a sisak testéhez. A Mezőség legértékesebb és legrégebbi harangtoronyában, a mezőcsávasiban (1705?) a torony tömegszerkesztése nemes egyszerűséggel mutatkozik meg. A torony nyomott piramis, melynek csúcsát karcsú sisak hosszabbítja meg. Az erdélyi harangtoronyok tömegszerkesztésének titkát ez a torony tárja fel. A nyomott toronynak nem volt lendülete s e hiányt pótolta a sisak valószínűtlen elkarcsúsítása. Ez a karcsúsítás a fejlődésben öncélúvá váltott, s a sisaknak ez az öncélú karcsúsága jellemzi az erdélyi harangtoronyok sajátos alakját és lendületét. A székelyföldi magyarsárosi harang- 258. torony (Domokos György és Szabó Mihály műve 1699-ből) már ennek a szerkesztésnek a remekműve. A nyomott harangtorony itt is szélesen kezdődik, de a

47. rajz. — Gőcsei emeletes kastély. (Kamra.) Kustán-szeg—Parasza. (Zala vm.) (Helyszíni felmérés alapján készült rajz.)

hihetetlen karcsú sisakig megtörés nélkül egyenes vonalban szökken a magasba.

A Székelyföld egyik legtekintélyesebb építészeti kialakítása a sepsikálnoki (Há- 291. romszerk vm.) unitárius templombelső. A teljesen sima, fehérre meszelt falakat színes, lapos, rekeszes mennyezet fedi be. A karzattömlvéd is rekeszes és színes. A templombelső egyetlen hangsúlyozott függőleges tagolása a szószerk és a felette lévő korona, melyet a padok elé állított zászlók hangsúlyoznak ki. A zászlók bátor térbehelyezése feloldja a tér merevségét: e parányi díszítő elemek elhelyezése a téralakítás biztonságát jelenti.⁸⁵

A templommennyezetek és karzatok gazdag díszítése régi eredetű. A legrégebbi ismert templommennyezet a csikdelnei, 1613-ban készült. Huszka 14-féle rekeszt számolt itt össze, melyek között a magyar virágdiszkek a reneszánsz akantusszal és virágdiszkekkel váltakoznak. (A magyar virágdiszkek bokrátszerű elrendezésében a szekfü, a róza és a búzavirág.) A színezés: sötétbarna keretben világoskék alapon piros és zöld. A dályai templommennyezet (1630) a magyar virágok: a róza és tulipán díszlenek s ugyanezek láthatók a tarcsafalvi (1700) mennyezetén is. Utóbbi festőmestere Asztalos Mihály volt. A híres ékirásos enklai templommennyezet 25 különböző festésű

rekeszt talált Huszka. A maksai mennyezetet 1766-ban festették ugyancsak reneszánsz díszítéssel kék alapon, sok színnel. Az árvátfalvi templom karzatának mellvédrekeszeit 1859-ben festették teljesen magyar virágokkal (rozmaring koszorúban tulipán, szekfü, gyöngyvirág és róza).⁸⁶

Az erdélyi fatemplomok és harangtoronyok ismert mesterei kivétel nélkül magyarok voltak. A krónikákban az építőmesterek között 1330 óta egyetlen idegen nevű sem szerepel. A templomépítő molnárokat, ácsokat és faragókat megbecsülték. A magyarsárosi unitárius futorony építőmestereit: Domokos Györgyöt és Szabó Mihályt artifexnek, építőművészeknek nevezték a kortársak. Kalotaszeg és Székelyföld volt a fakitermelés és feldolgozás központja s ezeken a területeken épültek fel a legszebb erdélyi templomok és harangtoronyok. A molnárok: építőmesterek és művészek minden munkájukban a jószágra és szépségre törekedtek. Orbán Balázs szerint még a legkisebb patakon is díszes fedeles hidat építettek, ahol a nép esős időben tereferelni összegyűjt. A község ellátta molnárait munkával és a nép büszke volt építőmestereire, akik a népi építőművészetet öntudatosan a magas művészet legértékesebb eredményei közé emelték fel.

II. A palócföldi mályinkai (1785), szalonnai és zsiói fából épített haranglábat azonos szellem hozta létre. A különbség kizárólag a vízcsendesítő feletti toronysisakban van. A mályinkai sisak zömök, a szalonnai karcsú és a zsiói barokk hagymateteje van. Mind a háromra jellemző, hogy az alsó szoknyás rész alig szélesebb a felső nyitott két árkádos résznél s a torony hatása zömök.

Ugyanez a szellem alakította ki a 278. palócföldi kőből és téglából épített kicsiny 282. útmenti kápolnáit és harangtoronyait. Tömeghatásukban ezek is vaskosak és zömökek.

52. A gácsfalvi harangláb már a népi nagyvonalú toronyépítészeti példája. Mestere, Polonyi János molnár 1673-ban építette. Kár, hogy a toronysisak karcsú végződését egyik tatarozásnál megcsönkítették. A toronytest elé ugró körüljáró tornácot 4—4 íves nyílás díszíti. Az erdélyi harangtoronyoktól csupán annyiban különbözik, hogy a toronysisakról a négy fiatorny hiányzik. A torony nemes lendületét megzavarja a kissé széles körüljáró tornác és a megcsönkített sisak.⁸⁷

A borsódi sajóecsegi ref. templom

gyilkosfolyosós tornya is hasonlatos a székel templomokéhoz, csak a négy fiatorony hiányzik róla. A serkei templom is a székel alapot vette át, csak a toronysíkok helyett barokk hagymatető épült rá. A négy fiatorony itt is hiányzik.

A palócföld haranglábainak és fiatornyainak körüljáró tornácait (gyilkosfolyosóit) is (akár Erdélyben), a kényszer alakította ki. A várkapukat is ilyen tornácokkal látták el, ahová még az ágyukat is felvontatták, ha a szükség úgy kívánta. Az árkádokat a népi faépítész a reneszánsz köépítészettől kölcsönözhatta. Itt is jellemző magyar sajátosság az árkádok páros száma.

A gömörmezei szentsimoni templom rekeszes (kazettás) mennyezetén a legszébb díszítőelem a súlyos tányér rózsája, melyet aprólékos díszítés vesz körül. A rekeszek díszítése rendkívül változatos. A mértani díszek a hullámos reneszánsz díszítményekkel, az aprólékosak a nagyvonalú díszekkel váltakoznak bennük. A noszvai templom mennyezetdíszei sajátosan magyar érzésből fakadtak. Ez már igazi magyar reneszánsz díszítés, magyar virágokkal (tulipán, rózsák, árvácska). A virágdíszek vagy a középső törzsből nőnek ki, vagy egy tengely körül kanyarognak.⁸⁸

A nógrádmegyei szentpéteri templom mennyezet rekeszeinek díszítésében az alap a hullámvonal. Virágdíszei: a tulipán (néha rozsmaring levélén) és a rózsák. Mestere néha angyalfejjel ábrázolja a tulipánt, és gyakran összekapcsolja a madáralakot a virággal, máskor meg képzeleti virágokkal szórja tele a rekeszeket. A mennyezetfestés 1607-ben készült. A 47 rekesz díszítése mind más és más. Az egész mennyezetet könnyed biztonság és ötletesség aranyozza be.⁸⁹

A medgyaszói templomrekesz díszítései már erősen olaszosak, de a magyar virágok itt is feltűnnek.

Az almágyi templom mennyezetén a biztosan rajzolt díszítmények és a naiv alakos ábrák egymást váltják. A rudóbányai templomban már egyformán biztos volt a mester a díszítmények és az alakok ábrázolásában.

A magyar szellem messzeható erejét bizonyítja, hogy Magyarország legészakibb megyéjében is ez a szellem ihlette meg az egyik szláv szellemű boronatemplom mennyezetének festőjét. A mennyezet 80 rekeszt rózsák ékesítik, székfü, körte és szőlő díszítésekkel és valamennyi rekesz festése más és más. A templom-

mennyezet festésének magyar jellege el nem vitatható.⁹⁰

A görögkeleti (orosz, kisorosz) szellem is jelentkezett a palóc területen (Radistján. Heves vm.), azonban vonzó ereje nem volt a palóc nép építészetére.⁹¹

A palócföld népi eredetű haranglábai, harangtornyai, kápolnái és templomai az ősi magyar szellemet sugározzák. A középkorban — különösen a gót izléskorszakban — épült templomok fehérre festett falaira gazdagon színezett, rekeszes mennyezet borul, melynek rekeszeiben a nép asztalosmesterei a reneszánsz izlés magyar virágait hintették szét. A rekeszek festményeinek jellege nem annyira határozott és nem annyira egységes, mint az erdélyieké, a templombútorok, padok, papiszék és szószék mérsékelt gazdag díszítése sem mutat az erdélyihez hasonló kimagasló példákat, de mindig az ősi magyar díszítő izlést példázzák.

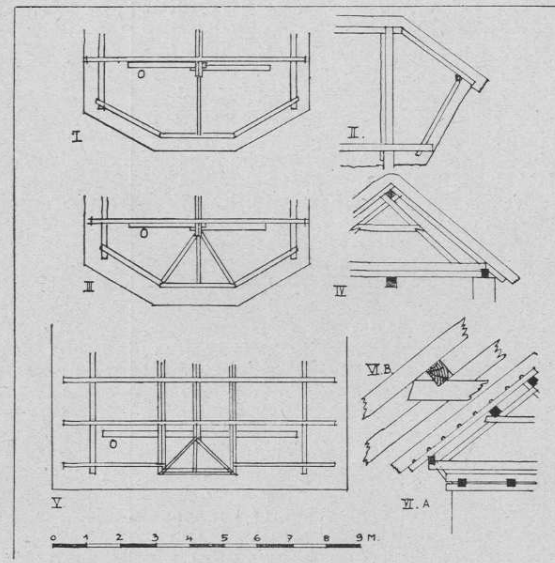
III. és IV. Dunántúl. A belső berendezés a legegyszerűbb templomokban is díszes volt. Az egykori feljegyzések szerint a hetési fatemplom (1770-ben épült) „jeles izléssel, gyönyörű festéssel épített remekmű volt, szép képiárokkaival, gyertyatartókkal, csillárral.”⁹² A méretek néha egészen kicsinyek voltak. 3 öl × 8 öles alapterületről (5,7 × 15,20 m) is szól a régi írárok.

A fogyó erdő és a nyugati hatás elpusztította a fatemplomokat. A vasmezei nemescsói, a göcseji zalacsébi, kústánszegi és barabásszegi, a somogyi zelicségi, szennai és kadarkuti, a szigetvidéki nemeskei templom, s a haranglábak részben fennmaradt, részben leírásból ismert alaprajza, szerkezeti megoldása s végül belső és külső kiképzése az erdélyi templomépítészettel felérő népi építőművészetéről beszél.

Valamennyi harangláb magva a ket-
60. tős oszlopon álló sátor-tető, mely a harang-
70. got takarja. E két oszlop kimerevítéséből és a harangzóhely lefedéséből alakultak ki a különböző alakú haranglábak, melyeknek legfejlettebb dunántúli alakja a
258. „szoknyás” harangláb. A seregélyházi
260. harangláb az utcajárdán áll, körülötte régi csonkakontyos, fehérhomlokú házak sorakoznak. A deszkaszindelyes, alacsony szoknyás harangláb szerkezetét alul nem takarja semmi, de ez a csupaszág nem hat zavaróan. A jóarányú harangláb szer-
254. vesen belenőtt az utcaképbé.

A ramócsai harangláb páros oszlopait andráskeresztek merevítik ki. A torony-
szerű haranglábát sajátos nyolcszögű sisak

48. rajz. — A dunántúli ereszt fejlődése. (Vázlatos rajzok.) I. Velem 63. sz. (Vas vm.) Kispajta eresztének alaprajza. II. Ugyanennek hosszmetéze. III. Velem (Vas vm.) Almágyi keresztmetéze. IV. Ugyanennek keresztmetéze. V. Pogány szőlőhegy. (Vas vm.) Pince ereszt alaprajza. VI. A. ugyanennek keresztmetéze. VI. B. ugyanennek részletrajza.

fed. Egyszerűbb a kerkáskápolnai harang-
255. láb: a harang lengési irányában ducok merevítik ki. A nagycsomótei tázszindelyes
256. harangláb már szoknyás: széles tető védi a harangzót. E harangláb szoknya feletti része aránytalanul hosszú. A harangláb legegyszerűbb alakja a sátor-tetővel fedett ágasfa, melynek szép példája a szigetvidéki (Somogy vm.) gyöngyfai faharangláb.
264. Alsó része teljesen szerkezeti: nincs semmi díszítés rajta. Szép járomvégződése az egy helyre csoportosított díszítés példája. Változatos faragásával, jó arányaival és kúpos, fazsindelyes sisakjával hasonlatos a református templomok szószékének koronájához. A jó szerkezet: az erős járomvégződés és a szép és gazdag forma találkozása hozta létre ezt a kis remekművet. Hasonló hozzá, csak egyszerűbb a vasmezei szomoróci harangláb járom-
279. végződése. A velemi harangláb már a harangtoronyok hatását mutatja.
277.

A legkisebb r. kat. fatemplom, amelyről pontosabb írásos feljegyzések és rajzok is vannak, a göcseji zalacsébi templom volt. Rómer Flóris 1863-ban látta még és 1871-ben írta le az Archaeológiai Értesítőben. A kis templom hossza 7,56 m (4 öl), a szentéllyel együtt 10,40 m (5,5 öl), szélessége 5,67 m (3 öl), magassága 3,80 m (2 öl) volt és szentélye sokszögű záródást kapott. Tölgyfából épült, boronafalakkal,

fecskefarkú lapolással. A rajz és leírás hézagoss és pontatlan, az ablakok rajzából arra lehet következtetni, hogy volt egy kis karzata is. A bejárat felett gótikus faragású gyámok hordták az előugró tetőt. A gyámokat a legfelső két hosszanti borona meghosszabbítása képezte. Így a templom előtt fedett, oldalt és elől nyitott fakorlással körülkerített tornác volt. Itt állhatott esőtől védett a prédikálószek is, melyet nyilván csak jó időben és nagyobb ünnepeken használtak, amikor a hívek a templomban nem fértek el. A tölgygerendákat — a boronafalat — kívül meggyalulták, belül valószínűleg meszelték. A sokszögű szentélyben szárnasoltár lehetett. A kis templomot szalmatető koronázta. Haranglábja a templomtól távol, a faluban állott.

A kústánszegi templom 1803-ban épült, két oldalán két-két, végein egy-egy ablakkal. Itt is két cinterium van, mindkét végén egy-egy. Három karzata van, az úrasztalával szemben is van egy, üléspadokkal. A karzatokra egyeneskarú falépcsőkön járnak fel. A mennyezet bolthajtásos. A szószék egyeneskarú falépcső vezet. A padokat és a szószéket később hamuszínűre mázolták.

286. A nemescsói templom 1784-ben épült,
287. elődje tapasztott sövényfonásos templom
288. volt, mely egy 1699. évi és egy későbbi,

ma is meglévő okmány szerint hosszú 289. időn át dűledező állapotban volt. Falairól a vakolat lehullott, a részeken ki lehetett látni a szabadba s a sövényfalakon át befújt a szél a templomba. Újjá akarták építeni, de a királyi engedély késett s végre II. József türelmi rendelete megengedte az újraépítést. Az új templom téglafalakkal épült, de hagyományos szellemben, famennyezettel, fakarzatokkal, enyhén színezett famellvédekkel és szószékekkel. Az új templom tehát átvett minden formát, ami a fatemplom belsőből átvehető volt s megőrizte a régi templombelső szépségét is.

A templom téglapadlója, pácolt keményfa padsora, egyszerű karzatlépcsője, fából épített karzatának faragott tartóoszlopai, barna famennyezete a fehérre meszelt falak között meleg hangulatot árasztanak. A hangulatos belsőben a karcsú, erősen tagolt oltár s felette a szószek az egy helyre csoportosított díszítés példája: csupán itt találunk festett díszeket. A szószek klasszikus barokk részletképzésű koronája alatti mellvédre a vidéki mester az evangélisták alakjait festette s a képeket levélfüzérrel övezte. Az oltár korlátja mintásan fűrészelt deszkarács, fehér mázálással. A keresztelőkutat vörösréz tető borítja. Még a szék is régi, faragott támlája a népi barokk ízlést dicséri.

A zselicségi szennai templom 1785-ben épült. A belsőt Nagy Pál Balázs asztalos²⁹² mester 1787-ben fejezte be. Egyeneskarú²⁹³ lépcsők vezetnek a fából épült karzatokra²⁹⁴ és szószékekre. A mennyezet is fából épült.²⁹⁵ Minden faalkatrész díszesen festett. Külö-²⁹⁶ nösen gazdag a karzat mellvédjének ket-²⁹⁷ tős, faragott, festett, reneszánsz jellegű²⁹⁸ díszítése. A templombelső már nem tel-²⁹⁹ jesen a régi, időközben megújították, a festett mennyezet rekeszeket átmázolták, de a karzattoll mellvéd díszítése még a régi és megmutatja, milyen gazdag lehetett a templommennyezet rekeszeinek festése. A díszítő elemek reneszánsz-izűek, a díszes koronán hangsúlyozottan magyar vonásokkal. Majdnem mindenütt leegyszerűsített virágdíszek láthatók, mértani elem alig akad. Állat (madaras) alak csak két kis táblán s a halalak csak egy padlón szerepel. A festett mezők szegélydeszkái kékszínűek, a mezők alapja fehér, a karzattoll mellvéd oszlopocskák fehérek és pirosak, a szegélydeszkák kék alapszínét piros és fehér pettyek tarkítják.

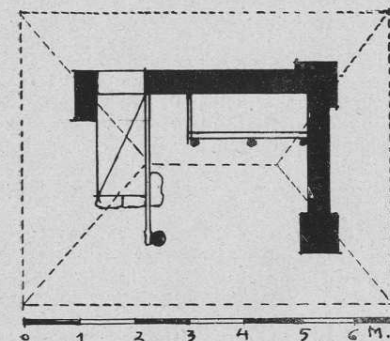
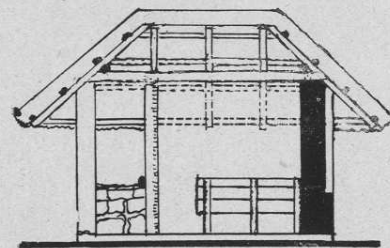
A zselicségi kadarkuti templom szépségéről csak a fennmaradt fényképek beszélnek. Körülbelül egy időben épült a

szennaival, de az 1910-es években lebontották. Mennyezete szintén fából épült rekeszes beosztással, színes barokk-izű festéssel. A mennyezet festése hasonló volt a szennai templom karzat alatti mennyezetéhez. Hasonló templomot bontottak le a szomszédos Hedrahelyen és Kutason is. A fennmaradt fényképek alapján a kadarkuti templom alaprajza a szokásos ref. templom alaprajza lehetett, hosszúka négyzet, két rövid oldalán bejárat, az egyik hosszanti fal közepén egyeneskarú lépcsőjű szószékekkel, előtte úrasztallal, a templom három másik oldalán körülfutó karzattal. A karzat fűrészelt, díszesen festett deszkázattal. A mellvéd fala egyszerűbb volt a szennainál. A templom belső falai meszelték voltak itt is.³⁰³

A köépitészetben is hasonló eredményeket ért el a dunántúli falvak magyarsága. A nép építőmestereinek jó arányérzékére, tömeg- és részletképzésére jellemző a nárai temető fatornyú kápolnája. Nyeregűtetős, kicsi épület ez, két oldalán oromfallal. Egyik homlokfalán nyílik a bejáratú ajtó, a felette lévő háromszögű oromfalat csak a padlásszellőző ablak díszíti. Felette ül a hagymatetős, faszindelyes huszártorony, melynek előképe a jáki templom keresztűl kápolnájának tornya lehetett.

A perenyei Szent János-kápolna még²⁸⁰ őrzí az ősi magot: a toronyhoz orommal csatlakozó nyeregűtetőt. A torony barokk főpárkányán egyenes vonalzású sisak ül. A vakolatkeretek sem adnak mély árnyékokat, de a szép vonalozású bádog előtető, mely egy homlokzati freskót véd, már feloldja a kápolna homlokzatát és tisztá barokk gazdagságot ad annak. De ez a gazdagság is mennyire mérsékelt! Erdemes megfigyelni, mily pontosan követi az előtető feloldott vonalvezetése a háromszögű orom merev vonalát s mennyire belesimul a homlokzatba.

Gazdag képzelőerő jellemzi az őri-²⁴⁹ szeptéteri templomot, mely a Templom-²⁵⁰ szer mellett temetődombon épült fel. Nagyon karcsú tornyához a hajó nyeregűtetője itt is oromfallal csatlakozik, de itt a homlokzatképzésbe bekapcsolódik a hajó két homlokfal részlete is. A megújított torony koronázó része megtartotta ősi román stílusát: minden oldalán egy-egy ikerablak van. A toronytesten ezen kívül nincsen semmiféle nyílás. A csupasz hajófalat és ormot összefoglalják az íves vakolatmélyedések s mivel ezen az oldalon a terep lejt, a homlokfal egyik oldalát egyenes vezetésű támfal merevít ki. Minden

49. rajz. — Matyóföldi nyári lószni, Szentistván 678. sz. (Borsód vm.)

vonalvezetés felfelé törekszik, ami a tornyot még karcsúbbá teszi. Tengely nélküli tömegképzés ez, amit az egyoldali támfal hoz létre. A másik oldalon a kórusba vezető nyitott, fedett lépcső még jobban kihangsúlyozza a tengely nélküliséget.

Az ősi rumi plébániatemplom hajója²⁵² alacsony s így a tornya is alacsonyabb. A torony lábainál lévő bejáratú kapu emberi léptékű s az aránylag kicsiny magasságú ajtó felfokozza a torony méreteit. A toronynak csupán a sisak alatt vannak ablakai. Egyébként a nagy tagolatlan falfelületen csak egy hosszú, lőrészzerű nyílás van. Az összes nyílás keret nélküli, sehol semmiféle díszítés. A toronysisak is egyszerű, tetején a karcsú, arányos keresztrel. Szerencsésen egészíti ki a homlokzatképzést a toronyhoz két oldalt csatlakozó bástyaszerű köfal, mely a függőleges tömeget vízszintes irányban egyensúlyozza ki. Bölcs mérséklétről beszél ez a templom. Sehol egy felesleges részlet, pedig az épület mai külső megjelenése újabbskori megújítás eredménye.

A templom-külsők és belsők még a²⁵⁸ nemesnépi, a pankaszi és a gyöngyfai ha-²⁶⁰ ranglábak igazolják, hogy a dunántúli ör-²⁶⁴

ségi, göcseji és ormánysági nép a faépítésben elérte az erdélyi magyarság faépítészeti eredményeit.

V. A magyar népi templomépítészetnek az Alföld területén ma már csak az Alföld peremén és a Partiumban találjuk határozott példáit. A Partium, Erdély függeléke, az Alföldnek is része. Függő helyzetében természetesen Erdélytől kapott építőművészeti ösztönzést, de ezt át is adta az Alföldnek. Nagy kár, hogy a török dúlások és a török megszállás elpusztította a magyarság templomait. A leégett templomok helyén nem engedtek a törökök új templomokat építeni, csak haranglábakat. Ha valamelyik templom, vagy templomtorony megrosskadt, csak javítását, ill. megerősítését engedték meg. Vigyáztak arra is, hogy a haranglábak ne legyenek magasabbak a régiéknél, hogy a magyar nép fel ne használhassa ellenük harcászati célokra.

Az építési anyaguk sem volt olyan szerencsés, mint az erdős Erdélyben, a Felvidéken, vagy a Dunántúlon: kezdetben a nád és a favázás patics fal és később a vályog s csak nagyobb településekben, jobb módú községekben épülhetett fel a templom fából, vagy kőből. Az építéshez szükséges faanyagot a Felső Tisza vidékéről úsztatták le a Tiszán, vagy az Alföld peremén lévő erdőkből vágták ki.

A török világ után a megrosskadt strázsatornyok újra épültek a nagyobb településekben. Ezekben éjjel-nappal vigyáztak az örök a települések házaira és az egykori feljegyzések valószínűsítik, hogy ezek is tornács, vigyázófolyosós fatornyok voltak.²⁸⁴

A templomok elpusztultak, csak néhány faharangláb és az Alföld peremén néhány harangtorony hirdeti az alföldi magyar nép fejlett templomépítő készségét.

A legrégibb emlék a nyírbátori harangláb (1640 körül épült). A templom törzs széles, zömök, a szoknya majdnem a földig ér le és a széles toronytestet alacsony tornác öleli körül, melyre a tető mélyen ráborul. A négy fiatornyos, széles tető nirtelen karcsú sisakban fejeződik be. A jóval későbbi (1757—1767) beregmegyei tiszaháti, tákosi és tivadari haranglábak ugyanezt a tömegképzést mutatják, csak a négy fiatorny hiányzik róluk és a tornács körüljáró nem ül a toronytest ele.

A sárközi (Szatmár megye) és lónyai²⁸⁵ (Tiszahát) haranglábak már karcsúak, pedig az előbbiekkal közel egyidőben épültek (1757—1781). A sárközi torony biztos

vonalvezetése, nagy egyszerűsége jelentős építőművészeti eredmény. Nincs kiülő tornáca, a toronytestet a szoknya felett csupán a nyitott tornác szakítja meg s a széles vízcsendesítőn túl biztonságon szökken magasba a toronysisak. Ugyanezzel a biztonsággal épült fel a karcsú lónyai négy fiatornyos harangláb is, amelynél a körüljáró folyosó a toronytest elé ül. Ez az ég felé törés jellemzi a micskei templom tor-²⁸³nyát. A karcsú toronytestet a keskeny, lőrészterű ablak alig szakítja meg. A gótikus templomkülső mellett a toronysisak a toronytest elé ülő tornácával és a négy fiatorny a gót építészlelem népi kikristályosodása.

A tornyokhoz tartozó fatemplomok alaprajzai hasonlatosak a kőtemplomokéhoz. Még a protestáns templomoknál is megmarad a sokszögű záródó szentély és a diadalív. A cintermek tornya követi a toronysisak vonalazását. A templombelső az erdélyi hatást tükrözik. Mennyezetüket, karzatjaikat, szószékeiket és padjaikat ékes, festett virágdísz színesíti s a fehér falak között a színes bútorok fokozott hangsúllyal jelennek meg.

A történelmi építőízlés hatása keleti szomszédainknál, a görögkeleti szerbeknél, románoknál és kisoroszkoknál (rutének-nél) csak a templomépítészetben jelentkezik, tehát nem szállott alá a néphez.

B E F E I E Z É S

Minden egészséges népben benne él a szépség utáni vágy és minden nép kitermelő névtelen tehetségeit, akik ennek a vágnak formát és tartalmat adnak. Hiszem, hogy a magyar nép lelkébe az ősi időkben a keleti nap ragyogása égette bele a szépség szeretetét és hiszem azt is, hogy a magyarság mindig kitermelte a maga népi lángelméit, akik a gyakorlati formákat széppé érelték.

A magyar nép minden művészi megnyilatkozásában igazolta képzelőereje bőségét és mélységét. Természetes, hogy faluépítészetében is a szépséget kereste. A népi kőművesek, molnárok, faragók, asztalosok és ácsok alakították ki a falusi templom, ház, udvar, utca és település mai alakját. A magyar nép minden építőművészi eredményét magára hagyatva érte el.

Nemzedékek sora kísérletezett az anyagokkal, szerkezetekkel és a formákkal. Évezredek törvények (ösztönök, hagyományok) őrizték és fejlesztették az ősi építőművészetet. Az idegen ízlés-áramlatokat

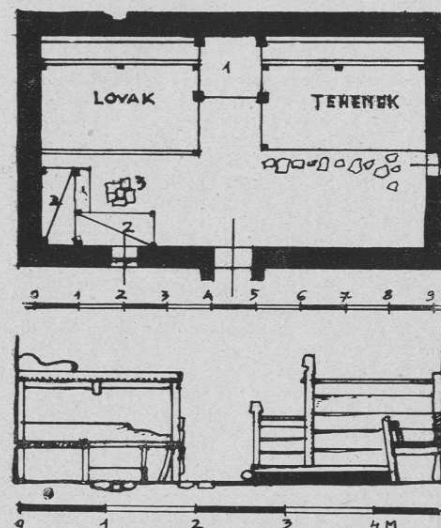
Ezzel szemben a különböző korok építőízlésének alakí díszei és viráglemelei Magyarországon egész Csikorszáig eljutottak és a magyar nép építőművészetébe beleplántálódtak.⁶⁷

A magyar festőmesterek az olasz reneszánsz ízléskorszak színeit és formáit, a magyar mezők és kertek virágait alakították át sajátosan magyar díszítő eszközé, mely a rekeszes mennyezeten, hímes íratos oszlopokon és mestergerendákon, ajtókon és ajtókereteken, kandeliónon, kályhákban jelentkezett és együttesen a magyar pompát jelentette. Ez a gazdag színpompa már a XII. századi esztergomi márványkarosszék gazdag színes, alakos és növényi, mértani-mintás berakások díszítésében megnyilvánult, de a reneszánsz korban lett általános. Erdélyben, a Felvidéken és Dunántúlon ma is élnek a Szombatfalvi, Gyalui, Pataki, Miskolci Asztalos Jánosok, Andrások, Imrék és Váti Nagy Jánosok mestermunkái.

Rámutattam, hogy Erdélyt, a Palóc-földet, Dunántúlt és az Alföld peremvidékét, a Partiumot egységes szellem vezette a templomépítésben. Ez a területet körülölelte az Alföldet, melynek templomait a török dúlások elpusztították. Egészen bizonyos, hogy az elpusztult templomokat is ugyanez a szellem: a magyar nép ősi építőművészi ösztöne alkotta meg.

már a magas művészet is megszürt és — néha erőteljesebben, más korokban vérszegényebben — hozzájuk adta magyarrá formáló erejét. A nép a felülről jött hatásokat a maga ízlésének megfelelően teljesen átalkította. Az évszázados fejlődés kész eredményeket mutat, melyekben benne van a magyar népi s végső fokon az egyetemes magyar építő-ízlés minden értéke. E művészi eredmények titka az lehet, hogy a nép erős valóságérzése és ösztönös, néha tudatos szép akarása egyensúlyban van: egyik sem uralkodik a másik felett. Ez az egyensúly hozta létre a sajátos magyar képzőművészeti eredményeket; ez a művészet él ma is és folyamatossága évszázadokon át kimutatható.

Minden nagy magyar néprajzi tájegység népe (Erdély, Palóc-föld, Dunántúl, Alföld) kiérlelte a maga sajátos építőművészetét a ház és a templom építésében. Ez az építészet közös alaplól indult ki, és csupán annyi különbség van közöttük, mint amennyi a különbség az egyes tájegységek népei: a

50. rajz. — Matyó tüzelősz. Mezőkövesd, Kócian-u. 30. (Borsód vm.) (Helyszíni felmérés alapján készült rajz.) Az ől kb. 100 éves. 1. takarmánytartó, 2. díkó (ágy), 3. tüzelő, 4. pad.

székelyek, palócok, őrségiek és a kúnok között.

E tájegységek népi építésze az ért fejlődött ily magas művészi fokra, mivel a bennük élő magyar törzsek megőrizték hagyományait.

A nép építőművészetének néhány elemét: a kötőnácot, a kaput, a cserépkályhát és bútorait nagyrészt felülről — a nemességtől — vette át. Azért vette át, mert igényelte, de amit átvett, azt át is alakította a maga hagyományainak és igényeinek megfelelően és a nemességgel ellentétben meg is őrizte a mai napig. A korok ízlésáramlataiból kevés maradt meg művészi munkásságában. Sajátosan előkelő életszemléletéből következik, hogy szereti a szépséget és ezért hajlandó erején felül is áldozatot hozni. Ennek az áldozatos pompaszeretetének vannak kimagasló közösségi jegyei: templomai és harangtornyai s egyéni jegyei: kapui, tornácai, oromdíszítései, melyek végső fokon közösségi díszekké, a faluszépítés eszközeivé váltottak. Egyéni jegyeivel: kályháival, bútoraival és edényeivel pedig otthonát széptíti.

Munkámban nagyrészt a magam gyűjtötte anyagot használtam fel. Megnehezítette az összefoglalást, hogy a vidéken élő néprajzosnak háborús időben nem áll rendelkezésére a külföldi szakirodalom. Nehe-

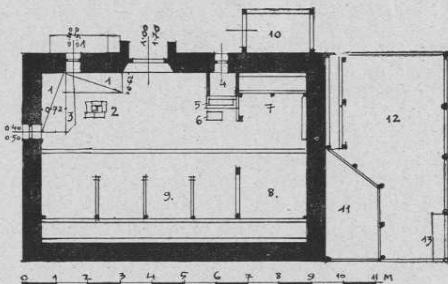
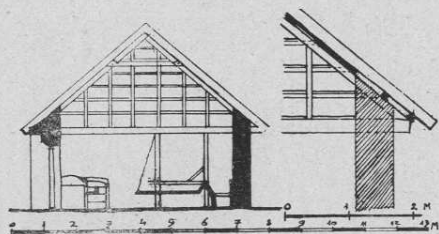
zítette az is, hogy a magyar szakirodalomban is nagyok a hiányok. Vannak tájegységek, amelyeket senki sem kutatott és dolgozott még fel. Mégis felbátorított, hogy az eddigi néprajzi összefoglalások is hézagossággal történtek. A kutató és feldolgozó munkát tehát folytatni kell a háború után mindaddig, amíg üres folt akad a magyar kutatás néprajzi térképén.

A háború pusztítása rendkívüli nehézségeket gördít a magyar tárgyi néprajzi kutató munkája elé. A romok eltakarítása után menteni kell, ami még menthető: fel kell kutatni és mérni a faluépítészet múltjának megmaradt emlékeit egy újabb és teljesebb összefoglalás számára.

A rendelkezésre álló hézagossá és hiányos anyag ellenére igazolni kívántam, hogy a magyar nép művészi ösztönének jegyei minden sajátosan magyar műalkotásban, tehát a magas építőművészeti alkotásokban és a nép építőművészetében is benne vannak. Ezek a sajátos jegyek együttesen jelentik a magyar építő ízlést, tehát azt az építészeti kialakítást, amely a magyar nép műalkotásait minden körülöttünk élő nép építőművészetétől megkülönböztetik. Természetes, hogy ezeket az ízlésjegyeket a magyar nép sajátos lelki berendezése alakította ki. Erre a lelki berendezésre jellemző, hogy a magyar nép erős valóságérzése és képzelőereje egyensúlyban van. Ennek következménye, hogy épületeiben a gyakorlati elemek gyakran érzelmileg elemekké: szépséggé válnak. A díszítés a szerkezetből sugárzik ki, nem rárakott, hanem kibontott.

A) A magyar lélek teljessége: józan gyakorlatiassága és dús képzelőereje öshazai örökség lehet. Az ugor lélek gyakorlatiassága találkozhatott a török lélek képzelőerejével. Az a meggyőződés, hogy minden népet a lélek e kettősége teszi igazán naggyá, s ennek eredője művészi megnyilatkozása.

I. Település. A magyar nép a településeit józan mérlegeléssel alakítja ki. A sik 3. terepek kereses településeiben a falumagot: 4. a lakóházakat az ólaskertek veszik körül. 57. A dombvidékeken a szalagtelkes települések és a gyepekukukban (irtásokban) a 61. szerte település az általános. Mind a három települési alakot tehát gyakorlati okok hozták létre. A kereses település idegen lett volna a dombvidéken, a szerte település sem felelt volna meg az Alföldön. A településeket tehát a táji erők alakították ki, mégis mindhárom települési alak fokozza a tájkép szépségét. Az Alföld kereses, vagy tanyás 55. települései olyanok, mint a sivatagokban az oázisok: az egyhangú alföldi tájképből a

51. rajz. — Matyó tüzelősl. Mezökövesd, Mátyás kir. utca 121. sz. (Borsód vm.) (Helyszíni felmérés alapján készült rajz.) 1. díkő, 2. tüzelő, 3. pad, 4. pelyvákád, 5. zabos láda, 6. fejszék, 7. borjú állások, 8. marha állások, 9. ló állások, 10. takarmányszoba, 11. disznó-
ketrec, 12. nyári istálló, 13. pad.

tájképi szépségben gazdag kertes település kirágyog. A dombvidéki szalagtelkes és az irtványok szerez települései pedig a dombvidék tájképi szépségét fokozzák fel.

II. Ház. Az erdélyi csúpos tető azért 62. oly meredek, hogy az esővizet gyorsan le-63. vezesse. A meredek tető kontyjai az épület tömegét megszépítik. A matyó ház üstöke 90. az alatta meghúzódó díköt védi, ugyanak-91. kor eltakarja az ágasfát és a merev ház-tető körvonalát ellágyítja.

III. Tornác. A tornác fedett összekötő 109. folyosó, nyári napozó, munkahely és a 155. gyermekek játszóhelye. ugyanakkor a házat a természettel kapcsolja össze, egyúttal a ház legszebb díszé, néha királyi ékszeré.

IV. Orom. A palóc, dunántúli és alföl-162. di ház oromfalának csillagdíszé, zsalus ab-169. laka, deszkaormának fűrészelt díszéi a padlást szellőztetik, ugyanakkor az ormot is díszítik.

V. Részletek. A kemencék, szemeskály-39. hák kialakítása teljesen szerkezeti, ezzel 207. szemben tömegük, formai kialakításuk mű-209. vészi szépségű. 211.

VI. Gazdasági épület. Az emeletes ház 8. és kastél (kamra) erkélye hidegen mér-45. legelt szerkezet, a gyám tökéletes kihasznál-47.

nálása, ugyanakkor arányos tömegével és részleteivel a ház ékszeré.

VII. Templom. Az erdélyi erkélyes templom harangtornyát az önvédelmi há-53. ború óratornyá alakította át. Ennek elle-261. nére a négy fiatornyos, gyilkosfolyosós 271. templomtorony művészi tartalommal teljes: 263. építő költségzetté változott. A templom víz-267. szintes mennyezetét a fában való bőség 270. alakította ki. Az egyszerű szerkezetet a 276. mennyezet színezése mesészerű szépséggé 291. alakította át.

B) A magyar nép ellentétes lelkisége építészeti alkotásaiban is megnyilvánul.

I—II. A települések apró házai közül 66. a templom hangsúlyozottan kiemelkedik. 103. Az óriási talpgerenda alacsony kis háza! 98. hordoz. A kis háznak nagy, előrebukó 163. üstöke van. A nagy sima falfelületen az ablakok kicsinyek.

III. A vályogból épített, pór men-125. zettel fedett, földpadlós ház előtt fejedelmi 161. szépségű tornácok épülnek. A tornác fara-133. gött, vékony faoszlopain nehéz konty ül. 162.

IV. Az egyszerű, tagolatlan, fehér fal 163. felett az oromdeszkázat gazdagon faragott és színezett. A nehéz konty alatti faorom 165. faragásai aprólékosak és játékosan könnyedek.

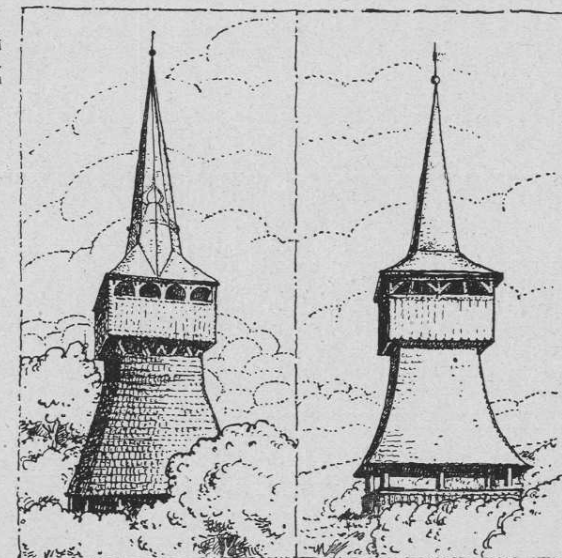
V. A szobákban a fehér falak között 201. a bútorok, a szemes kályha, vagy cserepes 35. gazdagon színesek.

VI. Az egyszerű székely ház előtt 246. uralkodóhoz méltó kapu áll.

VII. A templomtorony nehéz testét 272. hihetetlenül karcsú toronysisak emeli az 265. ég felé. Az erdélyi templomtorony teste 271. egyszerű, sima tömb, nyílások alig szakítják meg. Ezzel szemben a toronyfej rendkívül gazdag: kiülő körüljárója és négy fiatornyos sisakja van. A templombelsőben a 270. tagolatlan fehér falakra gazdagon színes 267. mennyezet borul. Vagy: a fehér falak között 268. a padok, szószékek virágos festéssel díszesek.

C) Egy helyre gyűjti a nép épületei díszítéseit: sok sima falfelületet hagy, s ezzel a díszített felület fokozott hangsúlyt nyer. A magyar alföldek tanyás és kertés településeiben a lakóépületeket a kertés veszi körül. E két település ősi alakja az Alföld egy helyre csoportosított díszé volt. A településben a templomra, a ház fehér 163. egyszerű homlokán az oromra, az udvar felől a tornácra, az emeletes épületen az erkélyre, a szobabelsőben a szemes kályhára, a bubos kemencére és a bútorokra. A templomon a toronyvégződésre, s a temp-287. lombelsőben a mennyezetre, szószékekre, 290. karzatokra pazarolja díszítő kedvét a magyar nép és ugyanakkor az udvari tornác

52. rajz. — Palócöldi harangláb. Gács. (Nógrád vm.) 1673-ban építette Polányi János. — 53. rajz. — Erdélyi harangláb. Magyarkecel. (Szilágy vm.) 1775(?) -ben épült.

körüli falsík teljesen sima és fehér, s a 125. szoba és templombelső is simák és fehérek.

Mindez a népi ősi pompaszeretét tükrözi vissza: az ékszer jobban ragyog önmagában, mint ékszerek társaságában. Így a díszítés hangsúlyozottabb, előkelőbb (arisztokratikusabb) és értékesebb. Ha azzal a díszítéssel, amely a magyar templomtoronyt, vagy a templombelsőben a mennyezetet, a házban az ormot ékesíti, tele-díszíténe a templomtorony, templombelső, vagy a ház minden részét, s nem hagyna rajtuk csöppnyi „parasztot” sem, díszítésük nem lenne hangsúlyozott, hanem unalmas, nem lenne előkelő, hanem cifra és nem lenne értékes, mert túlsokszor ismétlődne. Ha sok a „paraszt”, a díszítés ragyog, hangsúlyossá válik. Ellentétes lelkiségének is az egy helyre csoportosított díszítés felel meg leginkább.

D) A magyar nép nem szereti az emeletes építkezést, pedig ért hozzá. Példák erre az erdélyi és a palóc lakóházak és a. göcseji és az őrségi emeletes kastélok 242. (kamrák). Nem szereti az emeletes épít-243. kezést, mert síkvidéken élt mindig és (a székelység kivételével) él ma is. A síkvidéki társadalmi rendben a vezér az első az egyenlők között. A településekben csak a templom emelkedik a környezet fölél. A földszintes törekvés nyilvánul meg a 107. nemesi udvarházak építészetében is. 108.

Az erdélyi, vagy a palóc emeletes ház is csak látszólag emeletes, mivel alul csak pince, kamra van, vagy nyári konyha. Az emeletes kamrák, a göcseji és őrségi kastélok — akár a székely és palóc „emeletes” házak — csak ott alakultak ki, ahol a rossz köves, vagy vizes talaj miatt nem lehetett a ház alá pincét építeni. Azonban még az emeletes kastél tömegét is vízszintessé alakítja át az egyik oldalon a földszintig leszaladó tető. A házak tornácjai is a vízszintes törekvést szolgálják. Ez a törekvés nyilvánul meg az összes magyar falutelepülésben: a házak földszintesek és csak a templom emelkedik a falu fölél, de a függőleges tömegű templomtorony is csak 271. a templom vízszintes tömegét egyensúlyozza ki.

E) Ötletességére és képzelőerejének bőségére jellemző, hogy nincs két azonos ház a falvakban, nincs két azonos templom az országban és a különböző ormokon minden díszítés más és más. Perint tornácjai között nem akad két egymáshoz hasonló, pedig kevés fajta anyagot és kevés szint használnak. Erdemes végigjárni egy-egy magyar települést, amelyet a mult század-végi polgáriásodás még nem rontott el: nem lehet két teljesen hasonló házat találni és mégis rend van a településben. (Az ősi magyar faluépítézet is a rend művészete.) A harang és templomtoronyok kialakítása

minden tájegységben más és más. Még egy tájegység területén sincs két azonos kialakítású harangláb, torony, vagy templom. Ez az ötletesség a nép minden művészi eredményében megnyilvánult.

F) Nem törődik a tengelyességgel (szimmetriával) sem az épület alaprajzában, sem külső kiképzésében, mert arra nincs szüksége. Az ablakok és ajtók tengelyei függetlenek az előttük lévő tornác-27. nyílások tengelyétől. A nép mindig térben lát, s így a tengelyességnek még a látszat szükségességét sem érzi. A ház ablakainak tengelyei is függetlenek az oromdiszek, 163. vagy nyílások tengelyétől. Ez a tengely-167. nélküliség nem hat zavaróan, mivel vagy hangsúlyos az oromdiszítés, s a figyelmet maga felé tereli, vagy hangsúlytalan, s így alárendeltté válik.

G) Szereti a fokozott ütemet (ritmust). Településeinek házsora egymáshoz hasonló tömegalakításával ütemesen jelentkezik az utcaképnél. (A tornác szeretete is a fokozott ritmus utáni vágyat szolgálja.) Ha a templom a település közepén fekszik, ezt az ütemet megszakítja, ha a falu szélén épül fel a templom, ezt az ütemet oldja fel.

H) Fehérre meszeli a nép a házak és templomok falait kívül és belül. Gyakorlati ok: a mész olcsó és tiszta, a fehér szín visszaveri a hősugarakat; szépségszociál: a fehér alapon a díszítés (az oromdiszítés, a tornyok árkaos folyosói, a templombelsőben a bútorok, a színes mennyezet) jobban ragyog. Valószínű, hogy az ősi sátrak nemezburkolatát is fehérre meszelték: a meleg ellen így védekezett a magyarság. A mongol tatárok a XII. században is fehérre festették favázás jurtáik nemez-takaróit fehér földdel, csontliszttel, vagy mésszel.

I) A lakóház mindig szabadon áll az ősi településeken: a természettel a tornác, s az utcával az előkert kapcsolja össze. Így a település beleágyazódik a természetbe; tájképi szépséggé válik.

K) Nem szereti a merev, vakolt oromfalat, mert a természetből kikapcsolja a házat. Ha mégis alkalmazza, a csúcsát lekontyolja, s így a merev orom könnyedebbé válik. Ezért olyan zavartalan a régi falvak és a régi falusi utcák képe.

Keleti pompával ragyognak elő a fehér háttérből a színes faormok, a gazdag tornácok, a templomok színes mennyezetei, erkélyei és bútorai. A nép ősi építő ízlése mindenkor építő ízlésétől független, benne él a hagyományok tisztelte (a ház és település aláztos, a templom öntudatos térbehelyezése; a templombelső ünnepélyes,

gazdag; a ház tiszta szobája a ház temploma) és a függetlenség szeretete (az egyéniség megőrzése). Így váltotta valóra szép keleti álmait a magyar nép.

A nép építészete a múlt század derekára zavartalanul fejlődött. Ezután átvette a polgáriasság eszközeit és a maga egyéniségének és szükségleteinek megfelelően átalakította. A századvégi társadalmi változások, a zavaros városi építészeti hatása és a háború átalakító ereje azonban hamis vágyánra terelte a fejlődést és a nép építő ízlését szinte végzetesen megromította. Ettől a hatástól csak azok a települések menekültek meg, amelyek messze estek a várostól. A fejlődés további útját biztosítani kell: a falunak át kell adni a város új, egészséges és olcsó építő anyagainak; a nép építkezését meg kell tisztítani minden idegen hatástól és a faluépítészeti egészséges fejlődését minden erővel elő kell segíteni.

A korszerű építészet legkiválóbb tervező művészei jól tudják, milyen műgonddal kell a mai díszítés nélküli épületeket jól megtervezni, s ezért csodálják a régi falusi házak jó arányait, helyes tömegképzését és egyszerű, hibátlan szépségét. A nagy, sima, fehér felületeken minden (a jó arányok is s az arányhibák is) hangsúlyozottabban jelennek meg. A népi építőmesterek: molnárok, ácsok és asztalosok született építőművészek voltak, komoly felkészültséggel, súlyos céh-hagyományokkal, melyek a jó és szép épület építésére kötelezték tagjaikat. Ezért olyan szép a régi magyar falusi ház és falusi templom.

A sajátos magyar népi építőművészet évezredek alatt jött létre, de ma is benne él az ősi magyar építőművészet. Ehhez a sajátos művészethez a világon egy nép építőművészete sem hasonlítható. Természetes is, hogy a keletről származott magyarságnak más az építőművészete, mint a körötte lakó népeké. Minden teljes (totális) szemléletű népnek jellemző lelki sajátossága, hogy ragaszkodik hagyományaihoz, mivel azok a maga egyéni életéből sarjadtak ki és nem akarja, mert nem tudja egy idegen nép hagyományaival sem felcserélni. Nem tudta a magyarság sem, mert csak a saját maga formálta épületben érezte otthon magát.

Ha egy keleti nép felveszi és magáévá teszi az európai művelődést és öntudatosan ragaszkodik hagyományaihoz (tehát ismeri hagyományait), sohasem pusztulhat el. Ha az európai művelődéssel átítatott magyarság újra magyarul épít, ír és énekel: magyarul él, akkor új ezer esztendőre biztosítja életét Európában.

¹ Vargha László: A tilalmi tanyák építkezése. Kir. Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest. 1940.

² Miskolczy László és Vargha László: A Nagykunságvidék népének építészete. A Magyar Ház Barátainak kiadása. 1943.

³ Györfly István: Magyar falu, magyar ház. Turul. 1943.

⁴ Györfly István: A néphagyomány és a nemzeti művelődés. III. kiad. Budapest. 1942. 46. l.

⁵ Gunda Béla: Az Ormánság népi építészete. Tér és Forma. 1937. évf. IV. füz. 102. l.

⁶ László Gyula: A honfoglaló magyar nép élete. Magyar Élet kiadása. 1944. 12. l.

⁷ Miskolczy László és Vargha László: Id. mű. VIII. l.

⁸ Kós Károly: Régi Kalotaszeg. A M. Mérnök és Építész Egyet. Közönl. XLV. Kt. 50. sz. 639–649. l.

⁹ Kós Károly: Erdély. Erdélyi Szépművés. Céh. Kolozsvár. 1929.

¹⁰ Kós Károly: Kalotaszeg. Erdélyi Szépművés. Céh. Kolozsvár. 1937.

¹¹ Építőmunka 1933. I. évf. 8–9. sz.

¹² Lechner Ödön: Magyar formanyelv nem volt, hanem lesz. Budapest. 1906.

¹³ Tóth János: Falusi épületek fejlődése a nyugati végeken. Szombathely. Martineum. 1940. 30–32. l.

¹⁴ Tóth János: Id. mű 32. l.

¹⁵ Tóth János: Id. mű 32–34. l.

¹⁶ Buschan: Illustrierte Völkerkunde I. 39. l.

¹⁷ László Gyula: Id. mű 173. l.

¹⁸ Gönczi Ferenc: Göcsej. Kaposvár 1914. 445. l.

¹⁹ Gönczi Ferenc: Id. mű 467. l.

²⁰ László Gyula: Id. mű 231. l.

²¹ László Gyula: Id. mű 89. l.

²² László Gyula: Id. mű 76. és 222. l.

²³ Györfly István: Id. mű 82. l.

²⁴ Györfly István: Id. mű 88. l.

²⁵ Györfly István: Id. mű 91–108. l.

²⁶ Tóth János: Így épít a vasi nép. Vasi Szemle. 1938. 16–21. l.

²⁷ László Gyula: Id. mű 79. l.

²⁸ László Gyula: Id. mű 79. l.

²⁹ Balogh Ilona: Magyar fatornyok. Néprajzi füzetek. I. Budapest. 16. l.

³⁰ Györfly István: Magyar népi himnuszok címszerűen. 1930.

³¹ Viski Károly: Népr. Ért. 1926. évf. 24–29. l.

³² Voit Pál: Régi magyar otthonok. Kir. Magyar Egyetemi Nyomda. 43. l.

³³ Tóth János: A keleti és a nyugati székelység építészeti kapcsolatai. 8. l.

³⁴ Voit Pál: A szentenedeki udvarház. Építész. 1944. évf. 1. füz. 24–25. l.

³⁵ Tóth János: Így épít a vasi nép 54–55. l.

³⁶ Buschan: Id. mű 948. l.

³⁷ Buschan: Id. mű 995. l.

³⁸ Cs. Sebestyén Károly: A Szeged-vidéki parasztház és az alföldi magyar háztípus. Népünk és nyelvünk. 1933. évf. 4–6. füz. 125–126. l.

³⁹ Györfly István: Magyar falu, magyar ház. 125–126. l.

⁴⁰ Bátky—Györfly—Viski: A magyarság néprajza. I. kt. 175. l.

⁴¹ K. Rhamm: Urzeitliche. Bauernhöfe. II. 142. l.

⁴² Bátky—Györfly—Viski: A magyarság néprajza. I. 184. l.

⁴³ Györfly István: Magyar tanya, magyar ház. 140. l.

⁴⁴ Szinte Gábor: A székely ház. Népr. Ért. I. évf. 7. sz. VII–VIII. tábla.

⁴⁵ Bátky—Györfly—Viski: Id. mű I. kt. 169. l.

⁴⁶ Bátky—Györfly—Viski: Id. mű I. kt. 205. l.

⁴⁷ Nemesnépi Zakál György: Eörségnek leírása. Ethn. XXVIII. évf. Közzölte: Mészöly G.

⁴⁸ Bátky—Györfly—Viski: Id. mű I. kt. 219. l.

⁴⁹ Bátky—Györfly—Viski: Id. mű I. kt. 224. l.

⁵⁰ Györfly István: Magyar falu, magyar ház. 139. l.

⁵¹ Gönczi Ferenc: Id. mű 408. l.

⁵² Tóth János: Falusi épületek fejlődése a nyugati végeken. 10. l.

⁵³ Rapaics Raymund: Magyar kertek. Kir. Magyar Egyetemi Nyomda. 35. l.

⁵⁴ Tóth János: Így épít a vasi nép. 85. old.

⁵⁵ Gróh István: A Sajómenti népies építészműveiről. Budapest. 1907.

⁵⁶ Tóth János: Így épít a vasi nép. 84. old.

⁵⁷ Tóth Kálmán: A Balatonvidék népének építészete. Balatoni Intéző Bizottság. Budapest. 1936. 24. l.

⁵⁸ Tóth János: Egy szép falu építéstörténete. Vasi Szemle 1939. évf. 275–293. l.

⁵⁹ Györfly István: A Nagykunság és környékének népies építészete. Népr. Ért. 1908. évf. 1–18. l.; 1909. évf. 30–40. l. 65–78. l.; és Miskolczy László—Vargha László: Id. mű 17–85. l.

⁶⁰ Buschan: Id. mű I. 67. l.

⁶¹ Buschan: Id. mű I. 79. l.

⁶² Divald Kornél: Magyarországi művészeti emlékei. Kir. Magyar Egyetemi Nyomda. Budapest. 1927. 15. l.

⁶³ Bátky—Györfly—Viski: Id. mű II. kt. 295. l.

⁶⁴ Malonyay Dezső: A magyar nép művészete. Franklin. V. kt. 231. és 232. l.

⁶⁵ Tóth János: A keleti és a nyugati székelység építészeti kapcsolatai. Technika. 1942. évf. 9–10. sz. 12. l.

⁶⁶ K. Rhamm: Id. mű II. kt. 227–229. l.

⁶⁷ Bátky—Györfly—Viski: Id. mű II. kt. 351. l.

⁶⁸ Viski Károly: Adatok a székelykapu történetéhez. Népr. Ért. 1929. 65–88. l.

⁶⁹ Szinte Gábor: A kapu a székelyföldön. Népr. Ért. 1909. évf. 40–55, 97–101, 167–178; 1910. évf. 27–31. old.

⁷⁰ Tóth János: A Sághegy pincéi. Dunántúli Szemle. 1942. évf. 3—4. sz. 93—95. l.

⁷¹ Tóth János: Falusi épületek fejlődése a nyugati végeken. 18. l.

⁷² Tóth János: id. mű 31. l.

⁷³ Tóth János: id. mű 24. l.

⁷⁴ Tóth János: id. mű 24. l.

⁷⁵ Tóth János: id. mű 19. l.

⁷⁶ Tóth János: A Sághegy pincéi. Dunántúli Szemle. 1942. 3—4. sz. 100. l.

⁷⁷ Tóth János: Egy szép falu építéstörténete. Vasi Szemle. 1939. évf. 285. l.

⁷⁸ Buschan I.: id. mű 163. l.

⁷⁹ Buschan I.: id. mű 935. l.

⁸⁰ Buschan I.: id. mű 935. l.

⁸¹ Tóth János: A keleti és a nyugati székelység építészeti kapcsolatai. 19. l. és Balogh Ilona: id. mű 102—114. l.

⁸² Tóth János: Így épít a vasi nép. 34. l.

⁸³ Kós Károly: Régi Kalotaszeg. Id. mű 645. l.

⁸⁴ Balogh Ilona: id. mű 47—63. l.

⁸⁵ Szőnyi Ottó: Régi magyar templomok. Műemlékek Orsz. Bizottsága és a Magyar Könyvbarátok. 230. l.

⁸⁶ Malonyay Dezső: id. mű II. kt. 63—66. l.

⁸⁷ Balogh Ilona: id. mű 34. l.

⁸⁸ Malonyay Dezső: id. mű V. kt. 178—179. l.

⁸⁹ Malonyay Dezső: id. mű V. kt. 179—184. l.

⁹⁰ Szőnyi Ottó: id. mű 228. l.

⁹¹ Malonyay Dezső: id. mű V. kt. 180—184. l.

⁹² Balogh Ilona: id. mű 37. l.

⁹³ Malonyay Dezső: id. mű IV. kt. 199—203. l.

⁹⁴ Balogh Ilona: id. mű 117. l.

⁹⁵ Vámos Ferenc: Magyar faépítéset. Magyarországtudomány II. évf. 279. l.

54.

57.

55.

58.

56.

59.

54. kép. — Nagykunsági falukép. Tiszaszentimre. (Jász-Nagykun-Szolnok vm.) (Vargha László fényképe.) — 55. kép. — Nagykunsági tanya. Kúnhegyes. (Jász-Nagykun-Szolnok vm.) (Miskolczy László fényképe.) — 56. kép. — Szigetvidéki utcafé. Nagydobsza. (Somogy vm.) (v. Kiss Tibor fényképe.) — 57. kép. — Vasvármegyei falu légi fényképe. Gencsapáti. (L. Ü. H. felvétele.) — 58. kép. — Vasvármegyei falu légi fényképe. Olad. (L. Ü. H. felvétele.) — 59. kép. — A jáki templom légi fényképe. (Vas vm.) (L. Ü. H. felvétele.)

60.

61.

62.

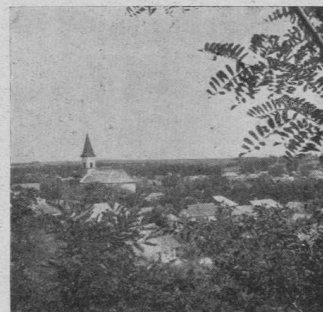
63.

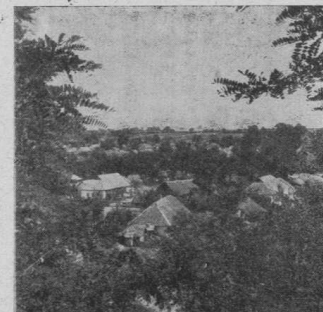
64.

65.

66.

67.

60. kép. — Göcseji utca-
kép. Múmor. (Zala vm.)
(Antal Dezső fényképe.)

61. kép. — Őrségi szerte-
lepülés. Őriszentpéter. Al-
szer. (Vas vm.)

62. kép. — Kalotaszegi
utcakép. Bánffyhunyad.
(Kolozs vm.)

63. kép. — Székelyföldi
utcakép. Sepsiszentgyörgy.
(Háromszék vm.)

64. kép. — Palócföldi ut-
cakép. Apátújfal. (Nóg-
rád vm.)

65. kép. — Palócföldi ut-
cakép. Bátorfal. (Nógrád
vm.)

66. kép. — Matyóföldi
falukép. Tard. (Borsód
vm.)

67. kép. — Matyóföldi fa-
lukép. Tard. (Borsód vm.)

68.

71.

69.

72.

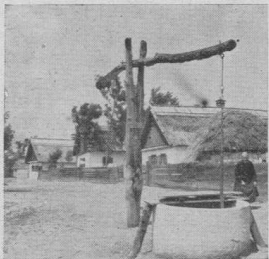

70.

73.

68. kép. — Vasvármegyei utca-
kép. Perint. — 69. kép. — Vasvármegyei utca-
kép. Csátár. — 70. kép. — Vasvármegyei utca-
kép haranglábbal. Seregélyháza. — 71. kép. Sopronvármegyei fűrészfogas ház-
sor. Fertőszéplak. (Padányi Gulyás Jenő fényképe.)
— 72. kép. — Vasvármegyei új O. F. B. település. Gyöngyösszentkereszt. — 73. kép. — Sopronvármegyei utca-
kép. Szakony.
(Padányi Gulyás Jenő fényképe.)

74.

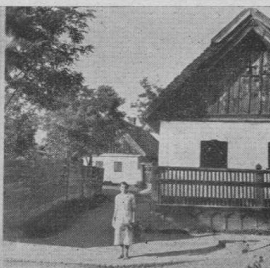
75.

74. kép. — Matyótföldi utcakép. Szent-istván. (Borsód vm.)

75. kép. — Matyótföldi utcakép. Szent-istván. (Borsód vm.)

76.

77.

76. kép. — Matyótföldi utcakép. Mezőkövesd. (Borsód vm.)

77. kép. — Matyótföldi utcakép. Mezőkövesd. (Borsód vm.)

78.
80.

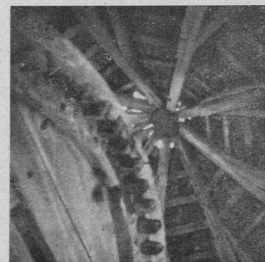
79.
81.

78. kép. — Szegedkörnyéki szélmalom. Kiskundorozsma. (Csongrád vm.) — 1888-ban épült, 1941-ben újra épült.

79. kép. — Szegedkörnyéki szélmalom. Kiskundorozsma. (Csongrád vm.)

78.
80.

79.
81.

80. kép. — Szegedkörnyéki szélmalom. Faragó György tulajdona. Kiskundorozsma. (Csongrád vm.)

81. kép. — Szegedkörnyéki Faragó-féle szélmalom belseje. Kiskundorozsma. (Csongrád vm.)

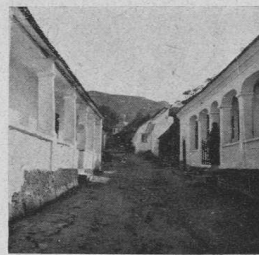
82.

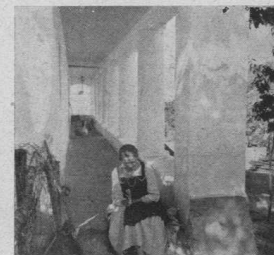
83.

82. kép. — Palóc tornácos ház. Hugyag 48. sz. (Nógrád vm.)

83. kép. — Palóc tornácrészlet. Óvár 118. sz. (Nógrád vm.)

84.

85.

84. kép. — Palóc tornácos udvar. Mikófalva. (Heves vm.) (A házak az 1900-as és az 1911-es évek között épültek.)

85. kép. — Palóc tornácbelső. Mikófalva 181 sz. (Heves vm.)

86.

87.

86. kép. — Matyó tornácos ház. Szent-istván 57. sz. (Borsód vm.)

87. kép. — Matyó tornácos ház. Mezőkövesd, Szent István-u. 57. sz. (Borsód vm.)

88.

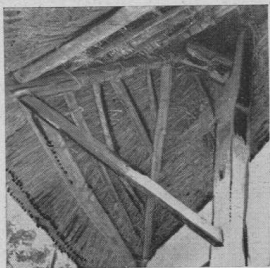
89.

88. kép. — Matyó tornácos ház. Mezőkövesd, Szent István-u. 44. sz. (Borsód vm.)

89. kép. — Matyó tornácos ház. Mezőkövesd, Szent István-u. 85. sz. (Borsód vm.)

90.

91.

90. kép. — Matyó üstökös ház. Mezőkövesd, Tölgyfa-u. 19. sz. (Borsód vm.)

91. kép. — Matyó üstökös ház részlete. Mezőkövesd, Tölgyfa-u. 19. sz. (Borsód vm.)

92.

93.

92. kép. — Matyó ház képe az üstök elbontása után. Tard, II. tized 189. sz. (Borsód vm.)

93. kép. — Matyó ház képe az üstök elbontása után. Tard, I. tized. Szolnoki Józsefné háza. (Borsód vm.)

94.

95.

94. kép. — Matyó ház képe az üstök és ágasfa elbontása után. Mezőkövesd, Tölgyfa-köz 25. sz. (Borsód vm.)

95. kép. — Matyó ház az üstök átalakítása után. Tard, II. tized 152. sz. (Borsód vm.)

96.

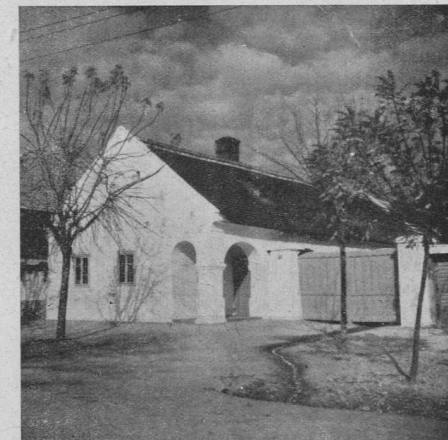
97.

96. kép. — Matyó kontyos ház. Tard, I. tized 22. sz. (Borsód vm.)

97. kép. — Matyó csonkakontyos ház. Tard, I. tized 60. sz. (Borsód vm.)

98.

99.

100.

101.

102.

103.

98. kép. — Sopronvármegyei előredült üstökű ház. Szakony. (Padányi Gulyás Jenő fényképe.) — 99. kép. — Fertőmelléki fűrészlugas ház. Fertőszentmiklós. (Sopron vm.) (Padányi Gulyás Jenő fényképe.) — 100. kép. — Vasvármegyei kontyos ház. Nárai 64. sz. — 101. kép. — Vasvármegyei fagyámos kontyos ház. Magyarakeresztes. (Vass Béla fényképe.) — 102. kép. — Szigetvidéki fatornácos ház. Darány, Rákóczi-út 1. sz. (Somogy vm.) (v. Kiss Tibor fényképe.) — 103. kép. — Zelicségi fatornácos ház. (1866-ban épült.) Szenna 70. sz. (Somogy vm.)

104.

104. kép. — Vasvármegyei szelemen-
ágas ház. Vashosszúfalu. (1938-ban le-
bontották.) (Horváth Miklós fényképe.)

105.

105. kép. — Őrségi kerített ház elülről.
Szalafő, Pityerszer 132. sz. (Vas vm.)
(Pável Ágoston fényképe.)

106.

106. kép. — Őrségi kerített ház hátulról.
Szalafő, Pityerszer, 132. sz. (Vas vm.)

107.

108.

107. kép. — Vasvármegyei tornácos udvar-
ház. Csatár.

109.

108. kép. — Vasvármegyei (Szent-Iványi-
féle) tornácos udvarház. Keléd.

110.

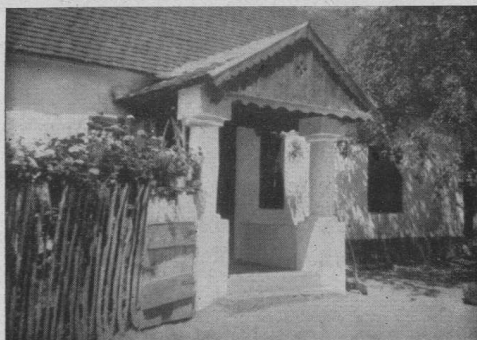
109. kép. — Vasvármegyei (Boros-féle)
tornácos ház. Söpte 9. sz.

110. kép. — Vasvármegyei falmélydéssel
összefoglalt tornác. 1906-ban épült. Csatár.

111.

111. kép. — Vasvármegyei kódisállás.
Felsőmarác 30. sz. (Pável Ágoston
fényképe.)

112.

112. kép. — Vasvármegyei kódisállás.
Gősfá. 1884-ben épült.

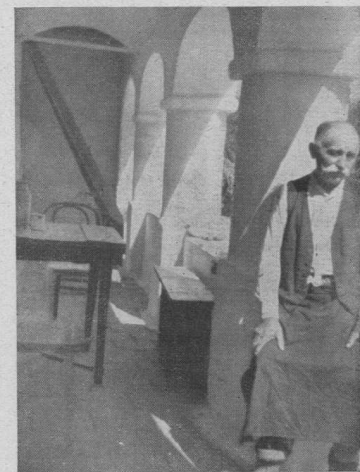

113.

113. kép. — Őrségi kódisállás és tornác.
Baksaszer 65. sz. (Vas vm.) (Antal
Dezső fényképe.)

114.

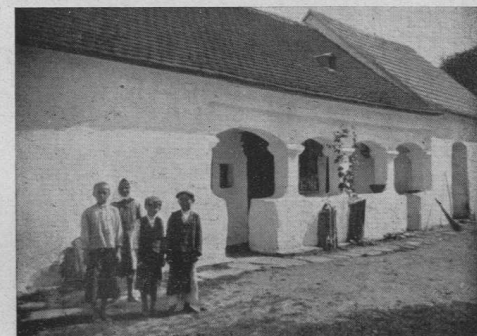
115.

116.

114. kép. — Vasvármegyei tornácsarok. Vas-
boldogasszony 30 sz. (A 133. sz. kép részlete.)

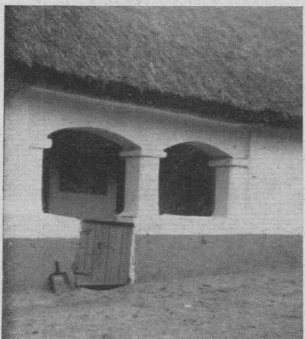
115. kép. — Vasvármegyei (Hodászy féle)
tornácelső. Sőpte 8. sz.

117.

116. kép. — Vasvármegyei (Bodonczi féle)
tornácelső. Horvátnádálja.

117. kép. — Vasvármegyei falmélyedéssel
összefoglalt tornác. Nagynarda 48. sz.

118.

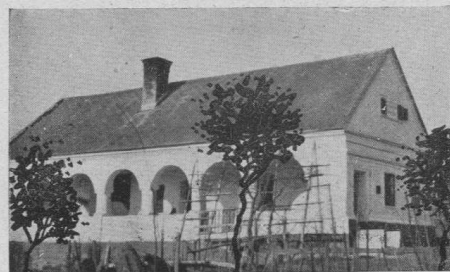
119.

120.

121.

122.

118. kép. — Vasvármegyei falmélyedéssel összefoglalt tornác. Felsőszkő 34. sz. (Pável Ágoston fényképe.)

119. kép. — Vasvármegyei tornácos kapualja. Perint 3. sz. (Vas vm.)

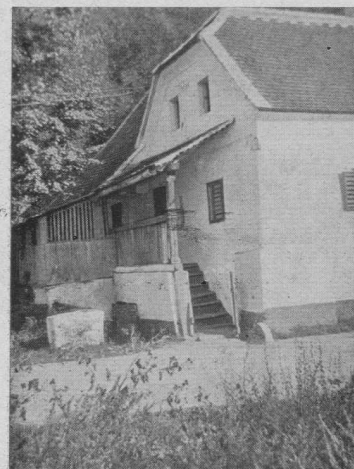
120. kép. — Göcseji kódissállás. Bárhely. (Zala vm.) (Antal Dezső fényképe.)

121. kép. — Vasvármegyei tornác. Perint 34. sz.

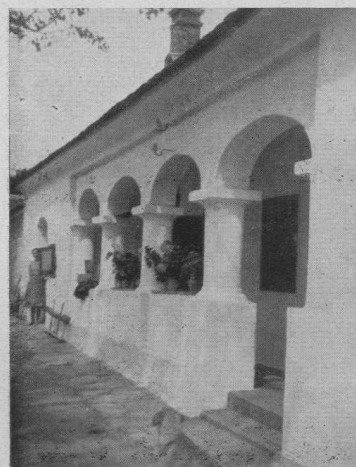
122. kép. — Örségi tornácos ház. Szalafő. Templomszer 54. sz. (Vas vm.) (Pável Ágoston fényképe.)

123.

124.

125.

126.

127.

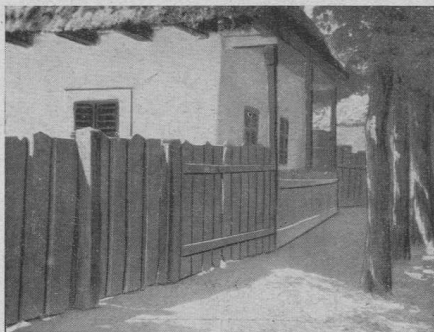
123. kép. — Vasvármegyei ragasztott tornác. Velemér. (Vass Béla fényképe.)

124. kép. — Vasvármegyei ragasztott tornác. Csatár. (1800 körül épült.)

125. kép. — Vasvármegyei falmélyedéssel összefoglalt tornác. Magyarkeresztes. (Vass Béla fényképe.)

126. kép. — Örségi kódissállás. Óriszentpéter. (Vas vm.) (Antal Dezső fényképe.)

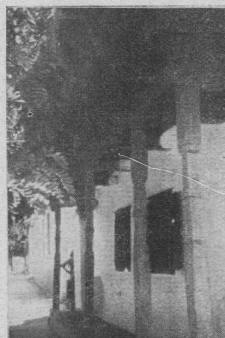
127. kép. — Göcseji tornác. Zalalövő 87. sz. (Zala vm.)

128.

129.

130.

131.

133.

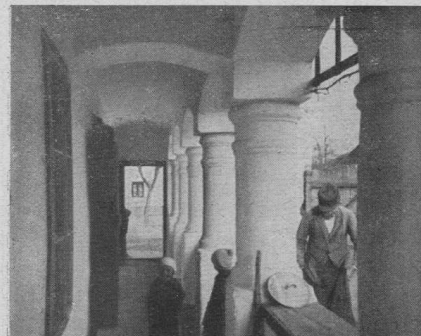

132.

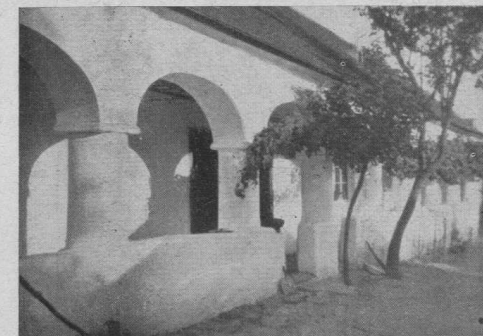

134.

128. kép. — Vasvármegyei utcai tornác. Gyöngyösszentkereszt. — 129. kép. — Vasvármegyei utcai tornác. Vasboldogasszony 57. sz. — 130. kép. — Vasvármegyei utcai tornác részlet. Vasboldogasszony 57. sz. — 131. kép. — Örségi tornác osztagja. Nagyrákos. Nemesszer 33. sz. (Vas vm.) — 132. kép. — Göcseji tornác. Zebecke. (Zala vm.) (Antal Dezső fényképe.) — 133. kép. — Vasvármegyei tornác ház. Vasboldogasszony 30. sz. (Alaprajza 131. rajz.) — (Részlet fényképe 115. kép.) — 134. kép. — Vasvármegyei egyoszlopos tornác. Tana 22. sz.

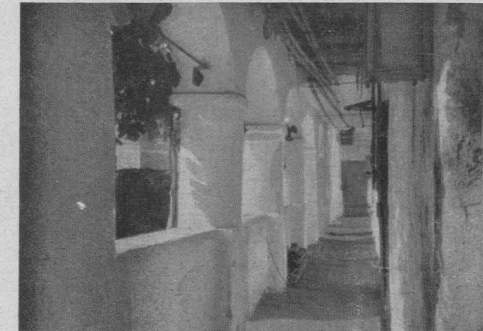
135.

138.

136.

139.

137.

140.

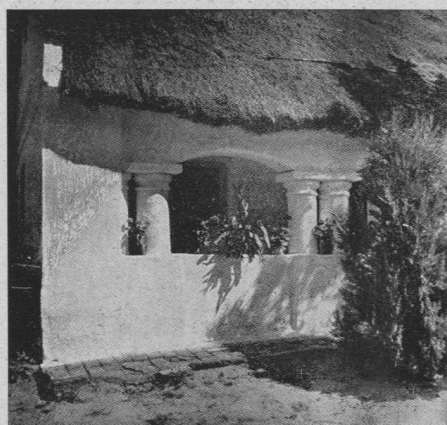
135. kép. — Vasvármegyei tornác belseje. Perint 17. sz. — 136. kép. — Örségi sarokoszlopos tornác. Kerca 3. sz. (Vas vm.) — 137. kép. — Vasvármegyei tornác belseje. Nagygencs 9. sz. — 138. kép. — Vasvármegyei tornác külsője. Nemescsó 15. sz. — 139. kép. — Vasvármegyei tornác belseje. Nemescsó 15. sz. — 140. kép. — Fertőmelléki tornác. Hidegség. (Sopron vm.) (Padányi Gulyás Jenő fényképe.)

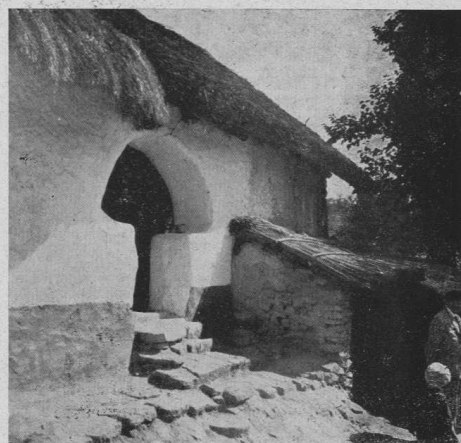
141.

142.

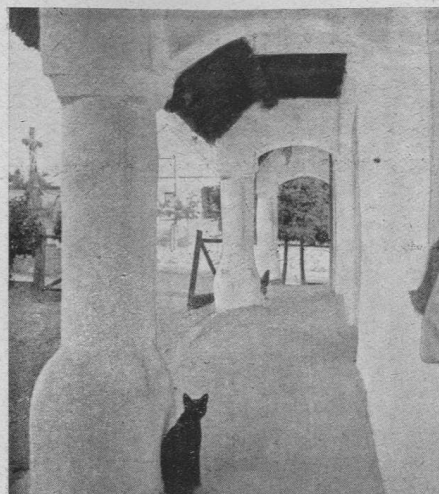

143.

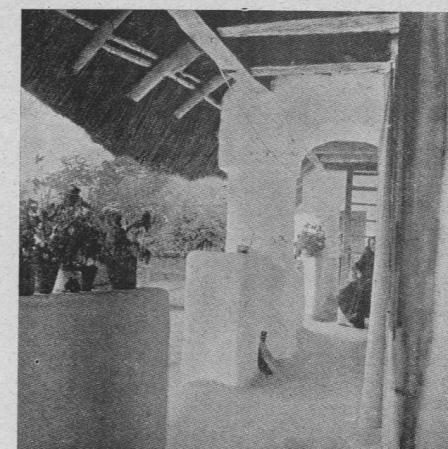

144.

141. kép. — Balatonkörnyéki tornác. Szentanalfa. (Zala vm.) (Tóth Kálmán fényképe.) — 142. kép. — Balatonkörnyéki tornác. Aszófő. (Zala vm.) (Tóth Kálmán fényképe.) — 143. kép. — Balatonkörnyéki ikeroszlopos tornác. Balatonöszöd. (Somogy vm.) (v. Nászay Miklós fényképe.) — 144. kép. — Balatonkörnyéki tornác. Kékkút. (Zala vm.) (Tóth Kálmán fényképe.)

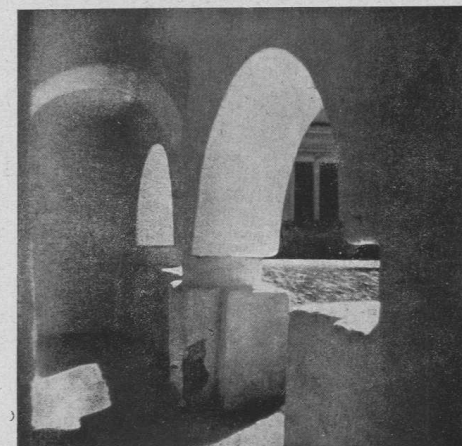
145.

148.

146.

149.

147.

145. kép. — Balatonkörnyéki tornácelső. Zamárdi. (Somogy vm.) (v. Nászay Miklós fényképe.)

146. kép. — Balatonkörnyéki ereszalja. Balatonlelle, Kossuth L.-u. 9. sz. (Somogy vm.)

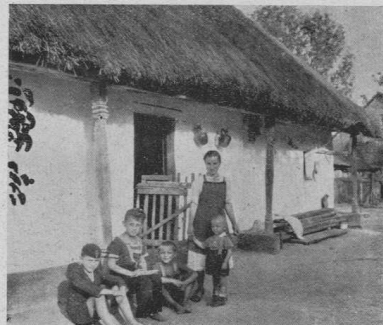
147. kép. — Balatonkörnyéki tornác. Tihany. (Zala vm.) (Tóth Kálmán fényképe.)

148. kép. — Balatonkörnyéki tornácelső. Zamárdi. (Somogy vm.) (v. Nászay Miklós fényképe.)

149. kép. — Balatonkörnyéki tornácelső. Nemestördec. (Zala vm.) (Tóth Kálmán fényképe.)

150.

153.

151.

154.

152.

155.

150. kép. — Ormánsági pilléres-boltíves tornác, Szaporca 24. sz. (Baranya vm.) — 151. kép. — Ormánsági talpas ház tornáca, Szaporca (Baranya vm.) — 152. kép. — Szigetvidéki tornácbelső, Nagydobsza. (Somogy vm.) (v. Kiss Tibor fényképe.) — 153. kép. — Ormánsági talpas ház tornácrésze, Szaporca. (Baranya vm.) — 154. kép. — Szigetvidéki virágos tornác, Nagydobsza 20. sz. (Somogy vm.) (v. Kiss Tibor fényképe.) — 155. kép. — Szigetvidéki tornáckülső, Kistamási 28. sz. (v. Kiss Tibor fényképe.)

156.

159.

157.

160.

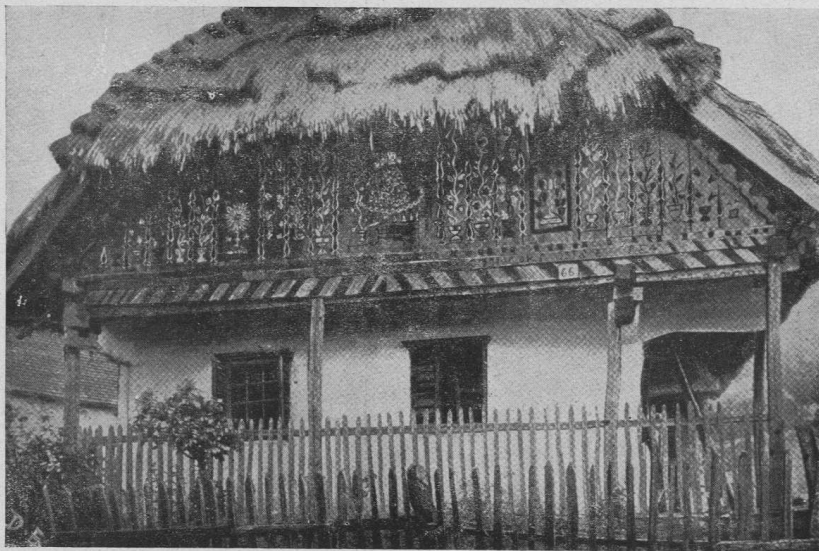

158.

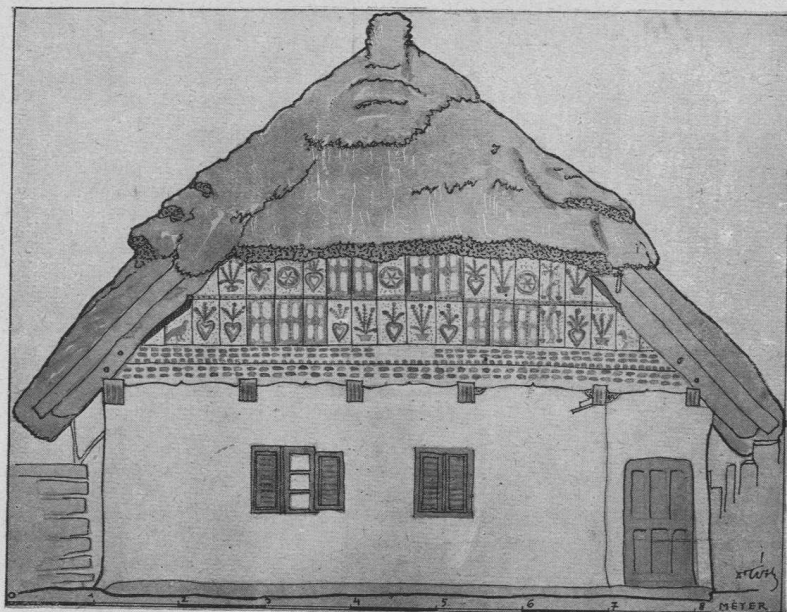

161.

156. kép. — Nagykunsági tanya tüzelős ólja, Karcag—Cserhíti-határ. (Jász-Nagykun-Szolnok vm.) (Vargha László fényképe.) — 157. kép. — Nagykunsági tornác szunyoghálós nyári fekvőhellyel, Tiszaderzs. (Jász-Nagykun-Szolnok vm.) (Miskolczy László fényképe.) — 158. kép. — Nagykunsági ikeroszlopos tornác, Tiszafüred. (Heves vm.) (Miskolczy László fényképe.) — 159. kép. — Nagykunsági tanyasi ház eresze nyári fekvőhellyel, Karcag, Bereki-határ. (Jász-Nagykun-Szolnok vm.) (Vargha László fényképe.) — 160. kép. — Nagykunsági pilléres tornác, Kunhegyes. (Jász-Nagykun-Szolnok vm.) (Miskolczy László fényképe.) — 161. kép. — Nagykunsági ikeroszlopos tornác, Tiszaszentimre. (Jász-Nagykun-Szolnok vm.) (Vargha László fényképe.)

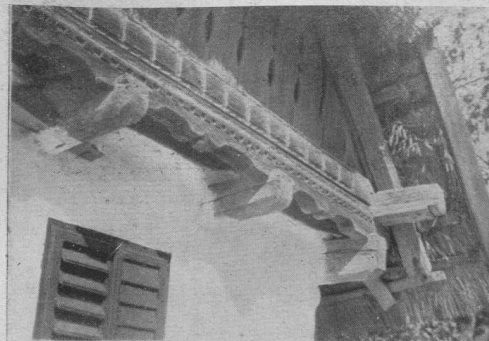

162.

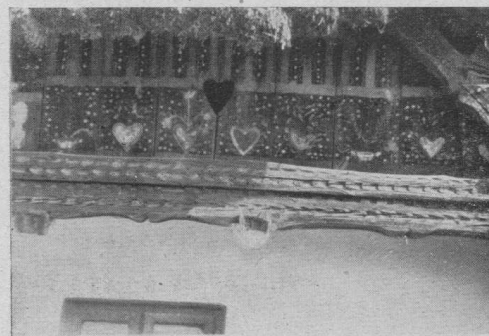
163.

162. kép. — Gőcseji faorom. Mikefa 38. sz. (Zalavm.) (Czakó Elemér és Györgyi Kálmán fényképe.)
— 163. kép. — Vasvármegyei faorom. Gősa 64. sz. (1869-ben épült.) Helyszíni felmérés alapján készült rajz. (Fényképe 166. kép.)

164.

164. kép. — Hegyháti faorom. (Vas vm.) Nagymizdó
14. sz.

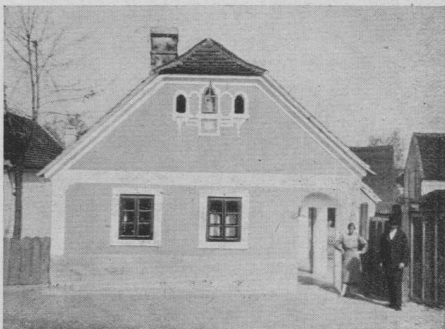
165.

165. kép. — Hegyháti faorom. (Vas vm.) Döbörhegy
76. sz.

166.

166. kép. — Vasvármegyei faorom. Gősa 64. sz.
(Rajza 163. kép.)

167.

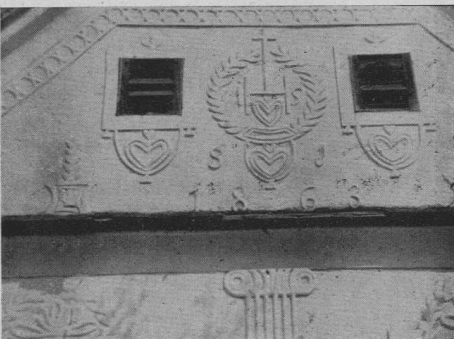
170.

168.

167. kép. — Vasvármegyei ház utcai homloka. Olad
32. sz.

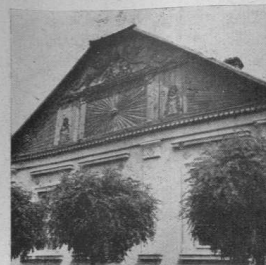
168. kép. — Vasvármegyei ház utcai homloka. Vasszentmihály 120. sz.

169.

169. kép. — Vasvármegyei ház utcai homlok rész-
lete. Vasszentmihály 120. sz.

170. kép. — Vasvármegyei ház utcai oromrészlete Ség.

171.
173.

172.
174.

171. kép. — Alföldi napsugaras orom.
Szeged. (Csongrád vm.)

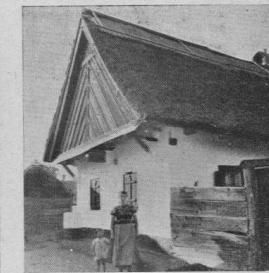
172. kép. — Alföldi napsugaras orom.
Szeged. (Csongrád vm.)

173. kép. — Alföldi napsugaras orom.
Tápé. (Csongrád vm.)

174. kép. — Alföldi napsugaras orom.
Kiskundorozsma. Árpád-utca 5. szám.
(Csongrád vm.)

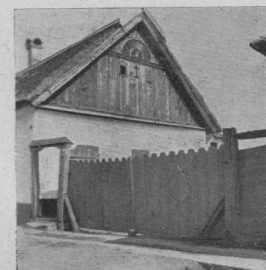
175.

176.

175. kép. — Matyó faorom. Mezőkövesd,
Stefánia-u. 31. sz. (Borsód vm.)

176. kép. — Matyó faorom. Tard. II.
tized 204. sz. (Borsód vm.)

177.

178.

177. kép. — Matyó faorom. Tard. II.
tized 230. sz. (Borsód vm.)

178. kép. — Matyó faorom. Mezőkövesd,
Eva-u. 31. sz. (Borsód vm.)

179.

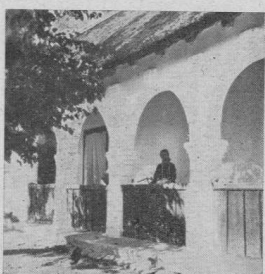
180.

179. kép. — Matyó ház. Mezőkövesd, Kőkény-köz 18. sz. (Borsód vm.)

180. kép. — Matyó ház. Szentistván 404. sz. (Borsód vm.)

181.

182.

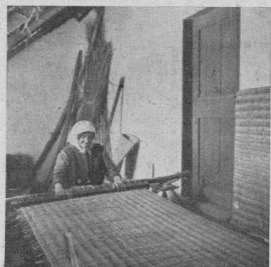
181. kép. — Matyó fatornác. Szentistván 370. sz. (Borsód vm.)

182. kép. Matyó falazott tornác. Mezőkövesd, Mátyás kir.-u. 46. (Borsód vm.)

183. kép. — Alföldi szobabelső. Tápé, Horgos-utca. (Csongrád vm.)

184. kép. — Alföldi banyakemence. Tápé, Horgos-utca. (Csongrád vm.)

183.
185.

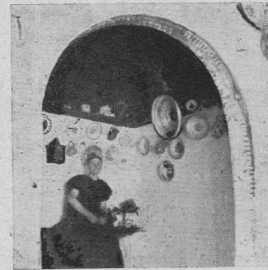
184.
186.

185. kép. — Alföldi színalja. Tápé, Horgos-utca. (Csongrád vm.) Molnár Andrásné gyékényt sző.

186. kép. — Alföldi színalja. Tápé, Horgos-utca. (Csongrád vm.)

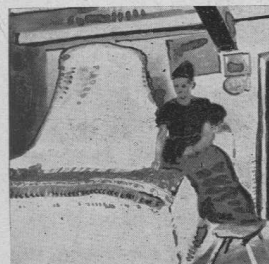
187.

188.

187. kép. — Matyó szoba sarokpadja. Mezőkövesd, Kőkény-köz 18. sz. (Borsód vm.)

188. kép. — Matyó konyha tálasa. Mezőkövesd, Kőkény-köz 18. sz. (Borsód vm.)

189.

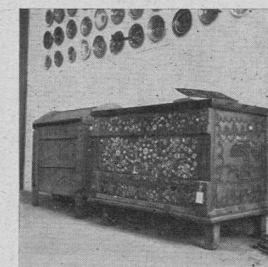
190.

189. kép. — Matyó búboskemence. Mezőkövesd, Kőkény-köz 18. sz. (Borsód vm.)

190. kép. — Matyó búboskemence. Mezőkövesd, Kóczián-u. 30. (Borsód vm.)

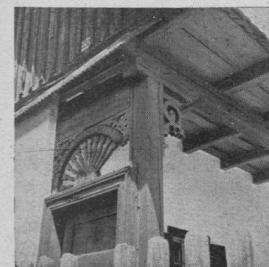
191.

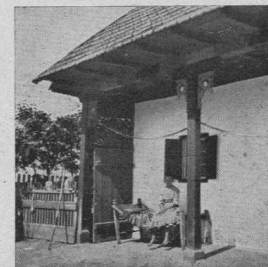
192.

191. kép. — Matyó múzeum. Mezőkövesd. (Borsód vm.) (Az ágy 1890-ből való.)

192. kép. — Matyó múzeum. Mezőkövesd. (Borsód vm.) (A tulipántos láda 1869-ből való.)

193.

194.

193. kép. — Matyó kapú. Szentistván 357. sz. (Borsód vm.)

194. kép. — Matyó ereszalja. Szentistván 368. sz. (Borsód vm.) (1906-ban épült)

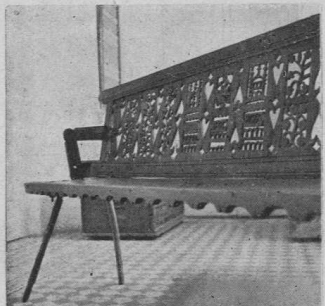
195.

196.

195. kép. — Palóc csuklós karoslóca. Karancsesziben készült 1931-ben. (Nógrádvármegyei múzeum.)

196. kép. — Palóc csuklós karoslóca. A betétrácsban: Ádám és Éva a paradicsomban. (Nógrádvármegyei múzeum.)

197.

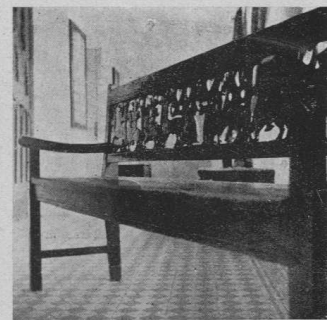
198.

197. kép. — Palóc csuklós karoslóca 1930-ból. Piliny. (Nógrádvármegyei múzeum.)

198. kép. — Palóc karoslóca részletek. Felső kép: Zsélyi lóca az 1902. évből. (Nógrádvármegyei múzeum.) Alsó kép: Óvári lóca.

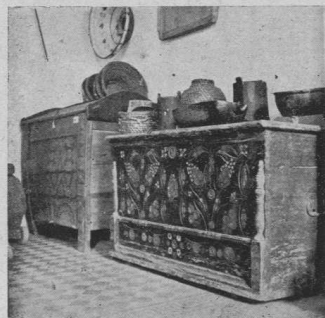
199.

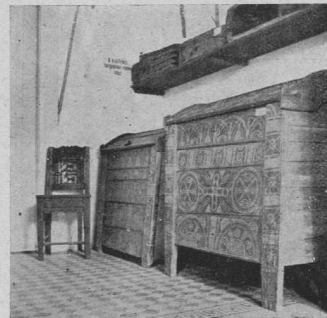
200.

199. kép. — Palóc székek. (Nógrádvármegyei múzeum.)

200. kép. — Palóc karoslóca. (Nógrádvármegyei múzeum.)

201.

202.

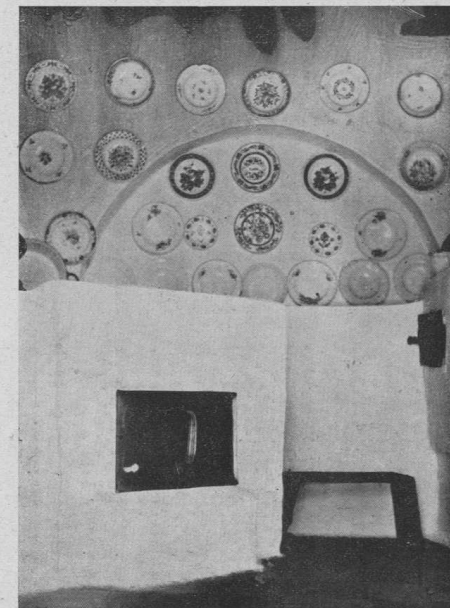
201. kép. — Tulipántos láda Nógrád-szakálról. (Nógrádvármegyei múzeum.)

202. kép. — Palóc szuszék. (Nógrádvármegyei múzeum.)

203.
205.

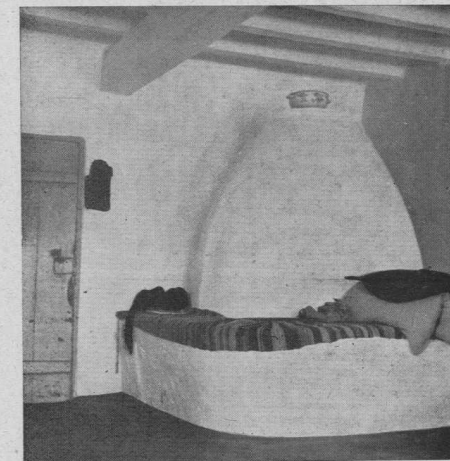
204.
206.

208.

207.

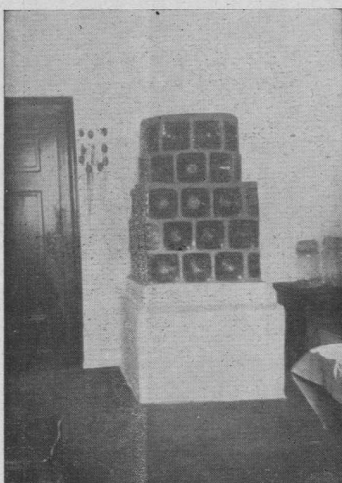

209.

203. kép. — Órségi konyhakemence. Szalafő, Papszer 72. sz. (Vas vm.) — 204. kép. — Göcseji düledező szemeskályha. Zalaalövő, I. ker. 9. sz. (Zala vm.) — 205. kép. — Göcseji szemeskályha. Botfa 28. sz. (Zala vm.) — 206. kép. — Órségi szemeskályha. Ispánk 23. sz. (Vas vm.) — 207. kép. — Balatonkőnyéki szemeskályha. Kővágóörs. (Zala vm.) (Tóth Kálmán fényképe.) — 208. kép. — Szigetvidéki konyha tálasa. Boldogasszonyfa. (Somogy vm.) (v. Kiss Tibor fényképe.) — 209. kép. — Alföldi buboskemence. Tápé, Kossuth L.-u. 81. (Csongrád vm.)

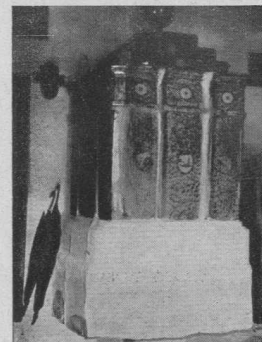
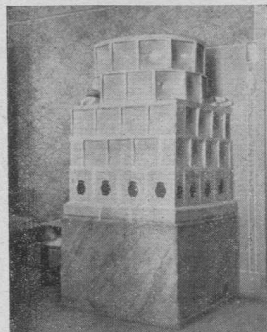
210.

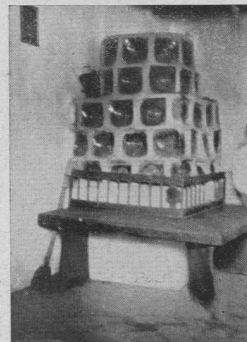
211.

212.

213.
215.

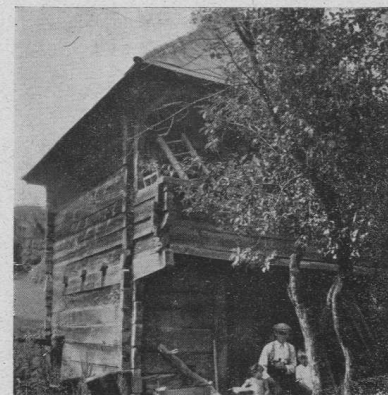

214.
216.

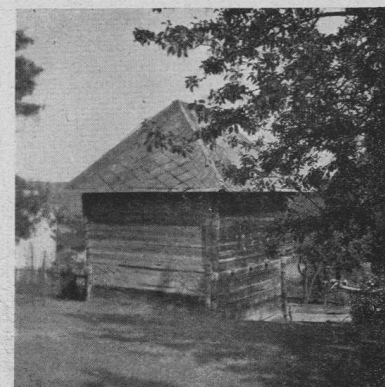

217.

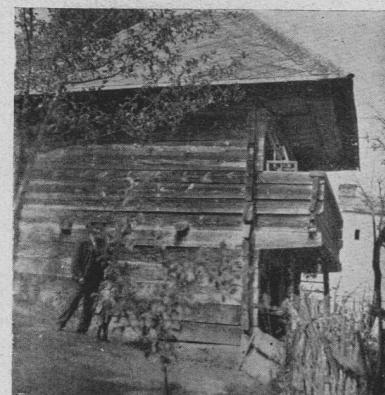
210. kép. — Örségi zöld kályha. Szalafő. Alsószér 42. sz. (Vas vm.)
— 211. kép. — Vasvármegyei szemeskályha. Perint 18. sz. —
212. kép. — Balatonkörnyéki szemeskályha. Vörösbény. (Zala
vm.) (Tóth Kálmán fényképe.) — 213. kép. — Vasvármegyei
szemeskályha. Perint 34. sz. — 214. kép. — Vasvármegyei zöld
kályha. Kőszegszerdahely 31. sz. — 215. kép. — Vasvármegyei
cserepkályha. Máriatúfalu 122. sz. — 216. kép. — Vasvármegyei
szemeskályha paddal. Kőszegszerdahely 69. sz. — 217. kép. —
Vasvármegyei favágó szin. (Sertésól, szin és szerszámkamra egy
tető alatt.) Nagymizdó.

218.

219.

220.

221.

222.

223.

218. kép. — Göcseji emeletes kastél elülről. Kustánszeg—Parasza. (Zala vm.) — 219. kép. — Göcseji emeletes
kastél hátulról. Kustánszeg—Parasza. (Zala vm.) — 220. kép. — Göcseji emeletes kastél oldalról. Kustán-
szeg—Parasza. (Zala vm.) — 221. kép. — Székely csűrístálló. Gyergyószentmiklós, Fűdő-u. 3. (Csik vm.)
— 222. kép. — Székely kapú a sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeumban. 1761-ben készült. — 223. kép.
— Székely kapú. Gyergyószentmiklós, Magyar-u. 71. sz. (Csik vm.)

224.

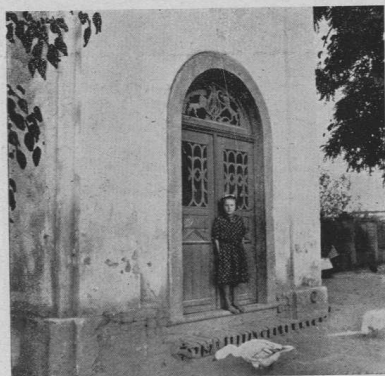
227.

225.

228.

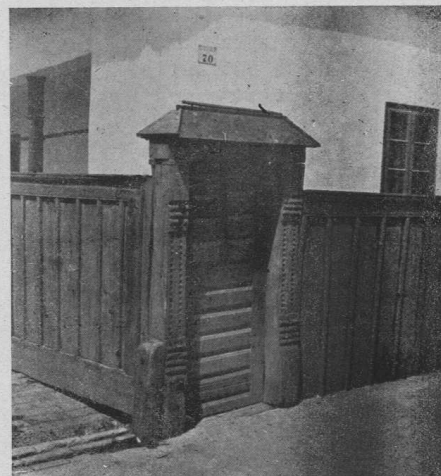

226.

229.

224. kép. — Ormánysági oroszlányos gangkapú. Kémes. 1895-ben készült. (Baranya vm.) — 225. kép. — Ormánysági oroszlányos templomkapú. Szaporca. (Baranya vm.) — 226. kép. — Ormánysági oroszlányos templomkapú. Szaporca. (Baranya vm.) — 227. kép. — Székely kapú. Gyergyószentmiklós, Magyar-u. 71. (Csík vm.) — 228. kép. — Balatonkő környéki nagykapú. Kővágóörs. (Zala vm.) (Tóth Kálmán fényképe.) — 229. kép. — Ormánysági nagy- és kiskapú. Szaporca 24. sz. (Baranya vm.)

230.

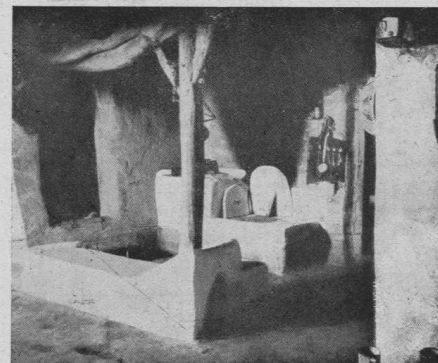
233.

230. kép. — Nagykunsági kiskapú. Karcag. (Miskolczy László fényképe.)

231.

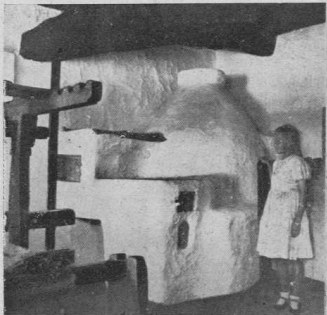
231. kép. — Göcseji kerített ház kapuja. Bárhely. (Bódei János fényképe.)

232.

232. kép. — Nagykunsági pitaról szabad kéményes tűzhelye. Karcag, Beregi határ. (Vargha László fényképe.)

233. kép. — Göcseji boronafalu pajta. Bociölde. (Bódei János fényképe.)

234.

235.

234. kép. — Palóc szobakemence és tűz-
hely. Mikófalva 6. sz.

235. kép. — Palóc szobakemence és tűz-
hely. Mikófalva 219. sz.

236.

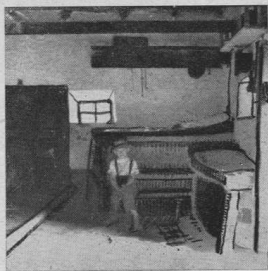
237.

236. kép. — Matyó tűzelős. Mezőkövesd, Mátyás
király-u. 125. sz.

237. kép. — Matyó nyári istálló. Mezőkövesd, Mátyás
király-u. 125. sz.

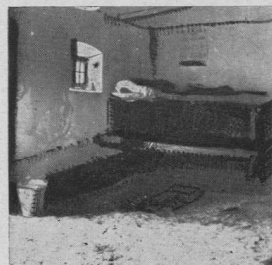
238.

239.

238. kép. — Matyó nyári szén. Szentistván 678. sz.

239. kép. — Matyó tűzelős belseje. Mezőkövesd,
Mátyás király-u. 125. sz.

240.

241.

240. kép. — Matyó tűzelős belseje. Dikó, pad és
tűzelő. Mezőkövesd, Kóczián u. 30. sz.

241. kép. — Matyó tűzelős belseje. Szénatartó.
Mezőkövesd, Kóczián-u. 30. sz.

242.

243.

242. kép. — Órségi emeletes kastél
(kamra) elülről. Szalafő, Pityerszer
131. sz. (Gönyey Sándor fényképe.)

243. kép. — Órségi emeletes kastél
(kamra) elülről. Szalafő, Pityerszer
131. sz. (Pável Ágoston fényképe.)

244.

244. kép. — Órségi emeletes kastél
(kamra) hátulról. Szalafő, Pityer-
szer 131. sz.

245.

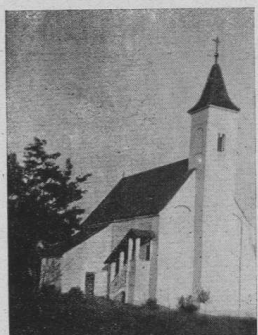
246.

247.

248.

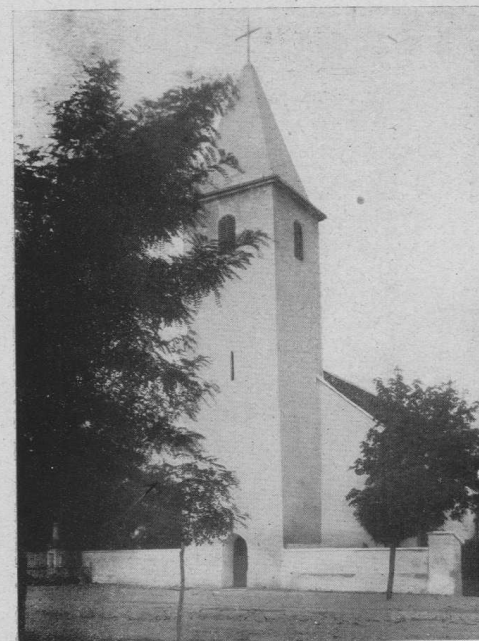
249.

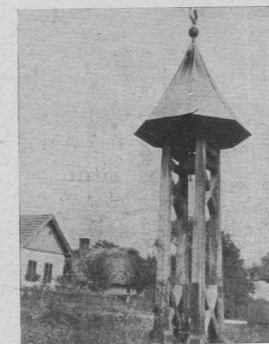
250.

251.

252.

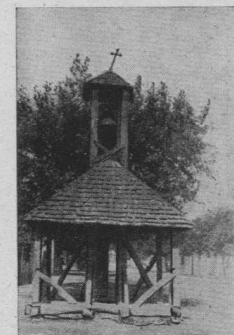
254.

255.

253.

256.

245. kép. — Somogyi kukoricagőré. Háromfa. — 246. kép. — A Székely Nemzeti Múzeum egyik kapuja. 1875-ben készült. Sepsiszentgyörgy. — 247. kép. — Őrségi rk. templom oldalról. Óriszentpéter, Templomszer. — 248. kép. — Vasvármegyei szoknyás harangláb. Seregélyháza. — 249. kép. — Őrségi rk. templom. Óriszentpéter, Templomszer. — 250. kép. — Őrségi rk. templom. Óriszentpéter. Templomszer. — 251. kép. — Vasvármegyei temetőkápolna. Nárai.

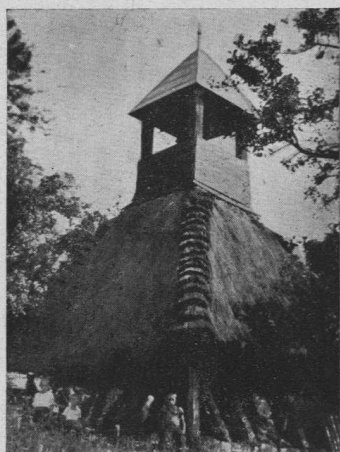
252. kép. — Vasvármegyei templom. Rum. (Vass Béla fényképe.) — 253. kép. — Vasvármegyei harangláb. Farkasfa (Gönyey Sándor fényképe.) — 254. kép. — Göcseji harangláb. Ramöcsa. — 255. kép. — Őrségi harangláb. Kerkáskápolna. — 256. kép. — Vasvármegyei harangláb Nagycsömöte. (Pável Ágoston fényképe.)

257.

258.

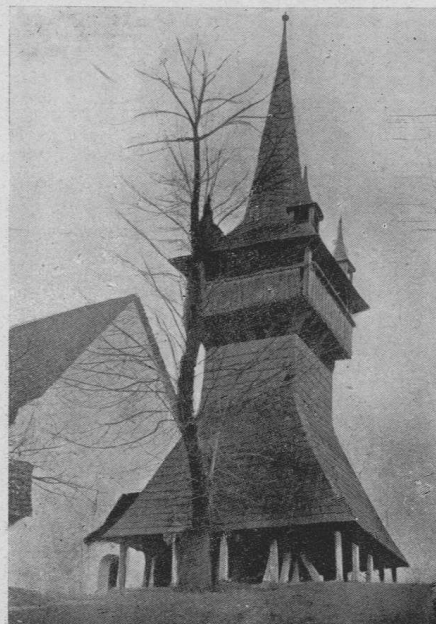

259.

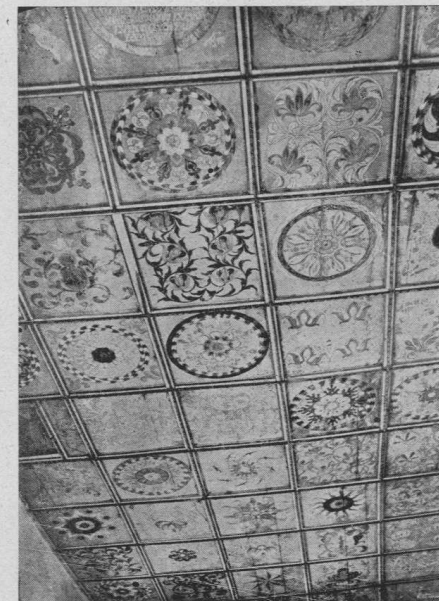

260.

257. kép. — Erdélyi (mezősegi) ref. harangláb. Mezőcsávás. 1570-ben (?) épült. (Balogh Ilona fényképe.) — 258. kép. — Erdélyi unit. harangláb. Magyarsáros. (Kisküküllő vm.) 1699-ben épült. (Pákai Lajos fényképe.) — 259. kép. — Órségi szoknyás harangláb. Pankasz, Keleti-szer. (1750-ben (?) épült.) — 260. kép. — Gőcseji harangláb. Nemesnép. 1793-ban épült. (Bódei János fényképe.)

261.

263.

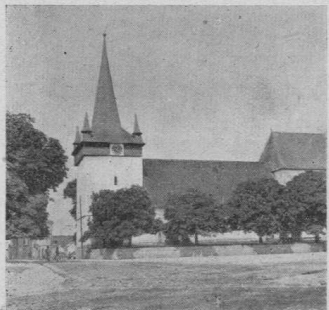

262.

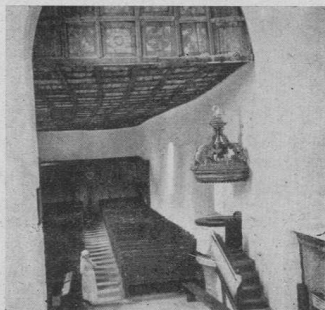

264.

261. kép. — Erdélyi ref. harangláb. Krasznarécse. (Szilágy vm.) 1754-ben épült. (Balogh Ilona fényképe.) — 262. kép. — Kalotaszegi ref. harangláb. Magyarbikál. (Kolozs vm.) (1922-ben lebontották!) (Szinte Gábor fényképe.) — 263. kép. — Székely ref. templom festett famennyeze. Maksa. (Háromszék vm.) (Szőnyi Ottó: Régi magyar templomok c. művéből.) — 264. kép. — Ormánysági harangláb. Gyöngyfa. (v. Kiss Tibor fényképe.)

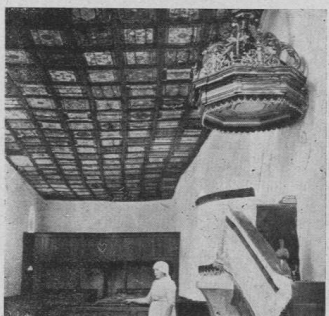
265.

266.

265. kép.— Kalotaszegi (bánffyhungyadi) templom külső képe.

266. kép.— Kalotaszegi (bánffyhungyadi) templombelső az orgonakarzat felől.

267.

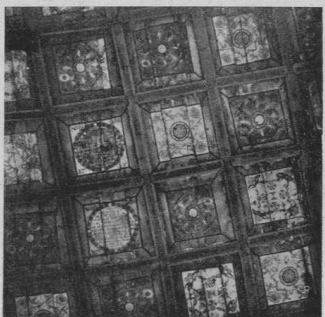
268.

267. kép.— Kalotaszegi (bánffyhungyadi) templombelső az orgonakarzat alól.

268. kép.— Kalotaszegi (bánffyhungyadi) templombelső, Szószék és korona.

269.

270.

269. kép.— Kalotaszegi (bánffyhungyadi) templombelső. Korona és mennyezet-részlet.

270. kép.— Kalotaszegi (bánffyhungyadi) templom mennyezet-részlet.

271.

272.

271. kép. — Kalotaszegi (kőrösfői) templom külső képe. (Kolozs vm.)

272. kép. — Kalotaszegi (kőrösfői) templom és cinterem torony. (Kolozs vm.)

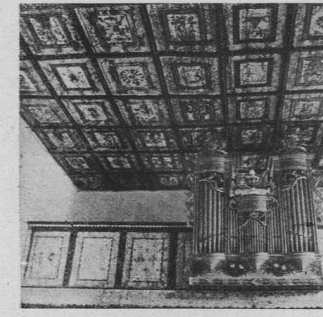
273.

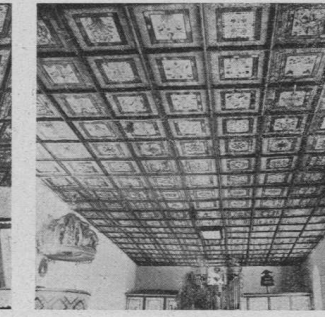
274.

273. kép. — Kalotaszegi (kőrösfői) templombelső az orgonakarzat felől. (Kolozs vm.)

274. kép. — Kalotaszegi (kőrösfői) templombelső, orgonakarzat, szószék és korona. (Kolozs vm.)

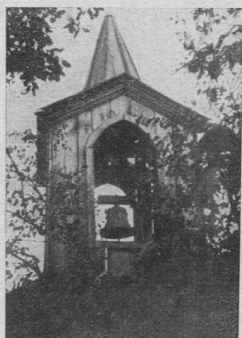
275.

276.

275. kép. — Kalotaszegi (kőrösfői) templom orgonája. (Kolozs vm.)

276. kép. — Kalotaszegi (kőrösfői) templom színes famennyezete. (Kolozs vm.)

277.

278.

279.

280.

281.

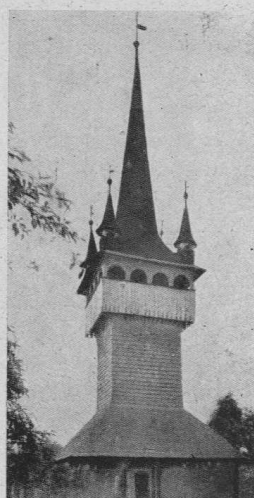
282.

283.

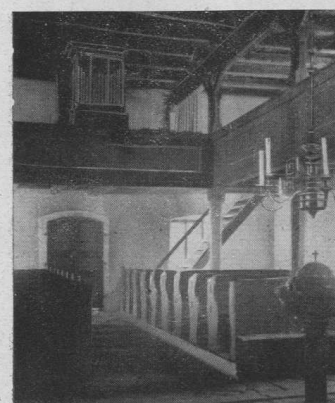

284.

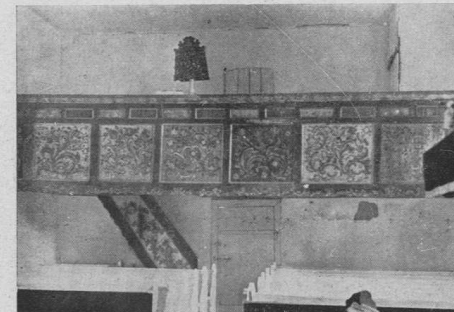

285.

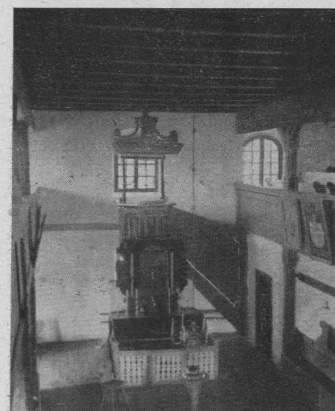
277. kép. — Vasvármegyei (velemi) harangláb — 278. kép. — Palóc (órhalomi) kápolna. (Nógrád vm.) — 279. kép. — Órségi (szomoróci) harangláb. (Vas vm.) — 280. kép. — Vasvármegyei (perenyei) kápolna. — 281. kép. — Vasvármegyei (perenyei) kápolna részlete. — 282. kép. — Palóc (ipolybalogi) harangláb. (Nógrád vm.) — 283. kép. — Biharvármegyei (micskei) ref. templom. — 284. kép. — Szabolcsvármegyei (nyirbátori) ref. harangtorony. 1640-ben (?) épült. — 285. kép. — Beregvármegyei (lónyai) ref. harangtorony. 1781-ben épült.

286.

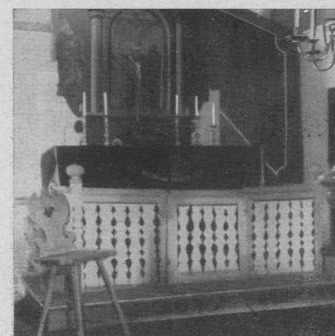
289.

287.

290.

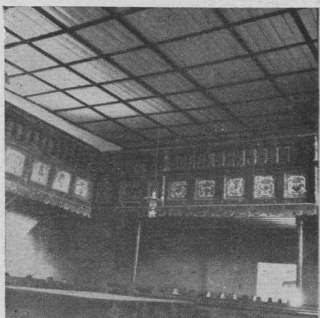

288.

291.

286. kép. — Vasvármegyei (nemescsói) ev. templom oltár felőli nézete. — 287. kép. — Vasvármegyei (nemescsói) ev. templom bejárat felőli nézete. — 288. kép. — Vasvármegyei (nemescsói) ev. templom oltár részlete. — 289. kép. — Somogyvármegyei szigetvidéki (nemeskei) ref. templom karzata. (v. Kiss Tibor fényképe.) — 290. kép. — Vasvármegyei (nemescsói) ev. templom szószéke és koronája. — 291. kép. — Székely (kálnoki) unit. templombelső. (Háromszék vm.) (Szönyi Ottó közlése.)

292. kép. — Zelicségi (szennai) ref.
templom karzata. (Somogy vm.) 1787-
ben épült.

293. kép. — Zelicségi (szennai) ref.
templom karzatrészlete. (Somogy vm.)

294. kép. — Zelicségi (szennai) ref.
templom padrészlete. (Somogy vm.)

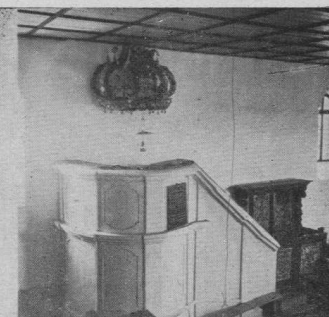
295. kép. — Zelicségi (szennai) ref.
templom cinterem kapuja. (Somogy
vm.)

292.
294.

293.
295.

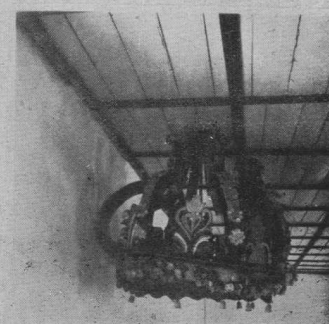
296. kép. — Zelicségi (szennai) ref.
templom. Szószék és karzat. (Somogy
vm.)

297. kép. — Zelicségi (szennai) ref.
templom. Szószék. (Somogy vm.)

298. kép. — Zelicségi (szennai) ref.
templom. Papiszék. (Somogy vm.)

299. kép. — Zelicségi (szennai) ref.
templom. Korona. (Somogy vm.)

296.
298.

297.
299.

T A R T A L O M J E G Y Z É K

Előjáró írás	3 lap
A magyar nép művészi ösztöne	4 „
Az első kutatók	6 „
Építőművesség	8 „
Építőművészet	10 „
I. Település	11 „
A) Kertes település	12 „
B) Szalagtelkes település	15 „
C) Szeres és irtvány település	18 „
II. A magyar ház	19 „
III. Magyar tornác	33 „
IV. Oromdiszítés	39 „
V. Külső és belső részletek	44 „
VI. Gazdasági épületek	47 „
VII. A templom	51 „
Befejezés	60 „
Jegyzetek és szakirodalom	65 „
Képek	67 „